विषय.	पत्र.
तत्र विशेषः	११७
पण्यानांक्रयविक्रययोर्मुहूर्तः ...	११७
धनिष्ठापंचकेवर्ज्यम् ...	११७
सेवामुहूर्तः	११७
संन्यासमुहूर्तः	११८
कृषिकर्मणि मुहूर्तः	११८
कृषिविषयेलांगलचक्रम् ...	१२०
बीजवापे मुहूर्तः	१२०
बीजवापेफणिचक्रम् ...	१२०
धान्यच्छेदने मुहूर्तः ...	१२१
मेथिरोपणमुहूर्तः	१२१
नवान्नकर्म	१२१
नृत्यसंगीतयोरारंभः ...	१२२
नानापशूनां कर्म	१२२
तत्रवर्ज्यम्	१२२
तदपवादः	१२२
अश्वकर्म	१२३
अश्वचक्रम्	१२३
अश्वकर्मणिविशेषः ...	१२३
अभ्यंगेनिषिद्धकालः ...	१२४
अभ्यंगहेतवः	१२४
अभ्यंगनिषिद्धापवादः ...	१२४
नित्याभ्यंगेविशेषः ...	१२५
तिलामलकस्नानेनिषिद्धतिथयः	१२५
स्त्रीणांबुधादिषु अभ्यंगनिषेधः	१२५
पुत्रवतः सोमवारेऽभ्यंगनिषेधः	१२५
प्रसूतिकास्नाने निषिद्धकालः	१२५
औषधनिष्पादने मुहूर्तः ...	१२६
औषधदाने मुहूर्तः	१२६
रक्तस्रावव्रणयोर्विशेषः ...	१२६
रोगमुक्तिदिवसाः	१२६
रोगमुक्तिस्नाने मुहूर्तः ...	१२७
कुसीदव्यवहारे मुहूर्तः ...	१२८
पुनर्द्रव्यग्रहणे मुहूर्तः ...	१२८
नष्टद्रव्यप्राप्तिविचारः द्रव्यानिक्षेपश्च	१२८
नृसिंहमंत्रविद्यासाधने मुहूर्तः ...	१२९
वृक्षारोपणमुहूर्तः	१२९
वापीकूपादीनां मुहूर्तः ...	१२९
राजदर्शनशांतिकपौष्टिकमुहूर्तः	१३०
दिव्यमुहूर्तः	१३०
गुरुशुक्रयोर्मौढ्यदोषापवादः ...	१३१
तीर्थयात्रानिषेधः	१३१
प्रेतकर्मनिषेधः	१३२

शांतिप्रकरणम्. ९.

अनध्यायाः	१३३
अनध्यायानां निर्णयः ...	१३४
नैमित्तिकानध्यायाः ...	१३५
अन्येऽनध्यायाः	१३६
प्रदोषाऽनध्यायाः ...	१३६
तात्कालिकाः	१३८
अनध्यायापवादः ...	१३९

पल्लीसरठप्रकरणम्. १०.

पल्लीसरठयोः फलम् ...	१४०
पल्लीसरठयोः शांतिः ...	१४१

विषय.	पत्र.
गोचरप्रकरणम्. ११.	
ग्रहाणां शुभाशुभस्थानविचारः	१४२
गोचर वेध चक्रम् ...	१४३
ग्रहाणां वेधः	१४४
वेधप्रयोजनम्	१४४
सक्रांतिप्रकरणम्. १२.	
राशिपरत्वेन पुण्यकालः ...	१४५
संक्रांतेः सदसत्फलम् ...	१४६
अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणम्	१४६
अधिमासक्षयमासयोः कार्याकार्याणि	१४९
क्षयमासे जन्ममरणादौमासज्ञानम्	१५०
मलमासः कुत्रकुत्र गण्यते ...	१५०
ग्रंथकर्तुर्वर्णनम्	१५०
ग्रंथपठने फलं तथा ग्रंथे वृत्तसंख्या	१५१
ग्रंथनिर्माणकालः	१५२
ग्रंथांगीकारे बुधप्रार्थना ...	१५२

इति मुहूर्तमार्तंडविषयानुक्रमः समाप्तः ।

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास

'लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर' छापाखाना कल्याण मुंबई—

की छपी हुई पुस्तकों के मिलने का ठिकाना—

बाबू हरीदास बुक्सेलर

कचौड़ीगली बनारस ।

॥ श्रीः ॥

अथ मुहूर्तमार्त्तंडः ।

संस्कृतटीकासहितः ।

प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

मार्तंडोऽवतुनावचनः पादैर्जाड्यतमोहरः ।
वृत्तवद्धतनुः सेव्योभीष्टदोविश्वलोचनः ॥ १ ॥

अर्थद्वयवाची । तत्रप्रथमंसूर्यपक्षे मार्तंडः श्रीसूर्यः नोऽस्माकंवाचंअवतुरक्षतु किंलक्षणोमार्तंडः वृत्तबद्धतनुः वृत्तेमंडलेबद्धातनुर्यस्यसतथा; तथाचस्मृतौ सशंखचक्रंरविमंडलेस्थितंकुशेशयंकांतमनंतमच्युतमित्यादि। श्रुतिरपि यएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषः सोग्निरित्यादिः पुनःकिंलक्षणः पादैः किरणैः जाड्यतमो हरः जाड्यंपातकंशीतंवा तमोंधकारस्तद्धरतीतितथा पुनः किं० सेव्यः सेवितुंयोग्यः सेव्यः अभीष्टफलदातृत्वात् पुन० अभीष्टदः सेवितःसन्नभीष्टार्थंदायीत्यर्थः पुनः कथंभूतः विश्वलोचनः विश्वंलोच्यतेअनेनेतिविश्वलोचनः लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरइत्यादित्यहृदयेउक्तत्वात्प्रकाशकत्वात्। अथग्रंथपक्षे मार्तंडः मुहूर्तमार्तंडः नः वाचम् अवतु किंलक्षणः वृत्तबद्धतनुः वृत्तानिप्रहर्षिणीशार्दूलविक्रीडितानि तैर्निबद्धातनुर्यस्यसतथापुनः० पादैर्जाड्यतमोहरः पादैर्वृत्तचरणैर्जाड्यंमूर्खत्वंतदेवतमः तद्धरतीति तथा पुनः० सेव्यः निरंतरंपठनीयइत्यर्थः पुनः० अभीष्टदः यथोक्तमुहूर्तव्युत्पत्तिकरणादभीष्टार्थसिद्धिकारीत्यर्थः पुनः० विश्वलोचनः समयप्रकाशकत्वात् ॥ १ ॥

कुर्वेमुहूर्तमार्तंडटीकांमार्तंडवल्लभाम् ।
इयमाकल्पमेतेनदीव्याद्विप्रास्यवेश्मसु ॥ २ ॥

सिंदूरोल्लसितमिभेंद्रवक्त्रमंबां श्रीविष्णुंत्रियतिचरान्गुरून्प्रणम्य ।

बह्वर्थंविबुधमुदेलघुंमुहूर्तमार्तंडंसुगममहंतनोमिसिद्धयै ॥ १ ॥

इह शास्त्रेतावत्संबंधाभिधेयप्रयोजनान्युच्यंते।आब्रह्मादिविनिःसृतमिदं वेदांगमितिसंबंधः उक्तंच नारदमुनिनास्वसंहितायाम् वेदस्यनिर्मलंचक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् अस्यशास्त्रस्यसंबंधोवेदांगमितिधातृतइति अत्राप्युक्तम् पूर्ववाक्यार्थमादायग्रंथोयंरचितोलघुरिति त्याज्यनक्षत्राद्यर्तुलग्नगोचरंगर्भाधानादिसंस्कारविवाहाग्न्याधानवास्तुयात्रामिश्रानध्यायपल्लीग्रहगोचरसंक्रांतिकथनमभिधेयमूनथाचनारदः अभिधेयंचजगतःशुभाशुभनिरूपणमिति अस्यप्रयोजनं मुहूर्तैर्नानाकार्यसाधनंअस्यसम्यग्ज्ञानान्मोक्षावाप्तिरितिवाकिमेभिरुक्तैरित्यत्रोच्यते नृणांसंबंधाभिधेयप्रयोजनकथनात् शास्त्रेप्रवृत्तिर्जायते उक्तंच सिद्धिःश्रोतृप्रवृत्तीनांसंबंधकथनाद्यतः तस्मात्सर्वेषुशास्त्रेषुसंबंधः पूर्वमुच्यते। किमेवात्राभिधेयंस्यादितिपृष्टस्तुकेनचित् यदिनप्रोच्यतेतस्मैफलंशून्यंतुतद्भवेत्। सर्वस्यैवाहिशास्त्रस्यकर्मणोवापिकस्यचित् यावत्प्रयोजनंनोक्तंतावत्केननगृह्यतइति॥इहशास्त्रेकस्याधिकारइतिप्रोच्यते द्विजस्यैव वेदांगत्वात् यतः षडंगोवेदोहिद्विजैरेवाध्ययनीयो ज्ञातव्यश्च तथाचोक्तंभास्करीयसिद्धांतशिरोमणौ तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यंरहस्यंपरमंपवित्रम् योज्योतिषंवेत्तिनरःससम्यग्धर्मार्थमोक्षांल्लभतेयशश्चेति। शिष्टास्तावच्छास्त्रारम्भे 'सर्वारम्भाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृता' इतिशास्त्रेण सर्वारम्भेष्वंतरायप्राप्तौसत्यां धर्मेणपापमपनुदतीति श्रुतिसिद्धं प्रयोजनमास्थाय स्वस्तिनइन्द्रोवृद्धश्रवाइतिलिंगाच्च ग्रन्थस्यनिष्प्रत्यूहपरिसमाप्तयेमंगलमाचरन्ति तस्मान्माध्यंदिनीयोब्राह्मणो नारायणोनारायणकृपावाप्तमतिर्ज्योतिःशास्त्रसंहितास्कंधंचिकीर्षुरशेषप्रत्यूहोपशांतये अभिमतदेवतानमस्कारलक्षणमंगलपूर्वकंग्रंथकरणप्रतिज्ञांप्रहर्षिण्याह सिंदूरोल्लसितमिति सिंदूरेणउल्लसितं शोभायमानं इभेंद्रवक्त्रं गजाननं अंबां सरस्वतीम् श्रीविष्णुंप्रसिद्धम् वियतिचरान् ग्रहान् गुरून् निजगुरून् शास्त्रोपदेष्टॄन् प्रणम्य नमस्कृत्य अहंनारायणोमुहूर्तमार्तंडनामकंग्रंथंतनोमि विस्तारयामि किमर्थम् सिद्ध्यैकार्यसाधनाय पुनःकिमर्थम् विबुधमुदेपंडितहर्षाय हर्षकारणंविशेषणद्वारेणाह किंलक्षणंमुहूर्त्तमार्त्तंडम् लघुम् अतिशयेनाल्पं

अल्पेबव्हर्थाभावशंकांविशेषणद्वारापरिहरति पुनःकिंलक्षणम् ब व्हर्थंअर्थबहुलम् अल्पग्रंथेबव्हर्थेदुर्बोधशंकांपरिहरति पुनःकिं०सुगमम् प्रकटार्थमिति ॥ १ ॥

यामार्द्धंकुलिकंदिनर्द्धिमवमंपूर्वंदलंपारिघंविष्टिंवैधृतिपातसंक्रमग णंगंडांतमेकार्गलम् ॥ कृष्णानंगचतुर्दिनंरविशशिक्रांत्योःसमत्वं खलां होरांरात्रिदिनार्द्धकेक्षयदिनंपित्रोर्जनन्यार्तवम् ॥ २ ॥

अथनानामुहूर्तान्विवक्षुस्तावच्छुभेकर्मणित्याज्यंत्रिभिः शार्दूलविक्रीडितैराह यामार्द्धमिति यामार्द्धादिकंशुभेशुभकर्मणिसंत्यजेदित्यंतिमश्लोकेनान्वयःयामार्द्धकुलिकौवक्ष्यमाणलक्षणौ दिनर्द्धिर्नाम यत्रतिथिःसूर्योदयात् षष्ठिघटिकाभवतिसैवान्यस्मिन्दिनेदृश्यतेसा दिनर्द्धिः अवमः प्रसिद्धः पारिघं प्राग्दलंपरिघयोगस्यपूर्वार्द्धम् विष्टिभद्रावक्ष्यमाणा वैधृतिर्योगः पातोव्यतीपातः संक्रमणंसूर्यादीनांराशिसंक्रमणंसर्वेषांग्रहाणांसंक्रमणेत्याज्यघटिकाअग्रेवक्ष्यमाणाः गंडांतंत्रिविधंवक्ष्यमाणम् एकार्गलोवक्ष्यमाणः कृष्णानंगचतुर्दिनंकृष्णत्रयोदश्यादिप्रतिपदंतम् चन्द्रस्यक्षीणत्वात् कैश्चिद्द्वादश्यादिसार्द्धदिनपंचकंत्यज्यते कृष्णेचांत्यत्रिकंकैश्चित् तेषुमध्यमोऽयंपक्षोऽत्रांगीकृतः कृष्णानंगचतुर्दिनमिति । रविशशिक्रांत्योः समत्वंसूर्यचंद्रमसोः क्रांतिसाम्यंगणितगम्यम् । तथापितस्यावलोकनंकस्मिन्दिनेकर्तव्यमित्यग्रेवक्ष्यति । खलांहोरां पापग्रहहोराम् रात्रिदिनार्द्धके दिनार्द्धरात्र्यर्द्धंच उक्तंग्रंथांतरे "मूहूर्तःकालोनिवसतिमहानिशायांच दिनदलेयस्मात् दशपूर्वंदशपरास्तस्माद्वर्ज्यानिचपलानि" इति क्षयदिनंपित्रोः माताचपिताच पितरौतयोः पित्रोः क्षयदिनंश्राद्धदिनमित्यर्थः । जनन्यार्तवं मातुःरजस्वलात्वम् ॥ २ ॥

मासाद्यंजनिसंभवंग्रहणभंचंडायुधंदुःक्षणंज्येष्ठंपूर्वभवस्यपापयुगितै र्व्यक्षाणिविद्धंचभम् ॥ ऊनाख्याधिकमासकौयुतिषुविग्याशूवर्गं डातिषुत्र्यंकार्थाकरसर्तुपूर्वघटिकाभानांविषाख्याघटीः ॥ ३ ॥

मासाद्यमिति । मासाद्यंजनिसंभवम् जनिरुत्पत्तिस्तत्रसंभवो यस्य एवंविधंमासाद्यंमासप्रभृति जन्ममासजन्मतिथिजन्मनक्षत्रादि

ग्रहणभं ग्रहणनक्षत्रम् चंडायुधं वक्ष्यमाणं दुःक्षणोदुर्मुहूर्तौ वक्ष्यमाणः तम् ज्येष्ठं पूर्वभवस्यप्रथमजातापत्यस्यज्येष्ठमासम् पापयुगितिष्य-क्षाणि पापाःपापग्रहाः वक्ष्यमाणास्तेषामन्यतमेनयुक्युक्तम् इतंगतं एष्यंपुरःस्थितम् एतानिऋक्षाणिनक्षत्राणिविद्धंमंचविद्धनक्षत्रं वक्ष्य-माणलक्षणम् ऊनाख्याधिकमासकौक्षयमासाधिमासौवक्ष्यमाणल-क्षणौ युतिषु विव्याशूवगंडातिषुत्र्यं ३ का ९ र्थां ५ क ९ रस ६ र्तु पूर्वघटिकाः विविष्कंभः व्याव्याघातः शूशूलः ववज्रः गंडः प्रसिद्धः अतिअतिगंडः एषुयोगेषुक्रमेणत्र्यंकार्थांकरसर्तुसंख्याकाः पूर्वघटिकाः प्रथमघटिकाः तद्यथाविष्कंभेतिस्रः व्याघातोंकाः नव शूलेअर्थाः पंच वज्रेअंकाः नव गंडेरसाःषट् अतिगंडेऋतवः षडिति भानांविषाख्या घटीः भानांअश्विन्यादीनांनक्षत्राणांविषाख्याघटीर्वक्ष्यमाणल-क्षणाः ॥ ३ ॥

लत्तापंचकपापवर्गमशुभंचंद्रंदशारिष्टकंजन्मेशेज्यासितास्तमंगश शिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् ॥ रिष्टंगोचरसंभवंग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूत कंदुश्चिह्नानिमनोविभंगमपिचव्याधिंशुभेसंत्यजेत् ॥ ४ ॥

लत्तेति । लत्तापंचकपापवर्गएतत्सर्ववक्ष्यमाणं अशुभंचंद्रंवक्ष्य-माणगोचरप्रकरणेवेद्यं दशारिष्टकंजातकशास्त्रगम्यम् जन्मेशेज्य-सितास्तं जन्मेशो राशिस्वामी ईज्योगुरुः सितः शुक्रः एषाम्अस्त-गमनं रविलुप्तकिरणत्वम् अंगशशिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् अंगंल-ग्नम् शशीचंद्रः तयोः क्रूरोद्भवांक्रूरग्रहजनितांकर्तरींवक्ष्यमाणलक्षणां रिष्टंगोचरसंभवं गोचरेदुष्टग्रहाधिक्यं गोचरंवक्ष्यमाणम् ग्रहजनि-प्रांतोद्भवंसूतकम् ग्रहोग्रहणम् जनिर्जन्म प्रांतो मरणम् एभ्यउद्भू-तंसूतकम् ग्रहणसूतकं जन्मसूतकं मृतसूतकमिति तेषुग्रहणसूतकं वक्ष्यमाणम् दुश्चिह्नानिकार्यारंभसमयेक्षुतदुर्वचनश्रवणादीनि मनो-विभ्रममंतःकरणस्य अप्रवर्तनंव्याधिर्ज्वरः तमपि " रोगः पाप्माज्व-रोव्याधिर्विकारोदुःखमामयः" इतिवाग्भटः । ज्वरितस्यमंगलंन-कुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तंज्योतिःप्रकाशे " जन्माधिपविलग्नेशचंद्र-भार्गवमंत्रिणाम् । विरश्मित्वंजन्ममासोजन्मभंजन्मवासरः ॥ दुर्नि-मित्तंमनोभंगः क्षयमासाधिमासकौ । मृतजातकयोश्चैवसूतकंग्रहण-स्यच । ज्वरोत्पत्तिरजोमातुः पित्रोःक्षयदिनंतथा । गंडांतत्रितयं

कालः संधिर्भस्यतिथेस्तनोः । क्रांतिपातोव्यतीपातोवैधृतिः परिघार्धकम् । भानोः संक्रांतिभोगश्चकुलिकश्चार्द्धयामकः । क्रूरैर्मुक्तंयुतंभोग्यंसराहुशिखिधूमितं । धिष्ण्यंग्रहणगंपापैर्विद्धंसौम्यैश्चपादतः । विष्टिः क्रूरयुतंलग्नंलग्नेशोरिपुमृत्युगः । जन्मतोदुःस्थितश्चंद्रोलग्नस्थोनिधनोपगः । जन्मभाज्जन्मलग्नाच्चलग्नलग्नांशकाष्टमौ । पापयोर्मध्यगंलग्नंक्षीणेंदुःकुनवांशकः । क्रूरवारेपापहोरादुष्टयोगाग्रहोद्भवाः । तिथिवृद्धिः क्षयोभानांनाडिकाविषसंज्ञिताः । एतेदोषाः समाख्याताःशुभकर्मणिगर्हिताः । दशारिष्टोद्भवाश्चान्येगोचरोत्थास्तथापरे । लत्तैकार्गलचंडास्त्रकालवेलाश्चपंचकम् । मृत्युयोगोपग्रहाद्याः स्वस्वेदेशेतुनिंदिताः ” इति ॥ ४ ॥

नोकुर्याद्रविभादगेंद्रधृतितोयुग्मेषुपंचाशयोःस्वर्गात्पंचसुशोभनानितनुयादेषूग्रशस्त्रादिकम् ॥ मासत्वायनवारयोगतिथिभादीनांचसिद्धाभिधाज्ञातव्याःपुनरुक्तिरस्तिकुहचित्सातत्स्मृतिप्राप्तये॥ ५॥

इति श्रीमदनंताख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रनारायणविरचितेमुहूर्तमार्तंडेत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथोपग्रहांतर्वर्तिदोषांतरंवृत्तार्द्धेनाह । नोकुर्यादिति । रविभात् सूर्याधिष्ठितनक्षत्रात् अगेंद्रधृतिमितानियानिनक्षत्राणितेभ्योयुग्मेषु । एतदुक्तंभवति । सप्तमाष्टमयोः चतुर्दशपंचदशयोः अष्टादशैकोनविंशयोरिति तथापंचाशयोःरविनक्षत्रात् पंचमदशमयोः तथास्वर्गात्पंचसुएकविंशात्पंचसुनक्षत्रेषु २१।२२।२३।२४।२५ शोभनानिकर्माणिनोकुर्यात् एषुउग्रशस्त्रघातादिकंतनुयात् विस्तारयेत् कुर्यादित्यर्थः । उक्तंच “ विद्युत्पंचमभेक्षितेश्चचलनंस्यात्ससमेसूर्यभाच्छूलश्चाष्टमभेशनिश्चदशमेकेतुस्तथाष्टादशे । दंडः पंचदशेचतुर्दश इहप्रोक्तोनिपातोबुधैरुल्काकालविदांगणैर्निगदिताचैकोनविंशेर्कभात् इति । दैवज्ञवल्लभेपि “क्रमशोमोहनिर्घातभूकंपावज्रएवच । परिवेषश्चविज्ञेयानक्षत्रादेकाविंशतेः । एतेष्विदुसमेतेषुकुर्यात्कर्मनशोभनम् । दहनास्त्रविषैः साध्यंयत्तत्सिद्धिमुपैतिच” इति अन्यानपि दोषानग्रेप्रसंगतोवक्ष्यामि । अथास्मिन्ग्रंथेमासादीनांसंज्ञालोकासिद्धाज्ञेयाइति । तथापुनरुक्तिनिदूषणंवृत्तार्द्धेनाह । मासत्वायनेति ।

मासाश्चैत्रादयः ऋतवोवसंतादयः अयनेदक्षिणोत्तरे वाराः सूर्यादयः योगाः विष्कंभादयः तिथयः प्रतिपदादयः भान्यश्विन्यादीनि इत्यादीनांकरणराशिभावादीनांसिद्धाभिधाः शास्त्रांतरसिद्धाः संज्ञा ज्ञातव्याः । तथाइहास्मिन्ग्रंथेकुहचित् कुत्रचित् पुनरुक्तिर्वर्ततेसातस्य दूरांतरितस्य स्मृतिप्राप्तये स्मरणायेतिनदोषः ॥ इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भेशादस्रयमाग्निकेंदुगिरिशाः प्रोक्ताअदित्यंगिराःसर्पाःकव्यभुजो
भगोर्यमरवीत्वष्टासमीरः क्रमात् ॥ इंद्राग्नीत्वथमित्रइंद्रनिर्ऋतिर्नी
रंचविश्वेविधिर्वैकुंठोवसुपाश्यजैकचरणाहिर्बुन्ध्यपूषाभिधाः ॥१॥

अथसाधारणनक्षत्रप्रकरणंविवक्षुरादौनक्षत्रदेवताः वृत्तेनैकेनाह अस्मिन्प्रकरणे सर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि। भेशाइति। अश्विन्याः सकाशात्क्रमेणभेशाबुधैः प्रोक्ताइत्यन्वयः । भानांनक्षत्राणामीशाः स्वामिनः दस्रौ अश्विन्याः यमोभरण्याः अग्निः कृत्तिकायाः कोब्रह्मारोहिण्याः इंदुर्मृगस्य गिरिशोमहादेवः आर्द्रायाः आदितिः पुनर्वसोः अंगिराः गुरुः पुष्यस्य पन्नगाः सर्पाः आश्लेषायाः कव्यभुजः पितरः मघायाः भगः पूर्वाफाल्गुन्याः अर्यमाउत्तराफाल्गुन्याः रविर्हस्तस्य त्वष्टाचित्रायाः समीरणोवायुः स्वात्याः इंद्राग्निदेवताद्वयं विशाखायाः मित्रोऽनुराधायाः इंद्रोज्येष्ठायाः निर्ऋतिः राक्षसो मूलस्य नीरंजलंपूर्वाषाढायाः विश्वेउत्तराषाढायाः विधिर्ब्रह्माऽभिजितः वैकुंठोविष्णुः श्रवणस्य वसवोधनिष्ठायाः पाशीवरुणः शततारकायाः अजैकचरणः पूर्वाभाद्रपदायाः अहिर्बुध्न्यउत्तराभाद्रपदायाः पूषारेवत्याः । देवताप्रयोजनंनक्षत्रज्ञानार्थंशांतिकादौयजनार्थंच ॥ १ ॥

ब्राह्मंत्र्युत्तरयुग्ध्रुवंस्थिरमथोपूर्वामघायाम्यभंक्रूरोग्रंश्रवणत्रयादि
तियुतास्वातीचराख्याचला ॥ दस्राकाभिजिदीज्यभंलघुतथाक्षि
प्रंचमैत्रांतिमेंदुत्वाष्ट्रंमृदुमैत्रमग्निभविशेमिश्रेचसाधारणे ॥ २ ॥

अथनक्षत्राणांस्थिरचरादिसंज्ञामाह। ब्राह्मंरोहिणी. किंलक्षणम् ब्राह्मंत्र्युत्तरयुक् त्रिसृणामुत्तराणांसमाहारस्त्र्युत्तरम् तेनयुक्युक्ताम्

ध्रुवस्थिरमिति द्वयाभिधानंमुनीद्रैः स्मृतमित्यन्वयः । अथोपूर्वामघायाम्यभंपूर्वात्रयंमघाभरणीतिपंचकम् क्रूरोग्रंक्रूरमुग्रंचोक्तम् । श्रवणत्रयादितिंयुतास्वाती श्रवणधनिष्ठाशततारकाः अदितिः पुनर्वसुः एभिः सहिता स्वाती चराख्याचलाचोक्ता । श्रवणत्रयादिपंचकंचराख्यंचलंप्रोक्तमित्यर्थः । दस्त्रार्काभिजिदीज्यभंदस्रौ अश्विनी अर्कोहस्तः अभिजिद्वक्ष्यमाणलक्षणः इज्योगुरुस्तस्य भंपुष्यइतिचतुष्टयं लघुतथाक्षिप्रंप्रोक्तं । मैत्रांतिमेंदुत्वाष्ट्रम् मैत्रमनुराधा अंतिमंरेवती इंदुर्मृगः त्वाष्ट्रं चित्रा एतच्चतुष्टयं मृदुतथा मैत्रंप्रोक्तम् अग्निभविशे अग्निभंकृत्तिका विशाविशाखा एते द्वेमिश्रे साधारणेप्रोक्ते ॥२॥

मूलार्हींद्रशिवंचदारुणमदस्तीक्ष्णंमुनींद्रैः स्मृतं संज्ञातुल्यमिहाचरंतिसुधियःकार्यंहिसंसिद्धये ॥ सूर्याद्याःस्थिरचंचलोग्रमिलिताः क्षिप्रोमृदुर्दारुणःक्षीणेंद्वर्कयमाररांहुशिखिनःपापाबुधस्तैर्युतः ॥३॥

मूलंप्रसिद्धम् अहिराश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा शिवः आर्द्रा एतच्चतुष्टयं दारुणम् अदः इदंतीक्ष्णंप्रोक्तम् । इहएषुध्रुवादिसंज्ञेषु नक्षत्रेषु संज्ञातुल्यं कार्यं सुधियः पंडिताः आचरंति । किमर्थंसंसिद्धये । एतदुक्तंभवति । स्थिरनक्षत्रेषुस्थिरंस्तंभप्रतिष्ठादिकम् चरेचरमित्यादिकुर्वंतीतिस्पष्टम् । अत्रसमानार्थसंज्ञाद्वयकरणंकवित्वबंधनार्थम् । अत्रप्रसंगेनसूर्यादीनामपिस्थिरादिसंज्ञासौम्यपापत्वंच वृत्तार्द्धेनाह । सूर्याद्याइत्यादि । सूर्यः स्थिरः चंद्रश्चंचलः भौमः उग्रः बुधः मिलितोमिश्रः गुरुः क्षिप्रः शुक्रोमृदुःशनिर्दारुणः । अथपापसौम्यान् ग्रहानाह । क्षीणेति । क्षीणेंदुःकृष्णाष्टम्यूर्ध्वंप्रतिपत्पर्यंतंक्षीणः अर्कः सूर्यः यमः शनिः आरोभौमः राहुः प्रसिद्धः शिखीकेतुः एतेक्षीणेंद्वादयः पापाः क्रूराः तैः पापैर्युतोबुधः पापःस्यात् । उक्तंचजातकोत्तमे " क्षीणेंद्वर्कार्किभौमाः स्युः पापाः सौम्योपितद्युतः । राहुकेतूपापतरौपापः पापयुतस्तथा । " इति । अर्थादन्येसौम्याः एषांप्रयोजनम् क्रूरसौम्यकर्मसाधने ॥ ३ ॥

अह्नःस्युःशिवसार्पमित्रपितरोवस्वंबुविश्वेभिजित्केंद्रेंद्राग्निनिशाचराअपिजलाधीशोर्यमाख्योभगः ॥

रात्रेःस्युःस्मरहात्रयोजचरणात्पंचाश्वितोथोदितिर्जी
वोविष्णुरिनास्त्रयस्तिथिलवाःकर्मेषुभोक्तंस्मृतम्॥४॥

अथप्रसंगेननक्षत्रसमानानाथान् दिनरात्रिमुहूर्त्तान्नक्षत्रोक्तका
र्यसाधकान्वृत्तेनैकेनाह। एतेह्नो दिवसस्यातिथि १५ लवाः पंचदशांशा
मुहूर्त्ताः शिवादयः स्युः प्रथमः शिवः द्वितीयः सर्पः तृतीयोमित्र
चतुर्थः पिता पंचमोवसुः षष्ठोंबु सप्तमोविश्वे अष्टमोभिजि
नवमोब्रह्मा दशमइंद्रः एकादशइंद्राग्नीद्वादशोनिशाचरः त्रयो
दशोजलाधीशोवरुणः चतुर्दशअर्यमाख्यः पंचदशोभगः । अथरात्रे
प्रथमः स्मरहाशिवः अजचरणात्त्रयः अजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाह्वा
क्रमेणाद्वितीयोजचरणः तृतीयोहिर्बुध्न्यः चतुर्थः पूषा पंचाश्वितइति
अश्वितः पंच दस्रयमाग्निकेंद्वः पंचमोदस्रः षष्ठोयमः सप्तमोग्नि
अष्टमः कः ब्रह्मा नवमः इंदुः अथोदितिर्दशमः एकादशोजीवः द्वाद
शोविष्णुः इनाःत्रयः रवित्वष्टानिलाः त्रयोदशोरविः चतुर्दशस्त्वष्टा
पंचदशोनिलः वायुः । प्रयोजनमाह । कर्मेषुभोक्तंस्मृतम् एषुमुहूर्त्ते
भोक्तंनक्षत्रोक्तंकर्मस्मृतम् मुनींद्रैरित्यध्याहारः । एतदुक्तंभवति
शिवमुहूर्ते आर्द्रानक्षत्रोक्तंसार्पमुहूर्ते आश्लेषोक्तम् मित्रमुहूर्ते अनु
राधोक्तं कर्मकुर्यादित्यादि । तदुक्तंरत्नमालायाम् " यस्मिन्धिष्ण्ये
यच्चकर्मोपदिष्टंतद्दैवत्येतन्मुहूर्तेपिकार्यम् " इति लोकेहिस्वामि
शब्दंसेवकेप्रयुंजानादृश्यंते । अतोदेवताशब्दस्तन्नक्षत्रतिथ्यादिषु
स्मर्यंते तथाविधवृद्धप्रयोगदर्शनाच्च " नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्
त्रदशाभिस्तथा। भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिम्" इति
नागः पंचमी दिग्दशमीभूतश्चतुर्दशीतिवत् ॥ ४ ॥ इतिस्वोक्तमुहू
र्तमार्त्तंडटीकायांनक्षत्रप्रकरणम् ॥ ६ ॥

आद्यर्तौपौष्णशुक्रोजंमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा
रिक्तामाकोष्टषष्ठ्यःपरगृहकुपंदरात्रिसंध्यापराह्णाः ॥
मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णांविवरमनरुणाल्पाधिकास्त्रंगराष्टो-
त्तानःपापस्यलग्नंनमदरुणजरन्नीलचित्रांबरंच ॥ १ ॥

अथगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणंविवक्षुस्तावद्गर्भाधानस्यऋतु
संबंधान्प्रथमर्तुदर्शनेभ्रष्टराम्बुजनाह । आद्यर्ताविति । तत्रादौमासा

फलमाह । आद्यतौंप्रथमर्तौपौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः संतोन-स्युरित्यन्वयः। विभक्तिविपरिणामः । पौषः प्रसिद्धः शुक्रोज्येष्ठः ऊर्जः कार्तिकः मधुश्चैत्रः शुचिराषाढः नभस्योभाद्रपदः एतेषण्मासाः नशुभाइत्यर्थः। अर्थादन्ये शुभाः तदुक्तंज्योतिर्निबंधे "प्रथमर्तौमधौनारीविधवाभवतिध्रुवम्। वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठे रोगान्विताभवेत्। आषाढेचमृतापत्याश्रावणेचधनान्विता। भाद्रपदे दुर्भगाचआश्विनेच तपस्विनी। ऊर्जेल्पायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा। पौषेतुपुंश्चलीनारीमाघेपुत्रसुखान्विता। फाल्गुने श्रीमतीसाध्वीक्रमान्मासफलंस्मृतम्" इति। योगफलमाह। कुयुगिति। कुयोगोविष्कंभादिकः योगेषुनवयोगाः दुष्टाः संति विष्कंभातिगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयः एतेयोगानशुभाइत्यर्थः। अर्थादन्येशुभाः। तदुक्तं "आद्यर्त्तौदुर्भगानारी विष्कंभेचेद्रजस्वला। वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् ॥ गंडेचपुंश्चलीनारीव्याघाते चात्मघातिनी। वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी ॥ परिघेमृतवंध्याचवैधृतौ पतिमारिणी। शेषाः शुभावहायोगायथानामफलप्रदा" इति। वारफलमाह। पापवारा इति। क्षीणेंदुर्कयमाराः पापाः तेषांवारानशुभाः अर्थादन्येशुभाः। उक्तंचकारिकायाम् "आदित्येविधवानारीसोमेचैवमृतप्रजा। अंगारेस्वसहंत्रीचबुधेकन्याप्रसूर्भवेत् ॥ पुत्रिणीगुरुवारेचकन्यापुत्रवतीभृगौ। शनौतुपुंश्चलीनारी प्रथमर्तौविदुर्बुधाः" इति ॥ तथाचनारदः "रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी। पतिप्रियाक्लेशभागीसूर्यवारादिषुक्रमात्" इति। कारिकावचनेसोमवारफलंमृतप्रजेति। नारदवचनेपतिव्रतेति। एवं द्वयोर्विरोधेमृतप्रजेतिकृष्णपक्षेसोमवारविषयम्। पतिव्रतेति। शुक्लपक्षीयसोमविषयमितिव्यवस्थापनीयम्। अतोमार्तंडवचनंपापवाराइत्येतदतिप्रशस्तम्। तिथिफलमाह। रिक्तामार्काष्टषष्ठचइति। रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः अमा अमावास्याअर्कोद्वादशी द्वादश्याः स्वामी अर्कः। अथवा अर्कसंख्यापिद्वादशवाचकासंख्ययापिद्वादशीभवति। तिथिदेवतापिरत्नमालायाम् "तिथिपाश्चतुर्मुखविधातृविष्णव" इत्यादयः। अष्ट अष्टमी षष्ठी प्रसिद्धा एताः सप्ततिथयः नशुभाः अर्थादन्याः शुभाः। उक्तंच "आद्यर्तौशुभगानारीप्र-

रात्रेःस्युःस्मरहात्रयोजचरणात्पंचाश्वितोथोदितिर्जी
वोविष्णुरिनास्त्रयस्तिथिलवाःकर्मैषुभोक्तंस्मृतम् ॥ ४ ॥

अथप्रसंगेननक्षत्रसमाननाथान् दिनरात्रिमुहूर्त्तान्नक्षत्रोक्तका र्यसाधकान्वृत्तेनैकेनाह। एतेह्नो दिवसस्यतिथि १५ लवाः पंचदशांशा मुहूर्त्ताः शिवादयः स्युः प्रथमः शिवः द्वितीयः सर्पः तृतीयोमित्र चतुर्थः पिता पंचमोवसुः षष्ठोंबु सप्तमोविश्वे अष्टमोभिजि नवमोब्रह्मा दशमइंद्रः एकादशइंद्राग्नीद्वादशोनिशाचरः त्रयो दशोजलाधीशोवरुणः चतुर्दशअर्यमाख्यः पंचदशोभगः । अथरा प्रथमः स्मरहाशिवः अजचरणात्त्रयः अजचरणाहिर्बुंन्ध्यपूषाह क्रमेणाद्वितीयोजचरणः तृतीयोहिर्बुध्न्यः चतुर्थःपूषा पंचाश्वितइति अश्वितः पंच दस्रयमाग्निकेंद्रवः पंचमोदस्रः षष्ठोयमः सप्तमोग्नि अष्टमः कः ब्रह्मा नवमः इंदुः अथोदितिर्दशमः एकादशोजीवः द्वा दशोविष्णुः इनाःत्रयः रवित्वष्टानिलाः त्रयोदशोरविः चतुर्दशस्त्वष्टा पंचदशोनिलःवायुः । प्रयोजनमाह । कर्मैषुभोक्तंस्मृतम् एषुमुहूर्त्तो भोक्तंनक्षत्रोक्तंकर्मस्मृतम् मुनीन्द्रैरित्यध्याहारः । एतदुक्तंभवति शिवमुहूर्ते आर्द्रानक्षत्रोक्तंसार्पमुहूर्ते आश्लेषोक्तम् मित्रमुहूर्ते अनु राधोक्तं कर्मकुर्यादित्यादि । तदुक्तंरत्नमालायाम् "यस्मिन्धिष्ण्ये यच्चकर्मोपदिष्टंतद्दैवत्येतन्मुहूर्तेपिकार्यम् " इति लोकेहिस्वामि शब्दंसेवकेप्रयुंजानादृश्यंते । अतोदेवताशब्दस्तन्नक्षत्रतिथ्यादिषु स्मर्यंते तथाविधवृद्धप्रयोगदर्शनाच "नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पं चदशभिस्तथा। भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिम्" इति नागः पंचमी दिग्दशमीभूतश्चतुर्दशीतिवत् ॥ ४ ॥ इतिस्वोक्तमुहू र्तमार्त्तंडटीकायांनक्षत्रप्रकरणम् ॥ ५ ॥

आद्यर्तौपौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा
रिक्तामार्काष्टषष्ठ्याःपरगृहकुपदेरात्रिसंध्यापराह्णाः ॥
मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णंविवरमनरुणाल्पाधिकास्रगराष्टो-
त्पातःपापस्यलग्नंनसदरुणंजरन्नीलचित्रांबरंच ॥ १ ॥

अथगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणंविवक्षुस्तावद्गर्भाधानस्यक संबंधात् प्रथमर्तुफलंस्रग्धरावृत्तेनाह । आद्यर्ताविति । तत्रादौमा

फलमाह । आद्यर्तौप्रथमर्तौपौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः संतोनस्युरित्यन्वयः । विभक्तिविपरिणामः । पौषः प्रसिद्धः शुक्रोज्येष्ठः ऊर्जः कार्तिकः मधुश्चैत्रः शुचिराषाढः नभस्योभाद्रपदः एतेषण्मासाः नशुभाइत्यर्थः । अर्थादन्ये शुभाः तदुक्तंज्योतिर्निबंधे “प्रथमर्तौमधौनारीविधवाभवतिध्रुवम् । वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठे रोगान्विताभवेत् । आषाढेचमृतापत्याश्रावणेचधनान्विता । भाद्रपदे दुर्भगाचआश्विनेच तपस्विनी । ऊर्जेल्पायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेवहुप्रजा । पौषेतुपुंश्चलीनारीमाघेपुत्रसुखान्विता । फाल्गुने श्रीमतीसाध्वीक्रमान्मासफलंस्मृतम्” इति । योगफलमाह । कुयुगिति । कुयोगोविष्कंभादिकः योगेषुनवयोगाः दुष्टाः संति विष्कंभातिगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयः एतेयोगानशुभाइत्यर्थः । अर्थादन्येशुभाः । तदुक्तं “आद्यर्त्तौदुर्भगानारी विष्कंभेचेद्रजस्वला । वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् ॥ गंडेचपुंश्चलीनारीव्याघाते चात्मघातिनी । वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी ॥ परिघेमृतवंध्याचवैधृतौ पतिमारिणी । शेषाः शुभावहायोगायथानामफलप्रदा” इति । वारफलमाह । पापवारा इति । क्षीणेंद्वर्कयमाराः पापाः तेषांवारानशुभाः अर्थादन्येशुभाः । उक्तंचकारिकायाम् “आदित्येविधवानारीसोमेचैवमृतप्रजा । अंगारेस्वसृहंत्रीचबुधेकन्याप्रसूर्भवेत् ॥ पुत्रिणीगुरुवारेचकन्यापुत्रवतीभृगौ । शनौतुपुंश्चलीनारी प्रथमर्तौविदुर्बुधाः” इति ॥ तथाचनारदः “रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी । पतिप्रियाक्लेशभागीसूर्यवारादिषुक्रमात्” इति । कारिकावचनेसोमवारफलंमृतप्रजेति । नारदवचनेपतिव्रतेति । एवं द्वयोर्विरोधेमृतप्रजेतिकृष्णपक्षेसोमवारविषयम् । पतिव्रतेति । शुक्लपक्षीयसोमविषयमितिव्यवस्थापनीयम् । अतोमार्तंडवचनंपापवाराइत्येतदतिप्रशस्तम् । तिथिफलमाह । रिक्तामार्काष्टषष्ठ्यइति । रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः अमा अमावास्याअर्कोद्वादशी द्वादश्याः स्वामी अर्कः । अथवा अर्कसंख्यापिद्वादशवाचकासंख्ययापिद्वादशीभवति । तिथिदेवतापिरत्नमालायाम् “तिथिपाश्चतुर्मुखविधातृविष्णव” इत्यादयः । अष्ट अष्टमी षष्ठी प्रसिद्धा एताः सप्ततिथयः नशुभाः अर्थादन्याः शुभाः । उक्तंच “आद्यर्तौशुभगानारीप्र-

तिपत्सुरजस्वला । द्वितीयायांभाग्यवतीतृतीयायांसुतान्विता ॥ चतुर्थ्यांविधवानारीपंचम्यांधनदायिनी । षष्ठ्यांचक्लेशभाङ्नारी सप्तम्यांधनवर्धिनी ॥ अष्टम्यांराक्षसीनारीनवम्यांपापवर्धिनी । दशम्यांप्रीतिकृन्नारीएकादश्यांसुतान्विता ॥ द्वादश्यांदुर्भगानारी त्रयोदश्यांहिरण्यदा । चतुर्दश्यांपुंश्चलीस्यात्पौर्णमास्यांसुपुत्रिणी॥ यदिभद्रानजायेतदर्शेस्याच्चौरिकाध्रुवम्" इति । स्थानफलमाह पर गृहकुपदइति । परगृहंभर्तृगृहादन्यत् कुपदंकुत्सितस्थानंएतेजन्मे निंद्येअर्थादन्यच्छुभम् । उक्तंच "देवस्थानेपितृस्थानेनिंद्यस्थानेऽन्यवे श्मनि । पुष्पवत्याःफलंनस्यान्मार्गेचांडालवेश्मनि" इति । देवस्थानं देवालयम् पितृस्थानंस्मशानम् निंद्यस्थानंकुत्सितस्थानम् अन्यवे श्मभर्तृगृहादन्यद्गृहम् । अन्यत्सुगमम् । नन्वत्रश्लोकेबहूक्तम् । अत्रकथंपरगृहकुपदइत्येवोक्तं । सत्यं । यत्स्थानद्वयमुक्तंतस्मिन्नेव सर्वंश्लोकोक्तमधितिष्ठति । तद्यथा । देवस्थानान्यवेश्मचांडालवेश्मे तिपदत्रयम् परगृहइत्येतस्मिन्पदेधितिष्ठति । अन्यच्छ्लोकोक्तंनकुपदे वर्तते ननुमार्गःकथंकुपदोस्ति सतुकुत्सितोनभवति । अस्तिमार्गेपि दुष्टत्वंसर्वजनसंचाराद्धर्मशास्त्रप्रसिद्धं तर्हिपूर्वश्लोकोक्तंबहुभाषणं व्यर्थंस्यात् । नैवं । तदुक्तंबहुभाषणंत्वनधिकाधिकदोषविवक्षयोक्त मितिनदोषः वेलाफलमाह रात्रिसंध्यापराह्णइति । रात्रिः प्रसिद्धा संध्ये द्वे अपराह्णस्त्रेधाविभक्तस्याह्नस्तृतीयोभागः एतेचत्वारः काला नशुभाः अर्थादन्यौपूर्वाह्णमध्याह्नौशुभौ । उक्तंच "पुत्रिणीसुभगा पुण्यापूर्वाह्णेयारजस्वला । मध्याह्नेतुशुभप्राप्तिःस्वैरिणीचापराह्णके॥ संध्ययोरुभयोर्वेश्यानिशायांविधवातथा" इति । नक्षत्रफलमाह मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णमिति । मिश्रेकृत्तिकाविशाखेउग्राणिपूर्वात्रय भरणीमघाःअमूलतीक्ष्णानिमूलरहिततीक्ष्णानि आश्लेषाज्येष्ठार्द्राइत्ये तन्नक्षत्रदशकंनशुभम् । अर्थादन्यानिशुभानि । तदुक्तंनारदीय संहितायाम् "श्रीयुतासुभगापुत्रवतीसौख्यान्वितास्थिरा । कुला धिकामानवतीचाश्विन्यांप्रथमार्तवा॥१॥ दुःशीलास्वैरिणीस्वस्यगर्भ पातनतत्परा । परप्रेष्याकाकवंध्याभरण्यांप्रथमार्तवा ॥ २ ॥ अनर्था पुंश्चलीवंध्यागर्भपातनतत्परा । प्रेष्यामृतप्रजावापिवह्निभेप्र० ॥ ३ ॥ सुशीलासुप्रजामान्यापतिभक्तादृढव्रता । गृहार्चनरतानित्यंधात

भेप्र० ॥ ४ ॥ गुणान्विताधर्मरतानारीसर्वसहासती। पतिप्रियासुताढ्याचचंद्रभेप्र० ॥ ५ ॥ कुलटादुर्भगाकष्टामृतपुत्राखलाजडा। दुष्टाव्रतपरिभ्रष्टारौद्रभेप्र० ॥ ६ ॥ पतिभक्तापुत्रवतीवरसंतानमोदिनी। कुलाचारानुरक्ताढ्यादितिभेप्र० ॥ ७ ॥ पतिप्रियापुत्रवतीनानाभोगवतीशुभा। स्वकर्मनिरतादक्षातिष्यभेप्र० ॥ ८ ॥ परभर्तृरताप्रेष्याकोपिनीनिर्घृणालसा। मृषावागीशदुःपुत्राभौजंगेप्र० ॥९॥ निर्द्वेष्यारोगसंयुक्तासर्वदारतिलोलुपा। पितृवेश्मरतामान्यापितृभेप्र० ॥१०॥ परकार्यरतादीनादुःपुत्राक्लेशभागिनी। मलिनाकर्कशाक्रुद्धाभाग्यर्क्षेप्र० ॥११॥ प्रजावतीधर्मरतानिर्वैरामित्रपूजिता। सतीमातृगृहासक्ताअर्यमर्क्षेरजस्वला॥१२॥ निर्द्वेष्याभूरिविभवापुत्राढ्याभोगभोगिनी। प्रधानादानकुशलाहस्तर्क्षेप्रथमार्तवा ॥१३॥ चित्रकर्माभोगिनीचकुशलाक्रयविक्रये। विकीर्णकामाश्लक्ष्णाढ्यात्वाष्ट्रभेप्र० ॥१४॥ बहुवित्तवतीभीरुःकुशलाशिल्पकर्मणि। पुत्रपौत्रवतीसाध्वीवायुभेप्रथमार्तवा ॥ १५ ॥ नीचकर्मरतादुष्टापानासक्तापरप्रिया। विपुत्रामलिनाक्रुद्धाद्विदैवेप्र० ॥ १६ ॥ स्वामिपक्षार्चितास्वस्यगुणैःसम्यग्विभूषिता। सुपुत्रासुभगाकांतामित्रभेप्रथमार्तवा।१७। दुश्चरित्ररताक्लेशिन्यनर्थापुंश्चलीव्यसुः। दुःसंतानवतीज्येष्ठानक्षत्रेप्रथ० ॥ १८ ॥ संतानार्थगुणैर्नाल्पैर्युतान्यक्लेशमोचनी। स्वकर्मनिरतानित्यंमूलर्क्षेप्र०॥१९॥ प्रच्छन्नपापादुष्पुत्राप्राणिहिंसनतत्परा। अजस्रंव्यसनासक्तातोयभे प्र० ॥ २० ॥ कार्याकार्येषुकुशलासदाधर्मानुवर्तिनी। गुणाश्रयाभाग्यवतीविश्वभेप्र० ॥ २१ ॥ पुत्रपौत्रान्विताभोगधनधान्यवतीसती। कालानुमोदिनीमान्याविष्णुभेप्र० ॥२२॥ धनधान्यवतीभोगपुत्रपौत्रसमन्विता। स्वकर्मनिरतासाध्वीवसुभेप्र० ॥ २३ ॥ बहुपुत्राधनवतीस्वकर्मनिरतासती। कुलानुमोदिनीमान्यावारुणेप्र० ॥२४॥ बंधकीबन्धुविद्वेष्यानित्यंदुष्टरताखला। शिल्पकार्येषुकुशलाऽजांघ्रिभेप्र० ॥ २५ ॥ आढ्यापुत्रवतीमान्यासुप्रसन्नापतिप्रिया। बन्धुपूज्याधर्मवत्याहिर्बुध्न्येप्र० ॥ २६ ॥ दृढव्रताधर्मवतीपुत्रसौख्यार्थसंयुता। विख्यातागुणसंपन्नापौष्णभेप्रथमार्तवा ॥२७॥" अथ संधिफलमाह। विवरमिति। तिथिभादीनां विवरसंधिः नशुभम्। उक्तंच "दुर्भगासर्वसंधिषु" इति। रक्तफल-

माह । अनरुणाल्पाधिकास्रमिति । अरुणादन्यत् अनरुणं अनरुणंच अल्पंच अधिकंच अनरुणाल्पाधिकंतच्चतत् अस्रंच अनरुणाल्पाधिकास्रंनसत्स्यात् अनरुणं नामयत्सुरंगं आरक्तंनभवति अस्रंरक्तं अन्यत्सुगमम् अर्थादन्यच्छुभम् । उक्तंच "प्रथमर्तौफलंस्त्रीणामुच्यतेरंजसोऽधुना । सुभगापुत्रसंयुक्ता शुक्लवर्णेतथार्तवे ॥ शशशोणितसंकाशे यद्वाऽलक्तकसंनिभे । पुत्रकन्याप्रसूतिःस्यान्नीलेतुस्यान्मृतप्रजा ॥ कर्बुरेम्रियतेसाच पिंगटेचमृतप्रजा । कृष्णेतुविधवानारी रजस्येवंविनिर्दिशेत् ॥ शोणितेबिंदुमात्रेतुस्वैरिणीचाल्पशोणिता । वरामध्यश्रवास्यात्तुदुर्भगाबहुशोणिता" इति । ग्रन्थांतरेप्युक्तं "रक्ते रक्तेभवेत्पुत्रः कृष्णेचमृतपुत्रका । पिच्छलाभेभवेद्वन्ध्याकाकवन्ध्याचपांडुरे ॥ पीतेचस्वैरिणीप्रोक्ता सुभगागुंजवर्णके । सिंदूराभेभवेत्कन्यारजः शोणितलक्षणम्" इति । करणफलमाह । गराष्टेति । गरात् अष्टगराष्टगराद्यष्टकरणानिबवपर्यंतानिनसंति नशुभान्निस्युः अर्थादन्यानिशुभानि।उक्तंच "बवेपुष्पवतीनारीवन्ध्यावाविधवाभवेत् । बालवेपुत्रिणीनारी कौलवेप्रमदाभवेत् ॥ तैतिलेसन्मतवतीगरेनारीविनश्यति । नष्टप्रजावणिक्संज्ञेविष्टयांवंध्याधनोज्झिता ॥ शकुनौचचतुष्पादे नारीवैधव्यमाप्नुयात् । नागेनरसंतेरामाकिंस्तुघ्नेविधवाभवेत्" इति । अथोत्पातफलम् । उत्पातस्त्रिविधः सतन्नस्यात् । तथाचनारदः "सन्ध्यासूपप्लवेविष्टयामशुभंप्रथमार्तवे" इति । अथ लग्नफलमाह । पापस्यलग्नमिति । पापग्रहस्यलग्नंनसत्स्यात् क्षीणेंदुर्कयमाराः पापास्तेषामन्यतमस्यलग्नमित्यर्थः । पापग्रहस्यमेषसिंहवृश्चिकमकरकुंभाः एतानिलग्नानिनशुभानीत्यर्थः अर्थादन्यानिशुभानि कर्कलग्नेशुक्लपक्षेशुभम् कृष्णपक्षेअशुभम् स्वामिवशात् लग्नस्वामिनोवक्ष्यमाणाः । उक्तंच "आत्मघ्नीभ्रूणहामेषेवृषेपुत्रवतीभवेत् । द्वंद्वेकन्याप्रसूर्नारीमृतापत्याचकर्किणि ॥ सिंहेवैधव्यमाप्नोतिकन्यायांस्त्रीप्रसूर्भवेत् । तुलायांबहुपुत्राढ्या दुष्टकर्मरतालिनि ॥ चापेपुत्रधनाढ्यास्यान्मकरेदुःखिनीभवेत् । सकृत्प्रजावतीकुंभे मीनेचाल्पप्रजाभवेत्" ॥ नारदोपि "कुलीरवृषचापांत्ययुक्कन्यातुलाधनाः । राशयःशुभदाज्ञेया नारीणांप्रथमार्तवे" इति । अत्रापिकर्कलग्नस्यद्वैधेचंद्रस्यसौम्यत्वपाप-

त्यवशाद्व्यवस्थाज्ञेया । अथ वस्त्रफलमाह । अरुणजरन्नीलचित्रांबरमिति नसत्स्यात् अरुणमारक्तं जरज्जीर्णं नीलंप्रसिद्धम् चित्रं नानावर्णैरंजितम् एवंविधमंबरंनसत्स्यात् नशुभंस्यादित्यर्थः अर्थात् श्वेतंशुभ्रंपीतवस्त्रंशुभम् । उक्तंच "सुभगाश्वेतवस्त्राचरोगिणीरक्तवाससा।नीलांबरधरानारी विधवाप्रथमार्तवा॥ भोगिनीपीतवस्त्राच दृढवस्त्रापतिव्रता। दुर्भगाजीर्णवस्त्राच सुभगाचारुवस्त्रिणी" अत्रानुक्तमपित्याज्यं प्रकरणोक्तमन्यद्‌दुष्टंविचारणीयम्। अत्रास्मिन्नुक्ते निषिद्धकालेरजोदर्शनेसति अक्षततिलघृतैर्दैव्याइज्ययायजनंस्यात्। केनदेव्यागायत्रीमंत्रेणसंख्यानुपादानादक्षततिलघृतानामष्टोत्तर - शतंहोमः यथाशक्तिस्वर्णगोभूतिलदानंच कार्यम् ॥१॥ इति निजोक्तमुहूर्त० प्रथमार्तवप्रकरणम् । २ ।

प्रायश्चंद्रंत्यजांत्याष्टमरिपुतनुगंभांशकौमूढनाथौ क्रूरैंद्वाप्तौ खलांशंमृतिगतखचरं मृत्युतत्पौतनुस्थौ ॥ सौम्याः केंद्रत्रिकोणेष्वरिभवसहजेष्वन्यखेटाः प्रशस्ताः सर्वत्रैतत्प्रयोज्यंप्रकरणपठितांस्तद्विशेषान्विदित्वा ॥ २॥ इतिसाधारणलग्नबलप्रकरणम् ॥३॥

अथसाधारणलग्नबलंस्रग्धरावृत्तेनाह । प्रायइति इहवक्ष्यमाणे गर्भाधानादिकृत्येप्रायोबाहुल्येन चन्द्रंअन्त्याष्टमरिपुतनुगंत्यजजहीति । पृच्छकंप्रतिदैवज्ञवचनं । अन्त्यंद्वादशं अष्टमंप्रसिद्धंरिपुः षष्ठंतनुर्लग्नं एतान्प्रतिगतंचंद्रंत्यजेति तथाभांशकौत्यज किंलक्षणौभांशकौ मूढनाथौ मूढः नाथौययोस्तौ तथाऽस्तंगतस्यलग्ननवांशावित्यर्थः पुनः किंलक्षणौ क्रूरैंद्वाप्तौक्रूरग्रहचन्द्राणामन्यतमेन युक्तौ तथाखलांशंत्यजयत्रकुत्रापिलग्नेपापग्रहनवांशंत्यज । तथामृतिगतखचरंत्यज लग्नादष्टमंग्रहंत्यजेदित्यर्थः तथामृत्यु तत्पौतनुस्थौत्यज । मृत्युर्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमंत्यज । तत्परस्तत्पतिस्त्याज्यः एतौतनुस्थौत्यजेदित्यर्थः लग्नगोचरमाह सौम्याइति सौम्याः सौम्यग्रहाः केन्द्राणिलग्नचतुर्थसप्तमदशमानित्रिकोणेनवपंचमे एतेषुकेन्द्रत्रिकोणेषु सौम्यग्रहाः प्रशस्ताः अरिभवसहजेषु अन्यखेटाः अरिः षष्ठंभव एकादशं सहजंतृतीयम् एषुस्थानेषु अन्येखेटाः सौम्येभ्योऽन्येपापग्रहाः प्रशस्ताः स्युः सर्व-

नैतत्प्रयोज्यं । एतत् श्लोकोक्तंसर्वत्रगर्भाधानादिकृत्यप्रयोज्यम् साधारणत्वात् किंकृत्वा प्रकरणपठितांस्तद्विशेषान्विदित्वापृथक् कृत्यप्रकरणपठितविशेषान्ज्ञात्वा॥ २॥ इतिसाधारणलग्नबलप्र० ३

स्वस्त्रींप्राङ्निट्चतुष्कासमदिनविवरश्राद्धतत्प्राग्दिनानि त्यक्त्वामूलंमघान्त्येवसुकलिजनिभाहानिपर्वाणिचर्तौ॥ याहीज्यार्केन्दुलग्नैर्विषमभलवगैरुद्बलैर्भोःसुतार्थिन्व्यस्तैरेतैरिहैवाप्युगहनि मुदितः कन्यकेच्छोसुचन्द्रे ॥ १ ॥

अथगर्भाधानंस्रग्धरावृत्तेनाह। स्वस्त्रीमिति भोःसुतार्थिन् ऋतौ मुदितः सन् स्वस्त्रींप्रतियाहि गच्छइत्यन्वयः। सुतमर्थयतेऽसौसुतार्थीतस्यसम्बोधनंभोः सुतार्थिन् ऋतौरजोदर्शनदिनादारभ्यषोडशरात्रयः ऋतुः तस्मिन्सुत्हर्षः संजातोयस्यसमुदितः एवंविधः सन्स्वस्त्रींप्रतिगच्छेत्यर्थः। यतोत्रस्त्रीगर्भधारणंकरोति अत्रस्त्रीअपिहर्षिताभाव्या। तथाचमनुः “ऋतुः स्वाभविकः स्त्रीणांरात्रयः षोडश स्मृताः” इति । किंकृत्वाप्राङ्निट्चतुष्कासमदिनविवरश्राद्धतत्प्राग्दिनानित्यक्त्वा। प्राचांनिशांचतुष्कंप्राङ्निट्चतुष्कंपूर्वरात्रिचतुष्टयम् असमदिनंविषमदिनंविवराणि दिनरात्रितिथिभादीनांसंधयः श्राद्धं स्वपित्रोःश्राद्धदिनंतत्प्राग्दिनंतस्यश्राद्धस्यपूर्वदिनं एतानित्यक्त्वेत्यर्थः एवंमूलंत्यक्त्वा तथामूलमघांत्येत्यक्त्वा मूलमघेप्रसिद्धे अंत्यंरेवती एतानित्यक्त्वेत्यर्थः । तथावसुकलिजनिभाहानित्यक्त्वा । वसुरष्टमीकलिश्चतुर्दशी जनिभंजन्मनक्षत्रम् अहोदिवाएतानित्यक्त्वेत्यर्थः । तथापर्वाणिचत्यक्त्वापर्वाणिदर्शपौर्णिमाव्यतीपातवैधृतिसंक्रांतिमहापातादीनित्यक्त्वास्त्रियंप्रतिगच्छेत्यर्थः । तथाचनारदः “रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्यादिनचतुष्टयम्। ततःशुद्धाः क्रियास्वेताः सर्ववर्णेष्वयंविधिः” इति। वसिष्ठः “उपप्लवेवैधृतिपातयोश्च विष्टयांदिवापारिघपूर्वभागे । सन्ध्यासुसर्वास्वपिमातृपित्रोर्मृतेह्नि पत्नीगमनंविवर्ज्यम् ॥ दिनेषुयुग्मेषुचवक्ष्यमाणयोगैः सुतार्थीस्वसतीमुपेयात्। दिनेष्वयुग्मेषुचकन्याकार्थी हित्वाचगंडांस्तिथिलग्नभागान्” ज्योतिषार्के “ऋतौयुग्मनिशिस्वस्त्रींगच्छेत्पुत्रायसन्निधौ। मघामूलांत्यपक्षांतभूतदर्शाष्टमीस्त्यजेत्” इति। कैः ईज्यार्केंदुलग्नैः

विषमभलवगैः इंज्योगुरुः अर्कःप्रसिद्धः इंदुश्चंद्रःलग्नंप्रसिद्धम् एतै-र्विषमभलवगैः भंराशिः लवोनवांशः विषमराशिर्विषमनवांश-स्थितैरित्यर्थः नकेवलं विषमभलवगैः अपितुउद्बलैः उत्उत्कृष्टं बलंयेषांतानितथातैः । अथ कन्याकामिनोविशेषमाह । भोःकन्य-केच्छो इहैव अनंतरोक्तलक्षणेकाले अयुगहनिविषमेदिनेमुदितः सन्स्त्रींप्रतियाहि । कैः एतैर्व्यस्तैः एतैः ईज्यार्केन्दुलग्नैः व्यस्तैरिति समभलवगैः समराशिसमांशस्थैः । तथाचवृहज्जातके "ओजर्क्षेपुरु-षांशकेषुबलिभिर्लग्नार्कगुर्विन्दुभिः पुंजन्मप्रवदेत्समांशकगतैर्युग्मे षुतैर्योषितः" इति । कस्मिन्सति सुचंद्रेशोभने चंद्रेसति गोचरेण चंद्रबलेसतीत्यर्थः । सुचंद्रेइति । अनन्यगतिकंविनासर्वत्रयोज्यम् पूर्ववल्लग्नबलम् ॥ २ ॥

पुंभेऽर्केज्यारवारेविमिथुनविषमांगांशयोःपुंसवंस्या
त्सीमंताख्यंचसत्सुव्ययसुतगृहयोःपर्वरिक्तोनतिथ्याम् ।
मासेद्वित्रिप्रसंख्येप्रथमकमपरंतुर्यषष्ठाष्टमेषु
प्रोक्तंपुंगर्भलग्नंग्रहबलमनयोर्योज्यमाद्यश्चपक्षः ॥ २॥

अथपुंसवनसीमंतोन्नयनेस्रग्धरयाह । पुंभेति । पुंभे "पुन्न-क्षत्राणिचैतानि पुष्योहस्तः पुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्ठपाचैवअनुरा-धाश्विगुक्तथा" इति । प्रोष्ठपात्पूर्वाभाद्रपदा एषामन्यतमेपुंनक्षत्रे अर्केज्यारवारे रविगुरुभौमवारे विमिथुनविषमांगांशयोः अंगंच अंशश्चअंगांशौविगतंमिथुनंयाभ्यांतौविमिथुनौतौचतौ अंगांशौच तथातयोः मिथुनरहितेविषमलग्ने विषमनवांशेइत्यर्थः पुंसवंपुंस-वनंसीमंताख्यंचसीमंतोन्नयनमिति सत्स्यात् । नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणं । कयोः सतोः सुव्ययसुतग्रहयोः सतोः पापग्रहरहितयोः व्ययसुतभवनयोः सतोरित्यर्थः । पर्वरिक्तोनतिथ्याम् पूर्णिमामा रिक्तातिथिरहिततिथ्यां । मासेद्वित्रिप्रसंख्ये प्रथमकं । पाठोत्तया प्रथमकंपुंसवनंगर्भाधानात्द्वित्रिप्रसंख्येमासिद्वितीये तृतीयेवा मा-सिसत्स्यात् । अपरंसीमंतोन्नयनम् । तुर्यषष्ठाष्टमेषु गर्भाच्चतुर्थ षष्ठाष्टमेषुमासेषुसत्स्यात् यत्पुंगर्भाख्यलग्नबलमुक्तम् ईज्यार्केन्दुल-ग्नैरित्यादिकंतदनयोः पुंसवनसीमंतोन्नयनयोर्योज्यम् । आद्यः पक्षः

शुक्लपक्षश्चयोज्यः नकृष्णः। अत्रगर्भाद्यन्नाशनांतेषु गुरुशुक्रमौ-ढ्यादिकंनचिंत्यमित्यग्रेवक्ष्यति लग्नबलंपूर्ववत् जातूकर्ण्यः "द्विती-येवातृतीयेवामासिपुंसवनंभवेत्। व्यक्तेगर्भेभवेत्कार्यंसीमंतेन सहाथवा" ॥ नृसिंहः "रिक्तांचपर्वनवमींत्यक्त्वापुंसवनेशुभाः" वृत्तशते "सीमंतोन्नयनंबुधैस्तुहिनगौपुन्नामधिष्ण्येस्थितेकुर्यात्पुं-सवनंच सूर्यदिवसेभौमस्यजीवस्यवा" इत्यादि। बृहस्पतिः "कुली-रंमिथुनंकन्यांहित्वाशेषाःशुभावहाः" इति। नारदः "चतुर्थेमासि षष्ठेवाप्यष्टमेवातदीश्वरे। बलोपपन्नेदंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते॥ अरिक्तापर्वदिवसेकुजजीवार्कवासरे। तीक्ष्णमिश्रोग्रवर्ज्येषुपुंलग्ने पुंनवांशके॥ शुद्धेऽष्टमेजन्मलग्नात्तयोर्लग्नेननैधने। शुभग्रहयुते दृष्टेपापखेटायुतेक्षिते॥ पंचेष्टिकेचतुर्भिर्वाइष्टेकेंद्रेज्यपूर्वकैः। स्त्री णांतुप्रथमेगर्भेसीमंतोन्नयनंशुभम्॥ शुभग्रहेषुधीधर्मकेंद्रेष्वरि-भवत्रिषु। पापेषुसत्सुचंद्रेत्यनिधनाद्यरिवर्जिते॥ क्रूरग्रहाणामेकेपि लग्नादंत्यात्मजाष्टगः। सीमंतिनींवातद्गर्भंबलीहंतिनसंशयः" इति॥

सूतौजातंविदध्यादपिजनिमरणाशौचकेवातदंते
क्षिप्रैर्ब्राह्मोत्तरामिश्चरमृदुभिरथोनामवर्णाविदध्युः॥
सूतेःसूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवसेजातभैर्वाचरांगं
रिक्ताष्टम्यारमंदान्व्ययगतखचरंप्रोज्झ्यरात्रिंपराह्णम्॥३॥

अथ जातकर्मविधिंस्रग्धरावृत्तेनाह। सूतौप्रसूतौजातायांजातं जातकर्मविदध्यात् कुर्यात्। अथ कदाचित् सूतकमध्येप्रसूतौजाता-यांसत्यांस्मार्तकर्मपरित्यागो "राहोरन्यत्रसूतक" इति शास्त्रेण जातकर्मणोवरोधेप्राप्तेतदपवादमाह। जनिमरणाशौचकेपि। अय मर्थः। कदाचिज्जातकमृतसूतकयोः प्रसूतिर्भवति। तदाजातकर्म विषयेसूतकांतरदोषोनास्तीतिभावः। सूतकांतरेसत्यपिजातेपुत्रे पितासचैलंस्नानंकुर्यात् इतिस्वस्वगृह्योक्तंकर्मकुर्यादित्यर्थः। यतः पूर्वाशौचेनैवास्यशुद्धिः पितुरितिकर्तुरुपलक्षणं वातदंतेपूर्वाशौचां-तेवाएतस्यांतेवाक्षिप्रादिभिर्नक्षत्रैः कुर्यात्क्षिप्राणि अश्विनीहस्ता-भिजित्पुष्या ब्राह्मंरोहिणी उत्तरास्तिस्रः चराणिश्रवणत्रयंपुनर्वसु-स्वात्यः मृदूनिअनुराधारेवतीमृगाचित्राः एभिरिस्तर्थः। लग्नबलं

पूर्ववत् । उक्तंच "तस्मिन्जन्ममुहूर्तेपिसूतकान्तेथवाशिशोः । जातकर्मचकर्तव्यंपितृपूजनपूर्वकम् । क्षिप्रैश्चरैर्ध्रुवैर्मैत्रैर्द्वादशेप्रथमेऽह्निवा । केंद्रे गुरौभृगौकार्यंजातकर्मसनातनम् " इति । प्रजापतिः 'सूतकेतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत् । कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिः पूर्वाशौचेनशुध्यति " इति । संवर्तः "जातपुत्रेपितुः स्नानंसचैलंतुविधीयते । तत्रशीतोदकेनकार्यम् । तत्रजाबालिः "कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानंशीताद्भिः काम्यमेवच" इति । एतद्रात्रावपिकार्यम् । तत्र वासिष्ठः "पुत्रजन्मनि यज्ञेच तथासंक्रमणे रवेः । राहोश्चदर्शनेस्नानं प्रशस्तंनान्यथानिशि " तच्चउत्तराभिमुखं कार्यम् । तदुक्तंलैैव "श्रुत्वाजातंपितापुत्रंसचैलंस्नानमाचरेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वानद्यांवादेवखातके" इति । रात्रौउदकादिगमनाशक्तौविशेषमाह सांख्यायनः " दिवायदाहृतंतोयंकृत्वास्वर्णयुतंतुतत् । रात्रिस्नाने तुसंप्राप्तेस्नायादनलसन्निधौ " इति । अथनामकर्माह । अथोनामवर्णाविदध्युः सूतेः सूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवसइति अथोऽनन्तरं वर्णाः ब्राह्मणादयः क्रमेणसूतेः प्रसूतेः सकाशात् सूर्या १२ षिट १६ विंशा २० कृति २२ मितदिवसे द्वादशषोडशविंशद्वाविंशमित दिवसेनामविदध्युः कुर्युरित्यर्थः । अयमर्थः ब्राह्मणोद्वादशदिवसे क्षत्रियः षोडशे वैश्योविंशतिमिते शूद्रोद्वाविंशतिदिवसे नामकुर्यादित्यर्थः । तच्चोक्तं बृहस्पतिना " द्वादशेदिवसेवापिजन्मतो दिवसेशुभे । षोडशे विंशतौचैवद्वाविंशेवर्णतः क्रमात् " इति । अत्रान्येपि विकल्पाः संति । तत्र व्यासः " नामधेयंदशम्यांतुकेचिदिच्छंतिसूरयः । द्वादशेह्न्याहुरन्येतुमासपूर्णेतथापरे ॥ अष्टादशेह्नितथावदन्त्यन्येमनीषिणः " इति । प्राप्तकालेपिविशेषमाह गर्गः " व्यतीपातेचसंक्रांतौग्रहणेवैधृतावपि । श्राद्धंविनाशुभंनैवप्राप्तकालेपिमानवः ॥ अमासंक्रांतिविष्ट्यादौप्राप्तकालेपिनाचरेदि"ति । यत्रकालनिरोधस्तत्रदोषोनास्ति "यस्यांक्रियायांसर्वोक्ताः काले मासदिनैरपि । तस्यांनदोषोमूढत्वंवक्रंवाजीवशुक्रयोरि"ति । अथ कालातिक्रमेनक्षत्राण्याह । जातमैत्रेति । जातमैर्जातकर्मोक्तनक्षत्रैर्मैत्रैः क्षिप्रैरित्यादिभिर्वाकार्यं । तदुक्तंनारदेन "देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणंयदि । अनस्तगे भृगावीज्येतत्कार्यंचोत्तरायणे ॥ चर

स्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेशुभवासरे । चंद्रताराबलोपेतेदिवसेचाशिशोः पिता " इति । अथात्रत्याज्यविशेषमाह । चरांगमिति । चराङ्गलग्नंरिक्ताष्टम्यारमंदान् रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । अष्टमीप्रसिद्धा आरोभौमवारः मंदः शनैश्चरः तान्व्ययगतखचरं खचरं व्ययभावगतं सौम्यमसौवा रात्रिः प्रसिद्धा अपराह्णोदिनतृतीयांश एतान्प्रोज्झ्यत्यक्त्वा । लग्नबलं पूर्ववत् । तथाचबृहस्पतिः "पूर्वाह्णः श्रेष्ठइत्युक्तोमध्याह्नोमध्यमः स्मृतः । अपराह्णंचरात्रिंचवर्जयेन्नामकर्मणि" इति । नृसिंहः "सायाह्नेदुष्टयोगेचशनिभूमिजवारयोः । रिक्तापर्वाष्टमीविष्टिः किंस्तुघ्नंचविशेषतः ॥ एतैर्दोषयुतेकालेरात्रावपिनकारयेत्" इति । बृहस्पतिः "शुभवारेचषड्वर्गेशुभानांनामसंपदे । राशयश्चस्थिराः श्रेष्ठा द्विःस्वभावाः शुभैर्युताः" । नृसिंहः "लग्नाद्व्यायष्टमेसर्वे न शुभानामकर्मणि " इति केषांनामकार्यमिति । संग्रहेउक्तम् "देवालयगजाश्वानांवृक्षाणां वापिकूपयोः । सर्वोपकारणानांचचिह्नानांयोषितांनृणाम् ॥ काव्यादीनां कथीनांचपश्वादीनांविशेषतः ॥ राजप्रासादसंज्ञानांनामकर्मविशिष्यत " इति ॥ ३ ॥

जन्माहाद्द्वादशेह्निध्रुवमृदुलघुभैर्वान्यसेत्पालकेऽर्भंसौम्याश्वीज्य ध्रुवेन्द्वैर्भुविशुभदिवसेपञ्चमेमासिदध्यात् ॥ एकत्रिंशद्दिनेवाश ननिगदितभैः कंबुनायोज्यमर्भंव्यग्वाशास्येपयोथास्यगमवदु दितोनिष्क्रमोमासितुर्ये ॥ ४ ॥

अथपालकारोहणंभूम्युपवेशनंदुग्धपानंनिष्क्रमणंचेतिचतुष्टयं वृत्तैकेनाह । प्रसूतेः सकाशात्द्वादशेदिवसेपालकेखट्वायांवा अर्भं बालकंन्यसेत् निदध्यात् । उक्तकालातिक्रमेध्रुवमृदुलघुभैर्वानक्षत्रैर्निदध्यात् । लग्नबलंपूर्ववत् । "सूर्यभाच्चंद्रभंयावत् पंचपंचचतुर्दिशम् । मध्येचसप्तदेयानिबालकस्यहितायवै ॥ पूर्वभागेतुरोगःस्यंदक्षिणेमरणंध्रुवम् ॥ पश्चिमेविकृतीबालउत्तरेव्याधिसंभवः ॥ शेषेतुमध्यनक्षत्रेबालकस्यहितायवै । " तथाचोक्तंबृहस्पतिनास्संहितायाम् । "खट्वारोहस्तुकर्तव्योदशमेद्वादशेपिवा । षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशे दिवसेपिवा । " तथोक्तंभविष्योत्तरे " अभि

दिवसेपुण्येचन्द्रताराबलान्विते । मृदुध्रुवक्षिप्रभेतुमातावाकुलयोषितः ॥ शेषशायिनमाचिंत्य प्राक्शीर्षविन्यसेच्छिशुम्” इति । भूम्युपवेशनमाह । सौम्येति । सौम्योमृगः अश्विनीप्रसिद्धा ईज्यः पुष्यः ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि त्र्युत्तरारोहिण्यः इंद्रोज्येष्ठा एभिर्नक्षत्रैः शुभदिवसे रिक्तादिवर्जिते जन्मतः पंचमेमासि भुविभूम्यां अर्भं निदध्यात् उपवेशयेदित्यर्थः । तथाचोक्तंब्रह्मपुराणे “पंचमेचतथा मासिभूमौतमुपवेशयेत् । तत्रसर्वेग्रहाः शस्ताभौमोप्यत्रविशेषतः ॥ तिथिंविवर्जयेद्रिक्तांशस्तान्याः शृणुभानिमे । उत्तरात्रितयं सौम्यंपुष्यर्क्षंशुक्रदैवतम् ॥ प्राजापत्यंचहस्तश्चशस्तमाश्विनमित्रभम् । वराहंपूजयेद्देवंपृथिवींचतथाद्विजान् ॥ भूभागमुपलिप्याथ तत्रकृत्वातुमण्डलम् । वाद्यपुण्याहशब्देनभूमौतमुपवेशयत्” इति उपवेशनमन्त्रस्तत्रैवोक्तः “रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशिशुम् । आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये” इति । दुग्धपानमाह । एकत्रिंशादिति । एकत्रिंशमितेदिवसे अर्भंबालकेकंबुनाशंखेनपयः दुग्धंयोज्यंपाययेदित्यर्थः । अत्रनृसिंहः “एकविंशद्दिनेचैवपयः शंखेनयोजयेत्” इति । अथमातुःस्वल्पपयस्त्वेपक्षांतरमाह । वाशननिगदितभैरिति अन्नप्राशननक्षत्रैर्योज्यम् । भैरित्युपलक्षणम् अन्नप्राशनोक्तं अन्यदपिविचार्यम् किंलक्षणेअर्भेव्यग्वाशास्ये विगतः अगुः राहुर्यस्याः साव्यगुःसाचासौ आशाचतस्यां आस्यंमुखंयस्यसतथातस्मिन् राहुवर्जितदिङ्मुखइत्यर्थः लग्नबलंपूर्ववत् । व्यग्वाशास्यइति उपलक्षणं तेनरुद्रयोगिन्यादिकमपिवर्ज्यं;तथाचोक्तंज्योतिर्निबन्धे“योगिनीराहुरुद्रादिसुखंचैवविवर्जयेदिति”राहुलक्षणं “गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्यामिंदौशुक्रेचदक्षिणे कालराहुःकुजेप्रत्यगुत्तरेबुधमन्दयोरिति” लक्षणांतरं “इन्द्रेवायौयमेरौद्रेतोयाग्निशशिराक्षसेयामार्धमुदयाद्राहुर्भ्रमत्येवंदिगष्टकेइति” उदयात्सूर्योदयात् । रुद्रलक्षणं “हरिसोमवन्हिराक्षसयमवरुणानिलहरालयेष्वेवम् उदयादिभ्रमतिसदाघटिकारुद्रोमहाप्रलयेत्यादि’ हरिरिंद्रः । अथनिष्क्रमणमाह अथास्यगमवदुदितोनिष्क्रमोमासितुर्ये । तुर्येचतुर्थेमास्यस्याभकस्यनिष्क्रमेनिष्क्रमणंगमवत् गमनवदितियावत् । उदितःउक्तः पूर्वैरत्रयात्राप्रकरणोक्तं सर्वंयोज्यमित्यर्थः । निष्क्रमणंबृहस्पतिनोक्तम् “अथनिष्क्रमणंनामगृ-

हात् प्रथमानिर्गमः अकृतायांक्रियायांस्यादायुःश्रीनाशनंशिशोरिति" यमः "उपनिष्कूमणंकुर्याच्चतुर्थेमासिसावने" इति कारिकायां "चतुर्थे-मासिपुण्यर्क्षेशुक्लेनिष्क्रमणंभवेत् स्नातंस्वलंकृतंवापिकृतंस्वस्त्ययनं शिशुमिति 'आदायगेहान्निर्गम्यगच्छेयुर्देवतालयम् अभ्यर्च्यदेवतां सम्यगाशिषोवाचयेदथ ॥ कृत्वाप्रदक्षिणंगेहमानयन्तिततः स्वकम् मातृस्वसृगृहं गत्वामातुलादेर्गृहंनयेत् ॥ तदाशीर्वचनाद्यैश्चदीर्घायुर-भिनंदितः जयंतस्यमतेनायंलिखितःशिशुनिष्क्रमः' इति स्वगृह्यानु-सारं योजयेत् ॥ ४ ॥

मैत्रैःक्षिप्रैःस्थिरभचरभैर्व्यानिलांभःपकर्क्षैश्चैकाफापौष्विनशनि कुजर्क्षांशवारानपास्य ॥ रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीन्रात्रिसंध्येसमा ब्दंपुंस्त्रीकर्णौसविधिपटुनादक्षवामादिवेध्यौ ॥ ५ ॥

अथकर्णवेधंमंदाक्रांतयाह । मैत्रैरिति । मैत्रैः अनुराधारेवती मृगचित्राभिः क्षिप्रैः दस्रार्काभिजिदीज्यभैः स्थिरभचरभैः स्थिरा-णिउत्तरात्रयरोहिण्यः चराणिश्रवणत्रयपुनर्वसुस्वात्यः तैः कथंभूतैः स्थिरभचरभैः व्यानिलांभःपकर्क्षैः विगतानिअनिलांभः पकर्क्षाणि येभ्यस्तानितथातैः अनीलंस्वाती अंभःपः शततारका कर्क्षंरोहिणी तद्रहितैरित्यर्थः । चैकाफापौषु चैत्रकार्तिकफाल्गुनपौषेष्वित्यर्थः । पुंस्त्रीकर्णौपुरुषस्त्रियोःकर्णौपटुनाकुशलेन सविधियथास्यात्तथाद-क्षवामादिवेध्यौ पुरुषस्यदक्षिणकर्णादिःस्त्रियाःवामकर्णादिरित्यर्थः। कर्णवेधनेसूचीमाह बृहस्पतिः "सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्य-योःशूद्रस्यत्वायसीसूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका॥" कर्णवेधविधिस्तु-गृह्यपरिशिष्टे उक्तः । अथकर्णवेधोवर्षे तृतीयेपंचमेवा पुष्येन्दुहरि-चित्रारेवतीषुपूर्वाह्णे प्राङ्मुखउपविश्य दक्षिणंकर्णमभिमंत्रयेत्। भद्रं कर्णेभिरिति। सव्यंवक्ष्यंतीवेदिति।कुमारायमधुरंदत्त्वाथाभिवंद्यात्त-तो ब्राह्मणभोजनम् " इति।किंकृत्वाइनशनिकुजर्क्षांशवारानपास्य रविशनिकुजानांऋक्षाणिलग्नानिअंशानवांशाःवाराःप्रसिद्धास्तांस्त्य क्त्वेत्यर्थः।पुनः किंकृत्वा रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीनपास्य रिक्ताश्चतुर्थी नवमीचतुर्दश्यःपर्वपूर्णिमामावास्ये संक्रांतिश्च ईश्वरतिथिरेकादशी वसुरष्टमी एतानपास्य पुनः किंकृत्वा रात्रिसंध्येअपास्य समब्दम् ।

पुनःकिंकृत्वा सम्मान्द्धमपास्य समवर्षेत्यत्तवाविषमेवर्षेकर्तव्यमित्यर्थः लग्नबलं प्राग्वत् । अत्रनृसिंहः "वेध्यौकर्णावदंतस्यविषमेब्देपिवा शिशोः । शुक्लपक्षेशुभेवारेचैत्रपुष्योर्जफाल्गुने ॥ एकादश्यष्टमी पर्वरिक्तावर्ज्याः शुभावहाः । शिष्टाश्चतिथयः सर्वा कृष्णेचांत्यात्रि कंविना ॥ कर्णद्वयादितिक्षिप्रमृदुभैस्त्र्यायगैः शुभैः । गुरौलग्नेचके न्याद्दुरुत्तरासुश्रुतिंव्यधेत्" इति । अगस्त्यः "द्वयोश्चसंध्ययोर्लग्ने नकुर्यात्कर्णवेधनम् । रात्रावपितथालग्नेनक्षत्रतिथिसंधिषु ॥ कर्णवे धंनकुर्वीतकुर्याच्चेच्छेदनं भवेत्" इति । बृहस्पतिः "मंदार्काराशवाराः स्युर्वर्ज्याः कर्णस्यवेधने । गुरुशुक्रेंदुजेंदूनांपूज्यवारांशकोदयात्" इति । संग्रहे "शातकुंभमयीसूचीवेधनेषुशुभप्रदा । राजतीवायसीवापि यथा विभवतः शुभा ॥ सुभूमौप्रांगणेरम्येशुचौदेशेऽबरेरवौ । संस्थि तेवेधयेत्कर्णौस्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ ॥ शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूच्या थवेधयेत् । वेधात्तृतीयनक्षत्रेक्षालयेदुष्णवारिणा" इति । देवलः "कर्ण रंध्रेरवेश्छायानविशेदग्रजन्मनः । तंदृष्ट्वाविलयंयांतिपुण्यौघाश्चपु रातनाः" इति ॥ ५ ॥

मासेषष्ठेष्टमेनुर्निगदितमशनं पंचमेसप्तमेवाभीरोरुज्झंतिनंदाह-रिवसुरजनीरिक्तकाः स्वर्क्षमेके । सदृद्दक्कांशाह्न्यचांद्रेध्रुवमृदुच-रभक्षिप्रभेजालिमीनोनांगेकेन्द्रत्रिकोणान्त्यमृतिषुविमलास्विन्दु-रिष्टोखिलोङ्गे ॥ ६ ॥

अथान्नप्राशनंवृत्तेकेनाह । जन्मतः षष्ठेमासे अष्टमेवामासे नुः नरस्यअशनं अन्नप्राशनं निगदितंप्रोक्तं भीरोः कन्यायाः पंचमे सप्तमेवामासे अशनंप्रोक्तम् । अत्र नंदाहरिवसुरजनीरिक्तकाः उज्झंतिमुनयः नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः हरिर्द्वादशी वसुरष्टमी रजनीरात्रिः रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः ताः स्वर्क्षंजन्मनक्षत्रंच एके आचार्या अत्रउज्झंति । तथाचोक्तं जन्मर्क्षेश्रीक्षयंवियादिति । जन्मर्क्षंतुपुंचिवाहान्नप्राशनादिषुबहुभिर्गृह्यते तदग्रेवक्ष्यते पुनः कस्मिन् सदृद्दक्कांशान्हि दृक्कोदृक्काणः अंशोनवांशः अहोदिनं एषांसमाहारः दृक्कांशाहः सतो ग्रहस्य दृक्कांशाहः सदृद्दक्कांशाहस्त-स्मिन् कथंभूते सदृद्दक्कांशान्हि अचान्द्रे नविद्यते चान्द्रदृक्कांशो

यस्मिन्तद्चान्द्रं तस्मिन् चंद्रस्य द्रक्कांशाहानि निंद्यानिक्षीणश्चेत् पूर्णे तु न दोषः। अन्येषां शुभग्रहणां शुभानीत्यर्थः। पुनः कस्मिन् ध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभे ध्रुवादीनिप्रसिद्धानि पूर्वमेवोक्तानि तत्रेत्यर्थः। पु० अजालिमीनोनांगे अजोमेषः अलिर्वृश्चिकः मीनः प्रसिद्धः एभ्योन्यलग्ने मेषवृश्चिकमीनलग्नान्यन्नप्राशने नशुभानीत्यर्थः कासु सतीषु केंद्रत्रिकोणान्त्यमृतिषु विमलासुसतीषु केंद्राणिप्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि त्रिकोणे नवपंचमे अंत्यंद्वादशं मृतिरष्टमं "परवल्लिङ्गंद्वंद्वतत्पुरुषयोः" एतासुविमलासु पापग्रहरहितासुसतीषु पापग्रहोत्र अनिष्टकारीत्यर्थः, इंदुश्चंद्रः अखिलः पूर्णः। अंगेलग्ने इष्टः अन्नप्राशनेपूर्णचंद्रोलग्नेशुभइत्यर्थः। अन्यल्लग्नबलंपूर्ववत्। अत्रनारदः "षष्ठेमास्यष्टमेवापिपुंसांस्त्रीणांतुपंचमे सप्तमेमासिवाकार्यनवान्नप्राशनंशिशोः॥ रिक्तांदिनक्षयंनंदांद्वादशीमष्टमीममाम् त्यक्त्वान्यातिथयःश्रेष्ठाःप्राशनेशुभवासराः' इति। ज्योतिर्विवरणे " जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविंद्यात्कर्मर्क्षेचातिसौख्यकृत् आधानर्क्षेचबालानां प्राशनेरोगनाशनम्" वृद्धनारदः "जीवसौम्यसितानांतुद्रक्काणदिवसांशकाःबालान्नप्राशनेशस्तानचन्द्रार्कार्किजास्तृजामि"त्ति। अर्णवे "गोश्चौकुंभस्तुलाकन्यासिंहःकर्किमृगोयमः एताश्चराशयः शस्ता न मेषझषवृश्चिका" इति। नारदः "चरस्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेशुभनैधन" इति श्रीपातिः, रवौलग्नेकुष्ठीत्यादि ॥ ६ ॥

गर्भाद्यंनाशनांतेषुनगुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येचमौढ्यं
जह्यात्कालस्यरोधाद्धरिगुरुमयनंयाम्यमूनाधिमासौ ॥
एतच्चौलादिषूज्झेदथगुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येनगाहे
चाथोशाखेशमौढ्येव्रतमपिनिगमारंभमार्योनकुर्यात् ॥७॥

अथयेषुसंस्कारेषुगुरुशुक्रास्तादिदोषाभावः येषुदोषः बालत्व वृद्धत्वप्रमाणं शाखेशस्यमौढ्येकिंनकार्यमिति चतुष्टयं वृत्तेकेनाह। गर्भाद्यन्नाशनांतेषुगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतेषु कर्मसु गुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येच परंमौढ्यंगुरुशुक्रमूढत्वंजह्यात्। कस्माद्धेतोः कालस्यरोधात् यतःशास्त्रेगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतानांकर्मणांकालनिरोधः कृतोस्ति तस्माद्धेतोः। तथामांडव्यः "नित्ययानेगृहेजीर्णे प्राशनांतेषु

सप्तसु । वधूप्रवेशमांगल्ये नमौढ्यंगुरुशुक्रयोः" इति । हरिगुरुं सिंहस्थितम् वृहस्पतिम् याम्यमयनंदक्षिणायनम् । ऊनाधिमासौक्षयमासाधिमासौनत्यजेत् । कालस्यरोधादित्येतत्पदंबुद्ध्यावगंतव्यम् । तद्यथा प्रसूतिसमयएवजातकर्मविहितम् तत्रकालनिरोधात् किमप्यस्तादिकंनचिंत्यम् । अन्नप्राशनंतु मासेषष्ठेऽष्टमेवेतिविकल्पेनमासद्वयेविहितम् तत्रयस्मिन्मासे मौढ्यादिकंनस्यात्तत्रकर्तव्यं कालस्य सावकाशत्वात् । तयोरपिमासयोर्यदि सिंहस्थगुर्वादिनिरोधःस्यात् सोप्यत्रानुचिंतनीयः । एवंगर्भाद्यन्नाशनांतेषुविचारणीयम् । "अनन्यगतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतथा" इतिस्मरणात् । संस्कारक्रमस्तु कात्यायनगृह्यकारिकायामुक्तः "गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंततः । जातकर्माभिधेयंच निष्क्रमप्राशनेक्रमात् । चूडोपनयनंवेदव्रतानांच चतुष्टयम् । गोदानंमेखलामोक्षो विवाहः षोडशक्रियाः ' इति । अनेनक्रमेणगर्भाद्यन्नाशनांतेषुमौढ्यादिकं बुद्ध्यावलोकयेदित्यर्थः । तथाचवृहस्पतिः "मासप्रयुक्तकार्येषुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नदोषकृत्तदामासलक्षणोवलवानिति" यमोपि "गर्भेवार्धुषिकेभृत्ये श्राद्धकर्मणिमासिके । सपिण्डीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्जयेत्" भृगुः "सीमंतजातकादीनिप्राशनांतानिचक्रमात् । कर्तव्यानिनदोषोस्तिपंचाननगतेगुरौ ' इति । कात्यायनस्मृतौ "गर्भाधानादिकाअन्नप्राशनान्तामलिम्लुचे । आकर्णवेधाः कर्त्तव्यानान्याइत्याहभास्कर" इति । अस्तादिकंचूडादिषुवर्जनीयमित्याह । एतच्चौलादिषूज्झेदिति एतद्गुरुसितास्तादिकंचूडादिषुकर्मसुउज्झेत्त्यजेत् । अथबालत्ववृद्धत्वप्रमाणमाह । अथगुरुसितयोरिति । गुरुसितयोर्गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्द्धक्येबालत्ववृद्धत्वेनगाहे सप्ताहे सप्ताहंबाल्यंसप्ताहंवार्द्धक्यमिति । बालत्वंवृद्धत्वं बहुविधमस्तितत्रमध्यमः पक्षोत्रांगीकृतः । अथशाखेशस्यअस्तेवर्ज्यमाह । अथोशाखेशमौढ्यइति । शाखेशोवेदपतिर्वक्ष्यमाणः तस्यमौढ्येअस्तेव्रतं मौंजीबन्धनंनिगमारंभमपिआर्यः श्रेष्ठोनकुर्यात् । तस्यास्तेव्रतादिकृतेसति बटोर्मूर्खत्वं स्यात् । ननुवेदारंभेमूर्खत्वंघटतेवेदपतित्वात् व्रतेमूर्खत्वंकिमुक्तम् । उच्यते, व्रतबन्धस्तुवेदाध्ययनार्थंक्रियते । तस्मात्तत्रापिमूर्खत्वंघटते । तथाचयाज्ञवल्क्यः "उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्चशिक्षयेत् ॥ प्रतिवेदंब्रह्मचर्यं द्वाद-शाब्दानिपंचवा । ग्रहणान्तिकमित्येके केशांतश्चैवषोडशे' इति ॥ यज्ञानांतपसांचैव शुभानांचैवकर्मणाम् । वेदएवद्विजातीनां निः श्रेयसकरः परः" तथाकात्यानगृह्यसूत्रे "वेदंसमाप्यस्नायाद्ब्रह्म-चर्यंवाष्टाचत्वारिंशकं द्वादशकेप्येकेगुरुणानुज्ञातः" इत्यादि ॥७॥

चौलंमाघादिपञ्चस्वमधुषुगदितंद्वित्रिपंचोन्मितेऽब्देस्वाचाराद्वा-सगर्भायदिभवतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत् । साकंयत्रोपनीत्याक्रि-यतइहतदायन्निरोधोनहिस्याज्जह्यादंबार्तवेदोव्रतमुपयमनंचावि-शुद्धेः शुभार्थी ॥ ८ ॥

अथचौलंसनिर्णयं वृत्तद्वयेनाह । चौलमिति कार्यंवर्णैरित्यग्रि मश्लोकेनान्वयः। चौलंचूडाकरणंमाघादिपंचसुमासेषु अमधुषुचैत्र-रहितेषुगदितमुक्तम् तथाचोक्तंनारदेन "माघादिपंचकेचौलंहित्वा-क्षीणविधुंमधुमि"ति द्वित्रिपंचोन्मितेऽब्दे द्वितीयेतृतीयेपंचमेवर्षेस्वा-चाराद्वा स्वकुलाचारतोवा। उक्तंचकात्यायनगृह्ये "सांवत्सरिकस्य चूडाकरणंतृतीयेवाप्रतिहतेषोडशवर्षस्य केशान्तोयथामंगलं वा सर्वेषामि"ति। सांवत्सरिकस्य अतिक्रांताब्दस्येति हरिहरमिश्रैर्व्या-ख्यानंकृतम्। तथाचसद्गुरुशिष्यः"आद्यऽब्देकुर्वतेकेचित्पंचमेन्येद्वि-तीयकेउपनीत्यासहैवेतिविकल्पः कुलधर्मतइति। सगर्भायदिभवति जनन्यत्रनोकार्यमेतत् अत्रउक्तवर्षेषुद्वित्रिपंचाब्दकेषु जननीकुमा-रस्यमातायादिसगर्भाभवति गर्भवतीस्यात्तदा एतच्चौलंनोकार्यम् पंचमाब्दादूर्ध्वंगर्भिण्यांसत्यामपिकार्यमित्यर्थसिद्धम् ॥ अत्रनारदः "सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वंतुगर्भि-ण्यामपिकारयेत्" उपनयनेनसहक्रियमाणेनदोषइत्याह "साकंयत्रोप-नीत्याक्रियतइहतदायन्निरोधोनहिस्यादि"ति। यत्रउपनीत्यासाकंउप नयनेनसहक्रियते तदाइहास्मिन्चौले अयमुक्तोनिरोधश्चैत्रमासमा तृगर्भलक्षणोनह्येवस्यात् तदुक्तंतेनैव "सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादो षोनविद्यते" इति । अंबार्तवेनिषेधमाह । जह्यादंबार्तवेऽदोव्रतमुप-यमनंचाविशुद्धेः शुभार्थीति । अंबार्तवेमातृरजसि अदः अनंतरोक्तं चौलमित्यर्थः । व्रतंमौंजी उपयमनंविवाहः आविशुद्धेः शुद्धिपर्यंतं

शुभार्थीनरः एतत्त्रयंजन्मात् नकुर्यादित्यर्थः। तथाचमनुस्मृतौ "उद्वाहव्रतचूडासुमातायदिरजस्वला। तदानमङ्गलंकार्यंशुद्धौकार्यंशुभेच्छुभिः"। अन्यमुहूर्तालाभेकारिकानिबन्धेशांतिकमुक्तम्। "अलाभेसुमुहूर्त्तस्यरजोदोषेतुसंस्थिते। श्रियंसंपूज्यतत्कुर्याद्दुघ्नत्र हत्याभयंकरी॥ हैमींमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनार्चयेत्। प्रत्यृचंपायसंहुत्वाऽभिषिच्यशुभमाचरेत्॥ सूतिकोदक्ययोः शुद्धौगां दद्याद्धेमपूर्वकम्। प्रासेकर्मणिशुद्धिः स्यादितरस्मिन्नशुद्ध्यति" इति। उदक्यारजस्वला॥ ८॥

कार्यंवर्णैरिनारार्किशनिषुनिखिलैर्ज्ञत्रयेशुक्लसोमेद्व्यन्त्यद्व्यादित्यशाक्रेन्दुभिरिनहरितास्त्रित्रिभैश्चौलकर्म॥ द्यूनेकारार्कि शुक्रागतकविनिखिलामृत्युगामृत्युदाः स्युर्व्यब्जाः संतोंत्यइष्टास्त्यजगुहशशिनौरात्रिसंध्येच रिक्ताः॥९॥

अथवर्णविशेषेणवारविशेषं तथानक्षत्राणिलग्नबलंचवृत्तेकेनाह। कार्यमिति। वर्णैर्ब्राह्मणादिभिः यथाक्रमेण इनारार्किशनि षुचौलकर्मकार्यमित्यन्वयः। इनः सूर्यः आरोभौमः आर्किः शनिः शनिः प्रसिद्धः तेष्वित्यर्थः। एतदुक्तंभवति। विप्रेणरविवारे क्षत्रियेण भौमवारे वैश्येनशनिवारे शूद्रेणापिशनिवारे चौलंकर्तव्यमित्यर्थः। शूद्रस्यद्वादशसंस्काराउक्ताः। "वेदोव्रतोपनयनंमहानाम्नीमहाव्रतम्। विनाद्वादशशूद्राणांसंस्काराःनाममंत्रतः" इति। निखिलैश्चतुर्भिर्वर्णैरविशेषेण ज्ञत्रयेबुधत्रये शुक्लपक्षगतसोमवारे कार्यम्। कृष्णपक्षेसोमवारोतिनिंदितः क्षीणत्वात्। अत्रनारदः "अपर्वरिक्तातिथिषुशुक्रेज्यज्ञेंदुवासरे" इति। बृहस्पतिः "सोमवारःसितेपक्षे कृष्णपक्षेतिगर्हितः। बुधवारः शुभः प्रोक्तः पापग्रहयुतेबुधे॥ पापग्रहाणां वारादौविप्राणांशुभदोरविः। क्षत्रियाणां क्ष्मासूनुर्विदशूद्राणांशनिः शुभः" इति। कैः द्व्यंत्यद्व्यादित्यशाक्रेंदुभिः अन्त्यादद्वेइति द्व्यंत्यंरेवत्यश्विन्यौ द्व्यादित्यं पुनर्वसुपुष्यौ शाक्रंज्येष्ठा इंदुर्मृगः तैः पुनः कैः इनहरितस्त्रित्रिभैः इनो हस्तः हरिः श्रवणः ताभ्यांत्रित्रिभैः हस्तात्त्रिभिः श्रवणात्त्रिभिरित्यर्थः। तथाचनारदः "दस्रादितीज्यचंद्रेन्दुपूषभानिशुभान्यतः।

चौलकर्मणिहस्तर्क्षात्त्रीणित्रीणिचविष्णुभात्" इति । द्यूनेर्कारार्कि-शुक्राः अत्रचौलेमृत्युदाः स्युः द्यूनेसप्तमेअर्कारार्किशुक्राः अर्कःसूर्यः आरो भौमः अर्कस्यापत्यमार्किःशनिः शुक्रः प्रसिद्धः एतेचत्वारो मृत्युदाइति । चतुर्णांसमानंफलमुक्तम् । वसिष्ठेनात्रविशेषफलमुक्तम् "जामित्रेभास्करेक्षौरेमृत्युः स्याद्भूमिजेतथा । शुक्रेसौख्यविनाशःस्यान्मंदभाग्यंशनैश्चरे" इति । अत्रचतुर्णामपिसामान्येनमृत्यु फलमुक्तम् । तद्दारिद्र्यान्मरणंवरमितिन्यायेननदोषः । गतकविनिखिलामृत्युगामृत्युदाः स्युः गतःकविः शुक्रः येभ्यस्तेगतकवयः तेच तेनिखिलाश्चशुक्ररहिताः सर्वेमृत्युगाः अष्टमगामृत्युदाः । अत्रबृहस्पतिः "अष्टमस्थानगाः सर्वेनेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रस्तुनिधने क्षौरेसर्वसंपत्प्रदः शिशोः" इति । व्यब्जाः सन्तोंत्यइष्टाः विगतः अब्जः चन्द्रोयेभ्यस्ते व्यब्जाः एवंविधाः सन्तोसद्ग्रहाः चंद्ररहिताः सद्ग्रहाः अन्त्येद्वादशे इष्टाः शोभनाः स्युः । तथाचनारदः "चौलान्नप्राशनेशस्ताः सौम्यारंध्रव्ययोपगाः" इति । अन्यच्च "ननैधने भेशीतांशौषष्ठाष्टान्त्यविवर्जिते" इति । तस्यैववचनम् । अन्यल्लग्नबलंपूर्ववत् । त्यजगुहशशिनौ रात्रिसन्ध्येचरिक्ताः । गुहः षष्ठी शशी पौर्णिमा । स्पष्टमन्यत् । "क्रूरवारंनिशांरिक्तां षष्ठीं संध्यांचजन्मभम् । सद्भिर्विवर्जयेदेतन्नारदस्यवचोयथा" इति ॥९॥

भुक्ताभ्यक्तोपवासीश्वरजनयुवतीप्राग्वयस्काश्वयोगीयात्रायुद्धोन्मुखायेकृतदिनविधयोस्त्यंबकास्तेनमुंड्याः ॥ सीमन्तोर्ध्वं नपत्युर्नखकचलवनंदूरदेशप्रयाणंवृक्षच्छेदः समुद्राप्लुतिमृतहरणे स्याद्दतेवश्यकार्यात् ॥ १० ॥

क्षौरंचौलोक्तभादौगदितमथरविक्षेत्रगंगाध्वरा-
ग्न्याधानेपित्रोर्विनाशेद्विजनृपकथनेसर्वदाक्षौरमिष्टम् ॥
मित्रत्र्यर्कादितीन्द्रांतिमहरितुरगैः पंचमेऽब्देव्रतात्प्रा
ग्विद्यारंभोक्तकालेऽक्षरविधिरघटेसौम्यसंज्ञेऽयनेऽर्के ॥ ११ ॥

अथप्रसङ्गात् क्षौरनिर्णयंसार्द्धवृत्तेनाह । भुक्तइति । भुक्तः कृतभोजनः अभ्यक्तः कृताभ्यंगः उपवासीप्रसिद्धः ईश्वरजनोराजसेवकः

समर्थोवा युवतिःस्त्रीसौभाग्यवती प्राग्वयस्काः प्रथमवयस्काः पश्चा शद्वर्षपर्यंतंपूर्ववयः योगीराजयोगीगीतादौप्रसिद्धः यात्रायुद्धोन्मुखाः यात्राप्रयाणं युद्धं प्रसिद्धंतौप्रतियेउन्मुखाः प्रचलिताः यात्रोन्मुखायुद्धोन्मुखाश्चेत्यर्थः । कृतःदिनाविधिः आह्निकंयैस्तेकृतादिनविधयः अस्त्यंबकोजीवतिपितृकः ते न मुंड्याः मुंडनार्हानभवंति । अवश्यकार्यादृते इत्युत्तरार्द्धोक्तमत्रानुसंधेयम् यत्रावश्यमुंडनकारणं भवति तत्रावश्यंमुंड्याः । अथक्षौरनिषेधप्रसंगाद्गुर्विणीपतेर्निषिद्धं सापवादमाह । सीमंतोर्ध्वमिति । सीमंतोर्ध्वं सीमंतोन्नयनादूर्ध्वं पत्युः कृतसीमंतसंस्कारायाःपत्युः भर्तुरवश्यकार्यादृते नखकचलवनादिकंनस्यात् । नखकचलवनंनखकेशच्छेदनम् । अन्यत्सुगमम् । आवश्यककार्यादृतेनस्यादित्यनेनआवश्यके नदोषइत्यर्थात्सिद्धम् । यथापितृमरणेक्षौरादिदेशविप्लवेदेशांतरगमनमित्यादिविचारणया आवश्यके न दोषइत्यर्थः । कृताग्न्याधानस्यमुंडनपक्षांगीकारेमुंडनमावश्यकम् "मासिमास्युपासनीकस्यपक्षेपक्षेऽग्निहोत्रिण"इति १०

अथोक्तेभ्योन्येषांक्षौरार्थंनक्षत्रादिकमाह । क्षौरमिति । चौलोक्तभादौक्षौरंगदितंप्रोक्तम् । चौलार्थमुक्तश्चौलोक्तः सचासौभादिश्च तस्मिन्नक्षत्रतिथ्यादिकाले क्षौरंगदितंप्रोक्तम् । अथक्षौरनिमित्तान्याह । रविक्षेत्रगंगाध्वराग्न्याधानेपित्रोर्विनाशइत्यादि रविक्षेत्रं भास्करक्षेत्रं गंगाप्रसिद्धा अध्वरोयागः अग्न्याधानमग्निहोत्रं तस्मिन्पित्रोर्विनाशोमरणं तस्मिन् द्विजनृपकथनेब्राह्मणाज्ञायां राजाज्ञायांचसत्यांसर्वदाक्षौरमिष्टंस्यात् । क्षौरेनक्षत्रादिनियमोनास्तीत्यर्थः । तदुक्तंवृत्तशते "भुक्ताभ्यक्तनिरासनैः" इत्यादि । रत्नमालायाम् "आज्ञायानरपतेर्द्विजन्मनाम्" इत्यादि । बृहस्पतिः "राजकार्येनियुक्तानांनराणांभूपसेविनाम् । श्मश्रुलोमनखच्छेदेनास्तिकालविशोधनम्" ॥ ज्योतिर्निबन्धे "राजायोगीपुरंध्रीचमातापित्रोश्चजीविनोः । मुंडनंसर्वतीर्थेषुनकुर्याद्गुर्विणीपतिः" ॥ स्मृत्यंतरे "सिंधुस्नानंद्रुमच्छेदं वपनंप्रेतवाहनम् । विदेशगमनंचैव नकुर्याद्गुर्विणीपतिः॥क्षौरंनैमित्तिकंकुर्यान्निषधेसत्यपिध्रुवम्॥पित्रोः प्रेतविधानंच नदोषस्तत्रविद्यते ॥ गंगायांभास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेहनि । आधानेसोमपानेच षट्सुक्षौरंविधीयते ॥ अन्तर्वत्न्यांतु-

जायायां तीर्थेक्षौरंनकारयेत् । प्रेतवाहादिकंनैव सीमन्तोन्नयना-दनु ॥ पंचाशद्वायनात्पूर्वं क्षौरंनैमित्तिकंविना । नकुर्यात्ततऊर्ध्वंतु स्वेच्छयावपनं चरेत् " इति । अथाक्षरारंभंवृत्तार्द्धेनाह । मित्रऽय-र्केति । मित्रादिभिर्नक्षत्रैः जन्मतः पंचमेवर्षे व्रतात्व्रतबन्धात् प्राक् प्रथमंविद्यारंभोक्तकालेवक्ष्यमाणलक्षणेअक्षरविधिः शुभः स्यादि-त्यध्याहारः । कस्मिन्सति सौम्यसंज्ञेअयनेअर्केसति कथंभूतेसौम्य संज्ञेअयने अघटे नविद्यतेघटोयास्मिन् तथातस्मिन् कुंभरहितेउत्तरा-यणे इत्यर्थः । ब्रह्मतुल्ये अयनलक्षणं " कर्किमृगादिषट्केतेचायनेद-क्षिणसौम्यायनेस्त " इति । मित्रमनुराधा ऽयर्कंहस्तत्रयं अदितिः पुनर्वसुः इन्द्रोज्येष्ठा अन्तिमंरेवती हरिः श्रवणः तुरगोऽश्विनी । शेषंप्रथममेवव्याख्यातम् । व्रतात्प्रागित्यनेनव्रतबन्धादुपरिनिषेधो र्थसिद्धः । पंचमेवर्षेपठनरुच्याव्रतबन्धोग्रेवक्ष्यति । तथाचोक्तं बृहस्प-तिना "द्वितीयजन्मतः पूर्वमारभेताक्षरान् सुधीरि" ति नृसिंहः "अक्ष रस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्तेपंचमहायने । उत्तरायणगेसूर्येकुंभमासंविवर्ज येदि" ति ॥ ११ ॥

विप्रादर्गर्भतोऽब्देऽष्टशिवरविमितेजन्मतोवाव्रतंस्यादत्रानि-ष्टेपिजीवेऽनिमिषरविमधौकार्यमब्दस्यदार्ढ्यात् ॥ स्वाब्दा-दूर्ध्वंक्रमादाद्विगुणितशरदोनिन्द्यमब्दक्रमेण पञ्चाष्टाङ्काब्दतो वाप्रपठनरुचितः शस्तमेषांतदाहुः ॥ १२ ॥

अथब्रह्मक्षत्रविशांमुख्यं गौणंचव्रतबंधकालं वृत्तेनाह । विप्राद्-रितिगर्भतः गर्भाधानाज्जन्मतोवा अष्टशिवरविमितेअब्देविप्राद्-व्रतंस्यात् विप्रस्याष्टमेक्षत्रियस्यशिवमिते एकादशेवर्षे स्यात् वैश्य स्यरविमितेद्वादशेवर्षेस्यात् । अत्रस्वस्ववर्षेजीवेगुरौअनिष्टेअशुभे सत्यपिव्रतंकार्यम् । क्व अनिमिषरविमधौ अनिमिषरविः अनिमिष रविः अनिमिषरविणाविशिष्टोमधुः अनिमिषरविमधुः तस्मिन् मीनस्थेरवौसति चैत्रेव्रतंकर्तव्यमित्यर्थः कुतः अब्दस्यदार्ढ्यात् वर्ष बलात् तदुक्तंसंग्रहे । "शुद्धिर्नविद्यतेयस्यवर्षेप्राप्तेऽष्टमे यदि चैत्रेमी नगतेभानौतस्योपनयनंशुभम् । जन्मभादष्टगेसिंहेनीचे वाशत्रु भेगुरौ मौंजीबंधःशुभः प्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेरवौ । अशुभेऽब्देग्रहाः

सर्वे शुभगोचरगा अपिशांतिभावाच्छुभंनैवयात्यब्दःकालमृत्युवदि" ति। अथगौणकालफलमाह स्वाब्दादूर्ध्वंक्रमादिति स्वाब्दात्स्ववर्षादूर्ध्वंक्रमात् अद्विगुणितशरदः द्विगुणिताचासौ शरच्चद्विगुणितशरद्वर्षांमर्यादीकृत्येति तथातस्याःअब्दक्रमेणनिंद्यं।"एतदुक्तंभवति स्वाब्दादूर्ध्वंद्विगुणितस्ववर्षपर्यंतं अब्दक्रमेणनिंद्यं" तद्यथा ब्राह्मणस्याष्टमंवर्षमुख्यं तद्द्विगुणितंषोडशंअष्टवर्षात्षोडशवर्षपर्यंतंब्रह्मणस्य एकादशवर्षादूद्वाविंशवर्षपर्यंतं क्षत्रियस्यद्वादशवर्षाच्चतुर्विंशतिवर्षपर्यंतंवैश्यस्य।अब्दक्रमेणोत्तरोत्तरंनिंद्यं।अर्थादतऊर्ध्वंअनधिकारिणोभवंति। तदुक्तंसंग्रहे "नृपा १६ कृति २२ जिना २४ ब्दांतं नातिकालस्ततः परम्।पातित्यंस्यादप्रजादेर्व्रात्यस्तोमोविशोधनमि"ति।तथाचकात्यायनगृह्ये "आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवतिआद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यातऊर्ध्वंपतितसावित्रिकाभवंति।नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः कालातिक्रमेनियतवत्त्रिपुरुषंपतितसावित्रिकाणामपत्यसंस्कारोनाध्यापनंतेषां संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाकाममधीयीरन्व्यवहार्याभवंती' तिवचनादिति अथस्वाब्दात्प्रागपिअध्ययनौत्सुक्यादुपनयकालमाह। पंचाष्टांकाब्दतोवेति पंचमाष्टमनवमवर्षेभ्यः सकाशादेषांब्रह्मक्षत्रविशांक्रमेणप्रपठनरुचितः वेदादिपठनरुच्यातद्व्रतंशस्तमाहुर्मुनयः उक्तंचसंग्रहे "ब्रह्मवर्चसमूर्जश्चविद्यायुःश्रीयशःसुखम्। विप्रादेरुपनीतस्यपंचाष्टांकाब्दतः फलमि"ति ॥१२॥

राशेःषट्त्र्याद्यखस्थोगुरुरिहशुभदः पूजयास्यात्तयापिप्रांत्योऽब्धुस्थोऽष्टमोनोयदिनिजगृहगस्तुंगगोत्रापिशस्तः॥ एवंकन्यर्क्षतःस्यादतितरगुणिनोलब्धयेवातिकालेऽनिष्टेपीहद्विरर्च्योऽष्टमभवनगतःशोभनःस्यात्त्रिरर्च्यः ॥१३॥

अथात्रगुरुबलाबलंवृत्तेकेनाह।राशेरिति।राशेःजन्मराशेःसकाशात् षट्त्र्याद्यखस्थोगुरुः इहास्मिन्व्रतबंधेपूजयाशुभदःस्यात्। षट् षष्ठं त्रितृतीयं आद्यंजन्मराशिः खंदशमं एषुतिष्ठतीतितथा तयापि पूजयापि प्रांत्योद्वादशः अंबुचतुर्थः अष्टमःनशुभदः स्यात् पूजयापिअशुभदः स्यादित्यर्थः। सयदिनिजगृहगः स्वगृहगः धनुर्मीनग

इत्यर्थः । तुंगगोवायदि भवति । तदा इहदुष्टस्थानेषुवर्तमानः शस्तः स्यात् अस्यतुंगककर्टः । तदुक्तंबृहज्जातके "अजवृषभमृगांगनाकुली राझषवणिजौचदिवाकरादितुंगाः । दश १० शिखि ३ मनुयुक् २८ तिथीं १५ द्रियांशै ५ स्त्रिनवक २७ विंशतिभि २० श्चतेस्तनीचाः", इति । अर्थादुक्तस्थानेभ्योन्यस्थानगः शुभदः स्यात् एवंकन्यर्क्षतः स्यात् कन्यर्क्षतःकन्याराशेःसकाशात् एवमुक्तवत् शुभाशुभः स्यात् । अतितरशुणिनोवरस्यलब्धये अतिकालेवाअनिष्टोपिगुरुर्द्वादशचतुर्थाष्टमः द्विरर्च्यः षट्त्र्यायखस्थस्यशास्त्रेयापूजोक्तातत्प्रमाणतोद्विरर्च्यःतं तद्विगुणार्चनेनशोभनः स्यात् एवंसामान्येनोक्त्वाअष्टमस्थविशेषमाह । अष्टमभवनगतः त्रिरर्च्यः तेनशोभनः स्यात् । अत्रबृहस्पतिः "झषचापकुलीरस्थोजीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ व्रतेजन्मत्रिखारिस्थो जीवोपीष्टोर्चनात्सकृत् । शुभोतिकालेतुर्याष्टव्ययस्थोद्विगुणार्चनात्" ॥ उद्वाहतत्वे "कन्यर्क्षादुद्विसुतघ्नायनवमेश्रेष्ठोगुरुश्चान्यथापूज्योष्टांत्यसुखेतिकाल इहतुप्राज्ञैर्द्विरर्च्यः शुभः । रिःफांबत्रिधनाश्वगैर्यदिग्रहैःश्रेष्ठोपिविद्धोत्यसन्वामाद्विद्धइहेष्टदोननिधनेवेधस्त्रिरर्च्यः शुभः" इति ॥१३॥

द्वीष्वायागांकसंस्थोव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैश्चेन्नविद्धः शस्तोनिष्टोपिवामंशुभइहखचरैर्वेधितोनोऽष्टमस्थः ॥ शुक्लेमाघादिपंचस्विन शुभदिवसेप्राग्दलेह्नोव्रतंसत्त्यक्त्वानध्यायरिक्तातिथिमुनिमदनांश्चंद्रभागंप्रदोषम् ॥१४॥

अथगुरोर्वामवेधमाह । द्वीष्विति । द्वीष्वायागांकसंस्थोगुरुस्तदाशुभः स्यात् तदा कदा यदिव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैः खचरैर्नोविद्धः स्यात् द्विर्द्वितीयं इषुपंचमम् आयएकादशं अगाः सप्तमं अंकः नवमं एतत्संस्थोगुरुः व्ययंद्वादशं जलंचतुर्थं निधनमष्टमं तृतीयं अभ्रंदशमं एतत्संस्थैः खचरैः यदिनोविद्धोभवति । तदाशुभः स्यात् । २ । ५ । ११ । ७ । ९ । १२ । ४ । ८ । ३ । १० । वेधितश्चेदशुभइत्यर्थः । अनिष्टोपिव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगोपिवामंविद्धः सन्द्वीष्वायागांकसंस्थैः खचरैर्वेधितः सन्नित्यर्थः । इह अस्मिन्व्रतबंधेविवाहेचाशुभः नोष्टमस्थः अष्टमस्थो वेधितानशुभदः स्यादित्यर्थः । सोतिकालादौत्रिगुणार्च-

नेनैवशुभः स्यात् । तथाचबृहस्पतिः ॥"रजस्वलायदाकन्या गुरुशु-द्धिंर्नाचिंतयेत् । अष्टमेपिप्रकर्तव्योविवाहस्त्रिगुणार्चनात्" ॥ अथोप-नयनेमासादिकमाह । शुक्लेइति । शुक्लेशुक्लपक्षेमाघादिपंचमासेषु ज्येष्ठांत्येषु इनशुभदिवसे इनः सूर्यःशुभाःवर्धमानेंदुगुरुबुधशुक्राःए-षांदिवसे तस्मिन् अह्नःप्राग्दले दिवसस्यपूर्वार्द्धे व्रतमुपनयनंसत्शु-भंस्यात् । किंकृत्वा अनध्यायरिक्तातिथिमुनिमदनान् चंद्रभागंप्रदो षंत्यक्त्वा अनध्यायाःवक्ष्यमाणाः रिक्तातिथयश्चतुर्थीनवमीचतुर्द-श्यः मुनिःसप्तमी मदन स्त्रयोदशी एतान् चन्द्रभागःकर्कांशःपापां-शादिकंपुरैवनिषेधितम् प्रदोषोऽनध्यायप्रकरणोक्तःतंत्यक्त्वा ॥१४॥

शस्तोद्वीशाग्निशाक्रांतकांपितृरहितैः सर्वभैर्मौंजिबंधोवेदेशेज्ञेवलाढ्येगुरुशसितकुजवित्संज्ञकावेदपाःस्युः ॥ स्वर्क्षोच्चांशेषुसौम्याःश्रुतिपतिरपिचेत्केंद्रकोणस्थिताः स्युर्वर्णीवेदार्थवेत्तापशुगृहधनवानत्रमंदेंत्यसेवी ॥ १५ ॥

अथव्रतबंधेनक्षत्राण्याह । स्पष्टम् । उक्तंच "मघाचभरणीज्ये-ष्ठाविशाखाचैवकृत्तिका । नक्षत्रपंचकंप्राज्ञैनग्राह्यंव्रतबंधने" ॥ वेदे-शेवेदपतौज्ञेबुधेबलाढ्येसति स्थानादिनाबलसमृद्धेसति तेकेवेदेशा-इत्यपेक्षायामाह । गुरुसितकुजवित्संज्ञकाः क्रमात्वेदपाः वेदाधिप-तयःस्युः । गुरुः ऋग्वेदस्यशुक्रोयजुर्वेदस्यकुजः सामवेदस्यावित्बुधो-ऽथर्वणवेदस्य पतिरित्यर्थः । लग्नगोचरबलमाह । स्वर्क्षोच्चांशेषु सौम्याइति । सौम्याः स्वोच्चस्वभागांशेवर्तमानाः श्रुतिपतिरपिवेद-पतिरपिस्वोचचस्वभांगांशेवर्तमानश्चेद्यादिकेंद्रकोणेस्थिताःस्युस्तदाव-र्णीब्रह्मचारिवेदार्थवेत्तास्यात्।नकेवलंवेदार्थवेत्तास्यात् अपितुपशुगृह धनवान् स्यात् । अत्रकेंन्द्रकोणेशनौमन्देसतिअंत्यसेवीअंत्यजसेवकः स्यात् तस्मात्केंद्रकोणेशनिर्नभवितव्यः।उक्तंचसंग्रहे । "केंद्रस्थितैरि-नार्यैर्नृपसेवीविट्क्रियःस्ववृत्तिश्च ॥ वेदाभ्यासीयज्वाक्रतुकर्ताहीन-सेवकोभवती"ति ॥ १५ ॥

चन्द्रक्रूराविलग्नेशशिसिततनुपाः षष्ठगेहेसितोंत्येसर्वैरंध्रेवटुघ्नाः क्व च तनुगइनः श्रेष्ठउच्चेंदुरेके ॥ विद्यांमौंज्युक्तकालेस्थिरचर-हरिजत्र्युत्तरब्राह्महीनेमौंज्याऊर्ध्वंगणेशं गिरमपिविधिवत्पूजयित्वाऽऽरमेत ॥ १६ ॥

अथलग्नभंगानाह चंद्रइति।चंद्रःक्रूरग्रहाः विलग्नेतनौ शशिसित तनुपाःषष्ठगेहे शशीचंद्रः सितः शुक्रः तनुपोलग्नपः षष्ठगेहे सितः शुक्रः अंत्येद्वादशेस्थाने शेषंसुगमम् सर्वेरंध्रे अष्टमस्थानेएकेप्रत्येकं बटुघ्नाःबटुमारकाभवंति। किंच क्वचित् अन्यलग्नाभावेतनुगःलग्नगः इनःरविःश्रेष्ठःउक्तंचमौंजीपटले। "शुभदोबलवान्भानुर्लग्नगोदृश मस्तथा॥ सर्वशाखाधिपोयस्मात्सर्वेषांव्रतबंधने॥ सर्वशाखाधिपो भानुः केचिदूचुर्महर्षयः।तस्मादुगत्यंतराभावेलग्नस्थोर्कःप्रशस्यते॥ उच्चेंदुरेकेइति।एकेमुनयःउच्चेंदुःउच्चस्थश्चंद्रः तनुगश्चश्रेष्ठइतिवदं ति तदुवाक्यं।"चंद्रोदयेभिशस्तः स्यात्क्षयरोगीसितेतरे॥ सितेपक्षे भवेद्यज्वाखभेतुंगेविशेषतइति" अस्यार्थः सितेतरेकृष्णपक्षे चंद्रोद येचंद्रयुक्तलग्नेसति व्रतीअभिशस्तःस्यात् क्षयरोगीचस्यात् अभिश स्तोनाममिथ्याभिशस्तः मिथ्याभिशंसी अनेनेदंपातकंकृतमितिय छोकामिथ्यावदंतिसोऽभिशस्तः एवंविधः स्यादित्यर्थःक्षयरोगीस्या दिति। कृष्णपक्षेलग्नस्थचंद्रफलमुक्तं सितेपक्षेभवेद्यज्वेतिवाक्यंस्पष्टं अयंश्लोकः पुनः संस्कारविषयइव प्रतिभाति यतः कृष्णपक्षे व्रतबंधे लग्नस्थचंद्रफलमुक्तम् तस्यादिवाअसंभवात्। पुनः संस्कारार्हस्यतुक र्मलोपभयाद्रात्रावपिसंस्कारोविहितोनान्यस्य। प्रथमव्रतबंधस्तुसर्वै र्ग्रंथकारैर्दिवैवपूर्वाह्णेविहितोनरात्रौ अतःकारणादिदंवचनंपुनः सं स्कारविषयःप्रतिभाति। पुनः संस्कारनिमित्तानिरासभारोहणादी-निधर्मशास्त्रप्रसिद्धानि। तादृशंवाक्यंरत्नमालायाम्॥ "त्रिषट्ख-गोर्कस्त्रिधनास्तकर्मगश्चंद्रस्त्रिषष्ठाः शनिराहुभौमाः। सर्वेचलाभे-द्वित्रिकोणकेन्द्रगाः शुभाशुभाः स्युर्व्रतबंधकाले" इति। अत्रतृती-यस्यषष्ठस्यसूर्यस्यराशिगतलग्नसंभवः। नारदेनतु लग्नस्थचंद्रोनिं दितएव तद्वाक्यमेवं "स्वोच्चसंस्थोपिशीतांशुर्व्रतिनोयदिलग्नगः। तंकरोतिशिशुंनिःस्वंसततंक्षयरोगिणम्" इति। कन्यालग्नबलं पूर्ववत्। अथविद्यारंभंवृत्तार्द्धेनाह। विद्यांमौंज्युक्तकालेइति। मौं-ज्याऊर्ध्वंमौंज्युक्तकालेविद्याप्रारभ्यते मौंज्यर्थमुक्तः मौंज्युक्तः सचा सौ कालश्चतस्मिन्विद्यांवेदमारभेत्। मौंज्याऊर्ध्वमित्यनेनमौंज्याः प्रागनधिकारः सूचितः। किंकृत्वा गणेशंगिरमपिसरस्वतीमपिवि-धिवद्भिद्युक्तमार्गेणपूजयित्वा। कथंभूतेमौंज्युक्तकाले स्थिरचरहरि

जन्युत्तरत्राह्महीने स्थिरचरहरिजंस्थिरलग्नं चरलग्नं तिसृणामुत्त-
राणांसमाहारस्त्र्युत्तरंब्राह्मंरोहिणी एभिर्हीनेरहिते मौंज्यर्थमेतानि
गृहीतानि विद्यारंभेअग्राह्याणीत्यर्थः।"जाड्यंस्थिरेद्व्यंगलग्ने सुविद्या
सिद्धेरेभ्रमः" इति श्रवणात् ॥ १६ ॥

केशांतंचौलवत्स्यान्नृपमितशरदीत्याहुरार्याव्रतोक्तेकालेमौंजीवि
मोक्षंगुरुबलमनयोर्नावलोक्यंसुधीभिः॥ शूद्राणांमौंज्यभावात्तदु-
दिततिथिभेऽनस्तभौमेज्यशुक्रेव्यारेवारेलवेमास्युपयमविहितेच्छू-
रिकाबन्धमाहुः॥१७॥इतिमुहूर्तमार्तंडेउपनयनसंस्कारप्रकरणम्॥

अथकेशांतमौंजीविमोक्षंचवृत्तार्द्धेनाह । केशांतमिति । तदुक्तं
मनुना "केशांतः षोडशेवर्षेब्राह्मणस्यविधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वा-
विंशेवैश्यस्यद्व्यधिकेततः" इति । केशांतकर्म नृपमितशरदि षोड
शेवर्षेचौलवत्स्यादित्यार्याआहुः । सर्वंचौलोक्तमत्रग्राह्यमित्यर्थः ।
व्रतोक्तेकालेमौंजीविमोक्षमाहुः । स्पष्टम् । अनयोः केशांतमौंजीवि
मोक्षयोः गुरुबलंसुधीभिर्नावलोक्यम् । अथशूद्रणांमौंज्यभावाच्छु
रिकाबंधंवृत्तार्द्धेनाह । शूद्राणांमौंज्यभावात्तदुदिततिथिभेमौंज्युक्त-
नक्षत्रे अनस्तभौमेज्यशुक्रैः उदितैःभौमगुरुशुक्रैः व्यारेवारे आरो-
भौमः तद्रहितवारे लवेनवांशे यत्र कुत्रापिलग्ने भौमनवांशवर्जित
इत्यर्थः । उपयमविहितेमासि विवाहोक्तमासे "विवाहोपयमौस-
मौ" इत्यमरः । आरोभौमइत्यर्थः । छूरिकाबन्धंकटिप्रदेशेच्छूरिका
बंधनमाहुः । तथाचसंग्रहे "शूद्राणांराजपुत्राणांमौंज्यभावेऽस्त्रबंध-
नम् । मौंजीबंधोक्ततिथ्यादौकार्यंभौमदिनंविना ॥" नारदः "छूरि-
काबंधनंवक्ष्येनृपाणांप्राक्करग्रहात् ॥ विवहोक्तेषुमासेषुशुक्लपक्षेप्य-
नस्तगे ॥ जीवशुक्रेचभूपुत्रेचंद्रताराबलान्विते ॥ मौंजीबंधर्क्षतिथिषु
कुजवर्जितवासरे ॥ तेषांनवांशकेकर्तुरष्टमोदयवर्जिते । शुद्धेष्टमे-
विधौलग्नषडष्टांत्यविवर्जिते ॥ धनत्रिकोणकेंद्रस्थैः शुभैस्त्र्यायारि
गैः परैः ॥ छूरिकाबंधनंकार्यमर्चयित्वासुरान्पितॄन् ॥ अर्चयेच्छूरिकां
सम्यग्देवतानांचसन्निधौ । ततः सुलग्नेबध्नीयात्कटयांलक्षणसंयु-
ताम् । तस्यास्तुलक्षणंवक्ष्येयदुक्तंब्रह्मणापुरा ॥ संमितंच्छूरिकायामं
विस्तारेणैवताडयेत्॥ भाजितंगजसंख्यैश्चअंगुलान्परिकल्पयेत्।शेषं

चैवफलंवक्ष्येध्वजायेधनवान्भवेत् । धूम्रायेमरणंसिंहेजयंश्चायेति रोगिता ॥ धनलाभोवृषेत्यंतंदुःखीभवतिगर्दभे ॥ गजायेत्यंतसंप्री तिर्ध्वांक्षेवित्तविनाशनम्" इति। सर्वत्रत्याज्यप्रकरणोक्तंविलोक्यम्। अस्मिन्प्रकरणेकर्णवेधवृत्तंविनासर्वाणिस्रग्धरावृत्तानि । इतिस्वोक्त-मुहूर्तमार्त्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम्

अथ विवाहप्रकरणम् ।

शुद्धांगोत्रकुलादिभिर्गुणयुतांकांतांवरश्चोद्वहेद्वर्णोवश्यभयोनि खेचरगणाः कूटंचनाडीक्रमात् ॥ वर्णाद्याबलिनोयथोत्तरमही न्दूर्ध्वेगुणैक्यंशुभंवर्णाविप्रमुखाझषादिहवरोवर्णोत्तमःस्याच्छुभः॥१॥

अथविवाहप्रकरणंविवक्षुस्तावत्घटितंगुणविचारंचद्वादशभिर्वृ-त्तैराह शुद्धामितिअतःपरंअत्रग्रंथेसर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि वरः गोत्रकुलादिभिः शुद्धांकांतांकमनीयांकन्यांउद्वहेत् चकाराद्वरोपि एवंविधोभाव्यः गोत्रशुद्धिर्ग्रंथान्तराज्ज्ञातव्या कुलमपिपंचमीसप्तमीनिर्णयमपिएतद्द्वयं ग्रंथांतराज्ज्ञात्वाअन्यदत्रावलोकयेत् । अथ यथोत्तरंवलिष्ठंघटितक्रममाह वर्णइति वर्णः १ वश्यं २ भं ३ योनिः ४ खेचराः ५ गणः ६ कूटं ७ नाडी ८ क्रमाद्यथोत्तरबालिनः स्युः अर्द्धा दूर्ध्वं अष्टादशाधिकंगुणैक्यंयथोत्तरंस्याच्छुभम् तत्रादौवर्णलक्षण-माह झषात्मीनात्सकाशात् विप्रमुखाः ब्राह्मणादयोवर्णाः पुन-र्गणनयाज्ञेयाः । तद्यथा मीनोब्राह्मणः मेषः क्षत्रियः वृषोवैश्यः मिथुनः शूद्रः पुनः कर्कोब्राह्मणः सिंहः क्षत्रिय इत्यादि इहास्मिन्राशिमेलनेवर्णोत्तमोवरः शुभः स्यात्नान्यथेत्यर्थात्सिद्धम् ॥ १ ॥

नुर्भक्ष्याजलजावशाविहरयोवश्याविकौर्प्याहरेरस्यालिर्नशुभो-नुरब्जहरयोनेष्टाःस्युरन्यजनात् । भेगण्येऽकहृतेमिथस्त्र्यग-शराःशेषंनसच्चाश्विभादश्वेभाव्यहिभोगिनः श्ववृकभुड्मेषाखु-भुग्दुव्युन्दुराः ॥२॥

अथवृत्तार्द्धेनवश्यमाह नुरिति नुः नृराशेः मनुष्यराशेः जलजा जलचराभक्ष्याः तस्यैवविहरयः सर्वेवशाः विगताहरिः सिंहोयेभ्य-स्तेविहरयः सिंहरहिताः सर्वेवश्याइत्यर्थः हरेः सिंहस्यविकौर्प्या-वश्याः कौर्प्योवृश्चिकः विगतःकौर्प्योयेभ्यस्तेविकौर्प्याः सर्वेराशयः

सिंहस्यवृश्चिकरहिताः सर्वेराशयोवश्याइत्यर्थः अस्यानन्तरोक्तस्य हरेः आलि वृश्चिकोनशुभः वैरीत्यर्थः नुः मनुष्यराशेः अब्जहरयः नेष्टाः स्युः। अब्जाः जलजाः हरिः सिंहः एतेनेष्टाः मेलनंनकर्तव्यमित्यर्थः। अन्यज्जनात् अन्यत्अस्य भक्ष्यादिकं जनात्ज्ञेयम्। तद्यथानुः पुरुषस्यगौर्वश्याभवति। अत्रपरस्परंमित्रत्वंचदृश्यते तस्मादनयोर्मेलनंशुभंस्यात् इदमेवम्लेच्छजातीयवधूवरयोर्नशुभम् म्लेच्छानांगौर्भक्ष्यं, इत्येवंलोकप्रचारतो विचारणीयमित्यर्थः। राशिस्वरूपंबृहज्जातकवशादवगंतव्यं। बृहज्जातके "मत्स्यौघटीनृमिथुनंसगदंसवीणंचापीनरोश्वजघनोमकरोमृगास्यः तौलीससस्यदहनाप्लवगाचकन्याशेषाः स्वनामसदृशाः खचराश्चसर्वे" इति॥ अथभयोनीद्वावपिवृत्तैकेनाह। भेगण्यइति। मिथः परस्परंवधूवरयोर्भेनक्षत्रेगण्ये वधूनक्षत्राद्वरनक्षत्रंगण्यं वरनक्षत्रात्कन्यानक्षत्रंगण्यं उभे ऽपिअंकहतेनवभिर्भाजितेकार्ये। शेषंत्र्यगशराः त्रिसप्तपञ्चभवंतितदानसत्स्यात्। अथयोनिमाह अश्विभादिति अश्विभात्सकाशात्भानांनक्षत्राणांअश्वादयो योनयोभवन्ति अश्वोअश्विन्याः इभोगजोभरण्याः आविर्मेषः कृत्तिकायाः अहिः सर्पोरोहिण्याः भोगीसर्पोमृगस्य श्वाश्वानःआर्द्रायाः वृकंउंदुरुंभुनक्तीतिवृकभुक्मार्जारः पुनर्वसोः मेषः प्रसिद्धः पुष्यस्य आखुभुक्मार्जारः आश्लेषायाः दुन्दुंदुरौद्वौउंदुरौमघापूर्वाफाल्गुन्योः२

गौःकालीपशुभुङ्महिष्यथपशुद्विट्द्वौमृगौश्वाकपिर्द्वौबभ्रूकपिसिंहवाजिहरिगोनागाः क्रमाद्योनयः। सिंहेभंमहिषाश्वमोतुखनकंश्वैणंचकीशाविगोव्याघ्रंबभ्रुफणीतिभीरुवरयोः प्रेष्येशयोश्चत्यजेत् ॥ ३ ॥

गौरुत्तराफाल्गुन्याः कालीमाहिषीहस्तस्य पशुभुक्व्याघ्रः चित्रायाः माहिषीस्वात्याः पशुद्विट्व्याघ्रः विशाखायाः द्वौमृगौअनुराधाज्येष्ठयोः श्वामूलस्य कपिर्वानरः पूर्वाषाढायाः द्वौबभ्रूउत्तराषाढाभिजितोः बभ्रुनकुलौ कपिर्वानरः श्रवणस्य सिंहोधनिष्ठायाः बाजी अश्वः शततारकायाः हरिः सिंहः पूर्वाभाद्रपदायाः गौरुत्तराभाद्रपदायाः नागोहस्तीरेवत्याः। इतियोनिमभिधीययोनिवैरमाह। सिंहश्चइभश्चसिंहेभौसिंहगजंमहिषाश्वं ओतुःखनकं मार्जारोंदुरुं श्वैणं

श्वानमृगौकीशाविवानरमेषंगोव्याघ्रंबभ्रुफणिनकुलसर्पे इतिवैरं भीरु वरयोः वधूवरयोः प्रेष्येशयोः प्रेष्यः सेवकः ईशः स्वामी एतयोश्च त्यजेत्वर्जयेत् ॥ ३ ॥

भेशामंशुबुचंरबूशुमगुशाः शोगुःक्रियात्स्यूरवेर्मित्राणीज्यकुजें-दवः शनिसितौशत्रूविधोर्नोरिपुः ॥ मित्रंसूर्यबुधौकुजस्यवि-दरिः सूर्येन्दुजीवाहिताज्ञस्यार्कास्फुजितौहितौविधुररिः सूरेः सितज्ञावरी ॥ ४ ॥

अथग्रहवैरावैरंविवक्षुस्ताचद्राशिनाथानाह क्रियान्मेषाद्धानां राशीनांईशाः भेशाः एतेक्रमेणस्युः मंमंगलोमेषस्य शुशुक्रः वृषभ-स्येत्यादिस्पष्टम् रवेः सूर्यस्य ईज्यकुजेंदवोमित्राणि ईज्योगुरुः कु-जोभौमः इंदुश्चन्द्रः एतेरवेर्मित्राणिसुहृदःस्युः शनिसितौशत्रूशनिः प्रसिद्धः सितः शुक्रः एतौशत्रूवैरिणौ अर्थादन्येउदासीनाः विधोर्नो रिपुः विधोश्चंद्रस्यरिपुर्नास्ति सूर्यबुधौमित्रे अन्येसर्वेउदासीनाः कुज स्यभौमस्यचित्बुधः अरिः सूर्येन्दुजीवाःहिताः मित्राणिअन्यौसमौ ज्ञस्यबुधस्यअर्कास्फुजितौरविशुक्रौहितौमित्रे विधुश्चंद्रः अरिः वैरी अन्येसमाः सूरेः गुरोः सितज्ञौ शुक्रबुधौ अरीवैरिणौ ॥ ४ ॥

मित्राण्यर्ककुजेंदवोथभृगुजस्यारीरवींदूहितौमंदज्ञौचशनेः कुजें-दुरवयोनेष्टाः सितज्ञौहितौ ॥ पूर्वार्द्रान्तककोत्तरंनारिसुरेर्कांत्या-दितीज्यानिलेंदुश्रुत्यश्विनिमित्रमन्यदसुरंदैत्यैर्नृणांस्यान्मृतिः ५।

अर्ककुजेंदवः रविभौमचन्द्राः मित्राणिअन्ये समाः भृगोः जातः भृगुजः तस्यभृगुजस्यशुक्रस्यरवींन्दूसूर्यचंद्रौशत्रूवैरिणौमंदज्ञौशनि बुधौहितौमित्रे अन्येसमाः शनेः कुजेंदुरवयः नेष्टाः अरयः सितज्ञौ हितौमित्रे अन्ये समाः ॥ अथगणमाह पूर्वास्तिस्रः आर्द्राप्रसिद्धा अंतकोभरणी कःरोहिणी उत्तरास्तिस्रः एतन्नक्षत्रनवकंनरेभवति नृगणमित्यर्थः अर्कोहस्तः अंत्यंरेवती अदितिः पुनर्वसुः ईज्यः पुष्यः अनिलः स्वातीइंदुर्मृगः श्रुतिः श्रवणः अश्विनीप्रसिद्धा मैत्रंअनुराधा एतन्नक्षत्रनवकंसुरंदेवे भवति देवगणमित्यर्थःअन्यत्उर्वरितं कृत्तिका आश्लेषा मघा चित्रा विशाखा ज्येष्ठा मूलं धनिष्ठा शततारका एतन्न-क्षत्रनवकं असुरेभवति रक्षोगणमित्यर्थः दैत्यैर्नृणांमृतिर्भवति ॥५॥

स्याद्देवासुरयोःकलिर्नृसुरयोर्मध्यंस्त्वयोःसौहृदंनैःस्व्यंद्विव्ययकेष
डष्टसुविपद्वैपुत्र्यमर्थांकके ॥ शेषेर्थाविविधाविभैकचरणोभिन्नर्क्षरा
श्यैककंभिन्नाध्न्येकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरंनच ॥ ६ ॥

देवासुरयोर्देवदैत्ययोः कलिःस्यात्। नृसुरयोर्नृदेवयोर्मध्यंस्यात्। स्वयोर्मेलनेसौहृदंस्यात्। अथकूटमाह। नैःस्व्यमिति। द्विव्ययकेद्विद्वादशे नैःस्व्यंनिःस्वस्यभावोनैःस्व्यंनिर्धनत्वंस्यात्। षडष्टसुविपत्मरणंस्यात्। वैपुत्र्यमर्थांकके अर्थांककेपंचमेनवमेवैपुत्र्यमनपत्यत्वंस्यात्। शेषेउर्वरितेतृतीयैकादशेचतुर्थदशमेउभयसप्तमे एकर्क्षेविविधार्थाः धनपुत्रपश्वादयःस्युः। कथंभूतशेषे विभैकचरणे विगतंभैकचरणं नक्षत्रैकरणं यस्मात् तथातस्मिन्नक्षत्रैकचरणेकूटे अनिष्टंफलंश्रूयते "एकराशौशुभोद्वाह एकभांशेमृतिप्रदः" इति। एकऋक्षस्यचत्वारो भेदाः एकराशिभिन्नर्क्षमेकर्क्षभिन्नराशिः एकराशिनक्षत्रभिन्नचरणं एकराशिनक्षत्रचरणंचेतिचत्वारोभेदाःतत्रएकराशिनक्षत्रचरणं निंदितम्। विभैकचरणइति। अथशुभकूटयद्भिन्नर्क्षराश्यैककंराश्यैकत्वंयच्चाभिन्नाध्न्यैकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरंचन अत्रकिमपि नावलोक्यम् शुभमित्यर्थः। नृदूरंवक्ष्यमाणम्। भिन्नाध्न्यैकभमित्यत्रभेदद्वयमागतंभवति। एकर्क्षभिन्नराशिकम् अपरमेकराशिनक्षत्राभिन्नचरणंतस्मात् एकराशिनक्षत्रचरणंत्यक्त्वात्रिषुभेदेषुगणादिकंनचिंतयेत् तत्रगणादिदोषेसत्यपिशुभंस्यादित्यर्थः। उक्तंचबृहस्पतिना "एकराशिपृथक्धिष्ण्ये पृथग्राशौतथैकभे। गणनाडीनृदूरंच ग्रहवैरंनचिंतयेत् ॥" कालनिर्णये "दंपत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपादे शुभावहम्। दंपत्योरेकपादेतुवर्षांतेमरणंध्रुवम् ॥" इति ॥ ६ ॥

षट्काष्टेसमभंचषष्टसहितंचेच्छोभनंस्यात्समंभंद्विर्द्वादशकेद्वितीय
सहितंश्रेष्ठंस्त्रियायुग्घरिः ॥ मूलेंद्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमे
शाश्विभैर्याम्यैंद्रीज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्रांब्बाहिर्बुध्न्यभैः ॥७॥

अथग्राह्यषट्काष्टकंद्विर्द्वादशंचाह। षट्काष्टेइति। समभंकर्ककन्यादिचेद्यदिषष्ठसहितंस्यात्तदाशोभनंस्यात् ग्राह्यंस्यादित्यर्थः। तद्यथा। वृषःसमभंतस्मात्सकाशात् षष्ठेनतुलाधारेणसहितंयदिभवतितदाग्राह्यंस्यादित्यर्थः। तत्स्वामिनोर्मैत्र्यभावात् समभं अष्टमे

नसमंनग्राह्यम्। एवमेवग्राह्याग्राह्यंविलोकयेत्। अथग्राह्यंद्विर्द्वादशंचाह द्विर्द्वादशकेसमभंद्वितीयसहितंयदाभवतितदाश्रेष्ठंशोभनंस्यात् विपरीतमसत्। अत्रसिंहेविशेषमाह। स्त्रियायुग्घरिरिति। विषमोपि सिंहः स्त्रियाकन्यययायुक्युक्तःश्रेष्ठः। अथनाडीमाह। मूलेति। अत्र श्लोकेतृतीयांतैस्त्रिभिःपदैःतिस्रोनाड्यः सूचिताः। मूलंप्रसिद्धम् इन्द्रो ज्येष्ठा अर्कभंहस्तः पाशीशततारका अजैकचरणंपूर्वाभाद्रपदा आदित्यंपुनर्वसुः अर्यमाउत्तराफाल्गुनी ईशआर्द्रा अश्विभमश्विनी एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति। याम्यंभरणी इंदुर्मृगः इज्यभंपुष्यः मित्रमनुराधा भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनी वसुभंधनिष्ठा त्वाष्ट्रंचित्रा अंबुपूर्वाषाढाआहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति ॥ ७ ॥

अन्यैर्नाड्यइहैकनाडिनवकेस्यातांद्विभेचेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः
क्वचिन्नृपमुखेपार्श्वैकनाडीहिता॥मैत्र्याद्विव्ययमर्थनंदमपिसत्
षट्काष्टकंवश्यतःषड्भिःस्त्रीनृगणावरोसुपगणःसत्कूटमैत्र्योस्तदा॥८

अन्यैरुर्वरितैर्नक्षत्रैरेकनाडी एवंतिस्रोनाड्योभवंति। इहविवाहविषयेयदाएकनाडीनवके द्विभेवधूवरयोर्भनक्षत्रेचेत्स्यातांतदामृतिमरणंस्यात्। अथगौतम्यादिदक्षिणेदेशेक्षत्रियादीनांचअन्यवध्वाअलाभेगतिमाह। गोदादक्षिणतः गोदागौतमीतस्याःदक्षिणतःदक्षिणे देशेसर्ववर्णेनृपमुखेक्षत्रियादौसर्वदेशस्थेक्वचित् अन्यकन्याया अलाभेसतिपार्श्वैकनाडीहिताशुभास्यान्नमध्यनाडी। उक्तंचरत्नकोशे "अग्रनाडीव्यधेभर्ता मध्यनाडीव्यधेद्वयम्। पृष्ठनाडीव्यधेकन्या म्रियतेनात्रसंशयः॥ समासन्नेव्यधेशीघ्रंदूरवेधेचिरेणतु। व्यधांतरभमानेन वर्षैर्दुष्टंप्रजायते" इति॥ ब्राह्मणविषयम्॥ "जठरेनिर्धनत्वंच गर्भेमरणमेवच। पृष्ठेदौर्भाग्यमाप्नोति तस्मात्तांपरिवर्जयेत्।" इति॥ ज्योतिःप्रकाशे "निधनंमध्यनाड्यांचदंपत्योर्नैवपार्श्वयोः"॥ अथव्यवस्थातत्रैवोक्ता "करग्रहेपृष्ठनाड्यौननिंद्येइतियद्वचः। तत्क्षत्रियादिविषयंगौतमीयाम्यतस्तथा" इति॥ अथपूर्वोक्तानां द्विर्द्वादशानांशुभत्वमाह। मैत्र्येति। मैत्र्याग्रहमैत्र्या द्विव्ययंद्विर्द्वादशं अर्थनंदंपंचमनवमं सत्शुभंस्यात् वश्यादिषड्भिःषट्काष्टकंशुभंस्या

त् । वस्यभयोनिखेचरगणनाडीभिः षडष्टकंशुभंस्यादित्यर्थः । अथ यदास्त्रीनृगणावरोऽन्नपगणोरक्षोगणःस्यात्तदातन्मेलनंसत्कूटमैत्र्योः सत्योः शुभंस्यात् ॥ ८ ॥

रक्षःस्त्रीनृपुमान्यदावशमुखैःषड्भिर्युतंशोभनंस्त्रीभान्नानिकटंनृदूरमशुभंखेटोडुमैत्र्योःशुभम् ॥ द्व्यर्केताम्रसुवर्णमष्टरिपुकेगोयुग्ममयर्थांककेरौप्यंकांस्यमथैकनाडियुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्वहेत् ॥ ९ ॥

अथयदारक्षःस्त्रीरक्षोगणास्त्री नृपुमान्नृगणः पुरुषः स्यात् तदा वश्यमुखैः षड्भिः वस्यभयोनिखेचरकूटनाडीत्येतैः षड्भिर्युतंतन्मेलनंशुभंस्यात् । अथनृदूरंसापवादमाह । स्त्रीभात्स्त्रीनक्षत्रान्नाइति नृनक्षत्रं यदिनिकटेसमीपेभवति । तदानृदूरंस्यात् कथंभूतंनृदूरम् अशुभम् अशुभफलदम् । इदंनृदूरंखेटोडुमैत्र्योः सत्योः शुभंस्यात् उडुमैत्रीनक्षत्रमैत्रीयोनिमैत्रीतियावत् ।अथसंकटेदुष्टकूटादौदानमाह द्व्यर्केइति ।द्व्यर्केद्विर्द्वादशेताम्रसुवर्णादिदत्त्वाउद्वहेत् । अष्टरिपुके षडष्टकेगोयुग्मंमिथुनंदत्त्वाउद्वहेत् अर्थांककेपंचमनवमेरौप्यंकांस्यंचदत्त्वोद्वहेत् । अथएकनाड्यांदानमाह । एकनाडीयुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्वहेत् एकनाडीयोगेगोस्वर्णान्नवस्त्राणिवह्निदत्त्वोद्वहेत् । राजमार्तंडे "षडष्टकेगोमिथुनंप्रदद्यात्कांस्यंसरौप्यंनवपंचमेच । नाड्यांतुधेन्वन्नसुवर्णवस्त्रं द्विर्द्वादशेब्राह्मणतर्पणंच" ॥ उद्वाहतत्त्वे "ताम्रंहेमधनव्ययेरजतयुक्कांस्यंशरांकेवृषं गांदद्याच्चषडष्टकेद्विजभुजिंस्वर्णंच नाडीयुतौ" इति ॥ ९ ॥

भूर्वर्णैक्यवरोत्तमेथवशभक्ष्येऽर्द्धद्वयंमित्रयोःखंवैराशनकेधरारिवशकेथोसद्वयोरम्बयः ॥ मिश्रेतच्छकलंत्वथातिसुहृदोर्वेदास्त्रयोमित्रयोरेकःस्याद्द्विषतःस्वभावगुणयोर्द्वौखंमहद्वैरिणोः ॥१०॥

अथगुणविचारंत्रिभिर्वृत्तैराह । तत्रादौवर्णगुणविचारमाह । वर्णैक्यवरोत्तमेभूरेकोगुणोज्ञेयः वर्णयोरैक्यंयस्मिन्घटिते तद्वर्णैक्यंवर उत्तमोयस्मिंस्तद्वरोत्तमंच उभयत्रापिएकैकोगुणोज्ञेयः अर्थाद्धीनवरे गुणाभावः । उक्तंचज्योतिर्निबंधे "एकोगुणः । समेवर्णेतथावर्णोत्तमेवरे ॥ हीनवर्णे गुणः शून्यंकेप्याहुः सदृशेदलम्" इति । अथवश्य गुणविचारमाह । वश्यभक्ष्येअर्द्धमेकस्याद्गुणः वश्यभक्ष्यंयथामनु-

ष्याणांजलजावशा भक्ष्याश्च तत्र अर्द्धगुणोग्राह्यः। एतत्तुद्विजादौ ज्ञेयं द्विजातयस्तुकदाचिच्छ्राद्धेपाठीनजातीयमत्स्यभक्षका भवन्ति। नसर्वेषाम्। तस्माद्वधूवरजातिं विचार्ययोजनीयम् हीनजातौशून्यं यतः स्ववैराशनकेइत्यस्मिन्नेवश्लोकेउक्तत्वात् एवमेवसिंहस्यसर्वे वश्याः भक्ष्याश्चभवन्ति। तत्रमनुष्याः वैरभक्ष्यं वृश्चिकस्तुवैरीअन्ये वशभक्ष्यम् अथमित्रयोः परस्परंसुहृदोः द्वयं गुणद्वयंज्ञेयं। तत्र वि-चारः। स्वजातौमित्रत्वं प्रकटं मनुष्याणांमेषवृषाश्वमृगैः सहमित्रत्वं तत्रहीनजातीयानां पशवोवशभक्ष्यं तत्रर्द्धगुणः अन्यत्रद्वयम्। अथअरिवशकेधरा एकोगुणः अरिवशकंयथा मनुष्याणांवृश्चिकः सिंहवृश्चिकयोर्नित्यंवैरम् वृश्चिकदष्टः सिंहोमरणमाप्नोतीतिलोके प्रसिद्धम् तस्मादत्रगुणाभावः। प्रथमंवशभक्षणे अन्यज्जनादित्यु-क्तम् तस्मात्सुबुद्धिभिर्विचार्यवक्तव्यम्। ममात्रवश्यविचारणेबुद्धि-रेवंस्फुरिता अत्रयद्द्विरुक्तंतद्बुधैः शोधनीयम्। ननुवश्यभक्षणेकौ र्प्योनवश्योहरेरित्येवोक्तम्। त्वयाकथमुक्तंसिंहस्य मनुष्यावैरिभक्ष्य मिति। सत्यं। तच्छ्लोकोक्तलक्षणंसर्वसामान्यमास्ति। अतएवोक्तं ग्रन्थकर्त्रा अन्यज्जनादिति। सिंहस्तुनरगजादिप्रतापिमारणेऽत्यु-त्सुकः अन्येषांमारणे उदासीनः असदृशत्वात्। उक्तंच "वैरवश्ये गुणाभावो द्वयोः सख्येगुणद्वयम्। वशवैरेगुणश्चैकोवशभक्ष्येगुणार्द्ध कम्" इति। अथतारागुणविचारमाह। सद्वयोः उभयतः सत्तारयोः सतोः अग्नयः त्रयोगुणाः। एतदुक्तंभवति। भेगणयेंकहृतेइत्यनेन प्रकारेणउभयतोपियदिसत्तारेभवतस्तदात्रयोगुणाइत्यर्थः। मिश्रेत च्छकलमिति। मिश्रेएकतः शुभातारा एकतः अशुभा एवंविधमिश्रे सति तच्छकलंतेषांत्रयाणांशकलं सार्द्धैकोगुणइत्यर्थः। अन्यथागु-णाभावइत्यर्थात्सिद्धम्। उक्तंच "एकतोलभ्यतेताराशुभाचैवशुभा-न्यतः॥ तदासार्द्धोगुणश्चैकस्ताराशुद्धोमिथस्त्रयः उभयोर्नशुभातारा तदाशून्यंसमादिशेत्"॥ अथयोनिगुणविचारमाह। अतिसुहृदोर्वे-दाश्चत्वारोगुणाः मित्रयोस्त्रयः द्विषतोर्वैरिणोरेकः स्वभावगुणयोर्द्वौ महद्वैरिणोः खंशून्यंगुणः स्यात्। एवंपंचप्रकारेणयोनिगुणाः। अस्य विवेकः अष्टाविंशतिनक्षत्राणांअश्वादयः सर्वाश्चतुर्दशयोनयः तत्र सिंहेभंमहिषाश्वमित्यादियदुक्तं तन्महद्वैरं तत्रापिमहद्वैरेमहिषाश्वं

वानरमेषकम् एतद्द्वयमुदासीनं स्वभावगुणं परस्परघाताभावात् । अथैकयोनिषु अतिमित्रत्वंज्ञेयम् एकयोनिष्वपि गजयोः श्वानयोः मार्जारयोः व्याघ्रयोःसिंहयोः एकयोनित्वेपिनमित्रत्वं परस्परकलह कारणात् एतद्युग्मपंचकंस्वभावगुणम् एतद्युग्मपंचकंतुमहद्वैरंस्थं म हिषाश्वंवानरमेषम् एतद्द्वयमित्येतद्युग्मसप्तकंस्वभावगुणं व्याघ्रस्तु सर्पोंदुरुर्नकुलेषुउदासीनः सिंहोप्येवमेवउदासीनः तथाएतौव्याघ्र सिंहौ अन्येषांवैरिणो सर्पमार्जारयोर्वैरं श्वमेषयोः मैत्रं गोमहिष्योः मैत्रमुंदुरुसर्पयोर्वैरम् एवंशत्रुमित्रादिकम् उदासीनत्वंचविचार्यउक्त वद्गुणाज्ञातव्याः।औदासिन्ये स्वभावगुणवत्गुणग्रहणमुदासीनानां गुणायद्यपिनोक्तास्तथापिस्वभावगुणे महिषाश्वेमेषवानरेचऔदासी न्यंदृश्यतेतस्मादेतद्द्वयम् उदासीनेगुणग्रहणंकर्तव्यमित्यर्थाज्ज्ञायते। उक्तंच "महावैरेच वैरेच स्वभावेच यथाक्रमम् ॥ मैत्रेचैवातिमैत्रेच खेंदुद्वित्रिचतुर्गुणाः" इति ॥१०॥

एकेशोभयमित्रयोःशरमिता अर्द्धंसमारातिकेचत्वारः सममित्रके रिपुहितेभूमिद्व्युदासेत्रयः॥ नादेवोमनुजावधूरिहरसास्तद्वैपरी त्येशराःषट्साम्येस्नपपूरुषःसुरवधूरत्रैककोन्यत्र खम् ॥११॥

अथखेचरगुणविचारमाह । एकः ईशोयस्मिन्तदेकेशम् उभय अमित्रेयस्मिन्तदुभयमित्रम् एकेशंचउभयमित्रंचएकेशोभयमित्रे तयोः शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः उभयत्रापिपंचपंचग्राह्याइत्यर्थः । अर्द्धंसमारातिकेसमः उदासीनः अरातिः शत्रुः एवंयस्मिन्मेलनेत त्समारातिकं तत्रअर्द्धमेकस्यार्द्धंगुणाःस्युः। रिपुहितेअरिसुहृदिभूमिः एकः द्व्युदासेत्रयः द्वौउदासीनौयस्मिन् तत्रत्रयोगुणाः अनुक्तेगुणा भावः । उक्तंच "यत्रैकाधिपतित्वेचमित्रत्वेगुणपंचकं॥चत्वारः स ममित्रेचद्वयोःसाम्येत्रयोगुणाः॥ मित्रवैरेगुणश्चैकःसमवैरेगुणार्द्धकम् परस्परंखेटवैरेगुणः शून्यंसमादिशेत्" इति । अथगुणविचारमाह । नादेवइति । यत्रनरोदेवगणः वधूर्मनुजामनुष्यगणाभवति। इहरसाः षट्गुणाग्राह्याः तद्वैपरीत्येतयोर्वैपरीत्यंतद्वैपरीत्यंतास्मिन् शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः एतदुक्तंभवतियत्रनरोमनुष्यगणः वधूर्देवगणा अत्र पंचगुणाग्राह्याइत्यर्थः। षट्साम्येगणसाम्येषट्गुणाग्राह्याः यत्रअस्नपः

पुरुषः दैत्यगणःपुरुषःसुरवधूर्देवगणास्त्रीभवतितत्रैकःएकगुणोग्राह्यः अन्यत्रउक्तादन्यत्रखंशून्यंस्यात् ॥ ११ ॥

दुष्कूटेयदियोनिमैत्रमबलादूरंतदांभोधयोनोचेत्खंत्वनयोर्यदैकमिह भूर्भांघ्र्यैक्यकेखंगुणः ॥ सत्कूटेवरदूरताभरिपुताषड्भिन्नराश्यैकभेपंचान्यत्रसुकूटकेचगिरयोथोनाडिभेदेगजाः ॥ १२ ॥

इति श्रीमुहूर्तमार्तंडेविवाहप्रकरणेघटितंसमाप्तम् ॥

अथकूटेगुणविचारमाह । दुष्कूटेद्विर्द्वादशादौसतियदियोनिमैत्र मबलादूरंस्त्रीदूरंस्यात् तदांभोधयश्चत्वारोगुणाग्राह्याः नोचेद्यदि योनिमैत्रमबलादूरंनस्यात्तदाखंशून्यंगुणः स्यात् । अनयोर्योनिमैत्र स्त्रीदूरयोर्मध्ये यत्रएकंस्यात् इहभूरेकोगुणः भांघ्र्यैक्यकेनक्षत्रैक्यच रणैक्येखंशून्यंगुणोग्राह्यः। अथसत्कूटेसति यदिवरदूरताभरिपुताउभयो वैरं योनिवैरंचस्यात् तदारसाः षड्गुणा ग्राह्याः भिन्नराश्यैकभेपंच भिन्नराशिश्चएकभताच अत्रपंचगुणाग्राह्याःउर्वरितेसुकूटेगिरयःसप्त गुणाग्राह्याः । अथनाडीविचारमाह । अथोनाडीति । नाडिभेदेगजाः अष्टौगुणाग्राह्याः ॥ अनुक्तेगुणाभावः ॥ इतिमुहूर्तमार्तंडेघटितम् ।१२।

स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिषुनृणांचीर्णव्रतानामयुक्ष्वब्देष्वत्रचराधमाघयुगयोर्मार्गेविवाहःशुभः ॥ ज्येष्ठंपूर्वजयोस्त्यजेद्धिमरुचिंद्वेज्येष्ठेनखे ।न्वितंयन्मासादिजनुर्भवंप्रथमकेगर्भेत्यजेन्नानुजे ॥ १३ ॥

अथस्त्रीणांविवाहकालमाह । स्त्रीणामष्टमवर्षतःसकाशात्त्रिषु वर्षेषुविवाहः शुभः स्यात् । अष्टमनवमदशमेषुशुभः स्यादित्यर्थः । तथाचसंवर्तः "अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षाचरोहिणी । दशवर्षाभवेत्क न्याद्वादशेवृषलीमता॥गौरीदानान्नाकलोकेवैकुंठेरोहिणींददत् ।कन्या दानाद्ब्रह्मलोकेरौरवंतुरजस्वलाम्" इति ॥ रजस्वलेतिवृषलीपर्यायः। त थाच कारिकायामुक्तम् "षडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंयतः॥सोमो भुंक्ततस्तद्वद्गंधर्वश्चतथानलः" इति । अस्यवाक्यस्यसहायिनी श्रुति रपि "सोमःप्रथमोविविद" इत्युपक्रम्य सोमोददद्गंधर्वायगंधर्वोदद दग्नयेइत्यंता । नन्वस्यविरोधोब्रह्मपुराणेगौतमीमाहात्म्येभानुतीर्थ वर्णनेविष्टिभानुसंवादेदृश्यते विष्टिभानुरुवाच "चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वं यावन्नदशमात्ययः।तावद्विवाहःकन्यायाःपित्रा कार्यःप्रयत्नतः॥" इति।

सत्यम् । अत्रपुराणवाक्यंशूद्रादिविषयं श्रौतंस्मार्तंब्राह्मणादिविषयमि त्यविरोधः । सप्तमवर्षंविषमत्वान्नारदादिभिः स्त्रीविवाहेनांगीकृ तम् तस्माच्छास्त्रतत्ववेदिनाआचार्येणसर्ववर्णानामविरुद्धमेवोक्तम् । स्त्रीणामष्टमवर्षंतस्त्रिष्विति । कथितकालादूर्ध्वंकदाचिद्वरालाभनि मित्तादौसप्तवर्षेषुद्वादशचतुर्दशषोडशेषुविवाहोग्रंथांतरेउक्तः । का लनिर्णयदीपिकाविवरणेस्वयंवरार्थंकालद्वयमुक्तम् । जीवत्पितृकाया ऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयंवरकालः अदातृकायाअपिऋतौवर्षत्रयानंतरं स्वयंवरकालःअदातृकायाइत्येतत्सर्ववर्णसाधारणं। कन्याप्रदातारः कालनिर्णयदीपिकायामुक्ताः "पितापितामहोभ्रातामाताबंधुर्यदानहि। ऋतौवर्षत्रयादूर्ध्वंकन्याकुर्यात्स्वयंवरम् ॥" इति । बौधायनोप्याह "वर्षाणित्रीण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनं ॥ ततश्चतुर्थेवर्षेतुविंदेतसह शंपतिम्" इति । अथपुंसांविवाहकालमाह । नृणांचीर्णव्रतानां कृत विसर्गाणां अयुग्मेषुविषमेषु अब्देषुवर्षेषु विवाहःशुभः स्यात् । वि शेषतउक्तवर्षेषुकर्तव्यइत्याह । अत्रराधमाघयुगयोः अत्रविषमवर्षे षु राधोवैशाखः माघःप्रसिद्धःअनयोर्युगेयुगले राधयुगंवैशाखज्येष्ठौ माघयुगं माघफाल्गुनावित्यर्थः । मार्गेमार्गशीर्षेविवाहःशुभःस्यात् । एतेपंचमासाः बहुसंमताःएषुज्येष्ठंज्येष्ठमासंपूर्वजयोःप्रथमजातयोः द्वयोस्त्यजेत् । अर्थादेकतरेज्येष्ठेसतिनत्यजेत् । दोषांतरमाह । हि मरुचिंचंद्रं इज्योनखेटान्वितंबुधगुरुरहितान्यग्रहयुक्तं पापग्रहयुक्तं शूद्राणां अन्यतमयुक्तंत्यजेत् अनिष्टफलश्रवणात् "मासाद्यंजनि संभवम्" इति त्याज्यप्रकरणोक्तंयत्तस्याविशेषनिर्णयमाह । यन्मा सादितिस्पष्टार्थम् । नारदः "नजन्ममासेनक्षत्रेनजन्मादिवसेपिवा । आद्यगर्भसुतस्यापिदुहितुर्वाकरग्रहः" इति ॥१३॥

मूलांत्यार्कमघास्थिरेंद्वनिलयुङ्मैत्रंविवाहेशुभंपा
पत्यक्तमनिंदुभुक्खलयुतंभोग्यंचविद्धंचभम् ॥
विश्वेंद्वोर्यममित्रयोर्द्विकभयोः पैत्र्यर्क्षहर्योर्मिथो
त्यार्यम्णोःपुनरस्रपोर्वरुणभस्वात्योरुभाहस्तयोः॥१४॥

अथ विवाहनक्षत्राणिसवेधान्याह। मूलांत्यार्केति॥ मूलंप्रसिद्धम् अंत्यंरेवती अर्कोहस्तः मघाप्रसिद्धा स्थिराणिरोहिण्युत्तरात्रयमिंदु

मृगः अनिलःस्वाती एभिः सहितं मैत्रमनुराधा विवाहे शुभं शुभफलदम्॥ अथ एतेषूक्तेषु निषेधमाह। पापत्यक्तमसत् अनिंदुभुक् चंद्रभुक्तं न शुभम्। एतदुक्तं भवति। पापग्रहत्यक्तं नक्षत्रं चंद्रभुक्तिरहितं न शुभं स्यात्। खलयुक्तं पापग्रहयुक्तं भं ग्यं विद्धं न शुभं स्यात्। अथ वेधमाह विश्वेंद्रोः त्तरामृगयोः यमभमित्रयोः भरण्यनुराधयोः द्विकभयोः कस्य भेक भे द्वे चतेक भे च द्विकभे रोहिण्यभिजितौ तयोः पैत्र्यर्क्षहर्योः मघाश्रवणयोः मिथः परस्परम् अंत्यार्यम्णोः रेवत्युत्तराफाल्गुन्योः पुनरग्न्यपोः पुनर्वसुमूलयोः वरुणभस्वात्योः शततारकास्वात्योः उभाहस्तयोः उत्तराभाद्रपदाहस्तयोः मिथः परस्परं वेधः स्यादित्युत्तरश्लोकेनान्वयः॥१४॥

वेधोयं करपीडने निगदितो नान्येषु तेषु स्मृतो वेधः सप्तशलाकके शिवदिशः कार्शानवाद्यैर्युते॥ वेधोऽत्यादिमयोर्द्विकत्रिमितयोरंघ्र्योर्मिथः सग्रहै विद्धे भे चरणं त्यजेत्खलखगैः सर्वं त्विहाग्निं क्वचित्॥१५

अथ कर्मविशेषेण वेधनिर्णयमाह। वेधोयमिति। अयं वेधः करपीडने विवाहे पूर्वमुनिभिर्निगदितः। नान्येषु अन्येषु शुभकर्मसु अयं वेधो नोक्त इत्यर्थः। तेषु विवाहान्यकर्मसु सप्तशलाकके स्मृतः किंभूते सप्तशलाकके चक्रे शिवदिशः ईशान्याः सकाशात् कार्शानवाद्यैर्युते कृशानुर्देवता यस्येति कार्शानवं कृत्तिका सा आद्या येषां तानि तैर्युते ईशान्यादिप्रदक्षिणं कृत्तिकादिनक्षत्रयुक्त इत्यर्थः। विवाहादितरसर्वकर्मसु सप्तशलाकाचक्रे वेधोऽवलोकनीय इति। अथ पादवेधमाह। वेधोऽत्यादिमयोरिति। अंत्यादिमयोः चतुर्थप्रथमयोः द्विकत्रिमितयोः द्वितीयतृतीययोः अंघ्र्योश्चरणयोः मिथः परस्परं वेधः स्यात्। अथास्य निर्णयमाह। सत्खगैः शुभग्रहैः भे नक्षत्रे विद्धे सति चरणं त्यजेत् खलखगैः पापग्रहैः विद्धे सति सर्वं नक्षत्रं त्यजेदित्यर्थः। इहास्मिन्पापविद्धे क्वचिदन्यमुहूर्तालाभे सति अग्निं चरणं विद्धं त्यजेदित्यर्थः। उक्तं च मांडव्येन "धिष्ण्यं सौम्यग्रहैर्विद्धं पादमात्रं परित्यजेत्॥ क्रूरैस्तु सकलं त्याज्यमिति वेधविनिश्चयः" इति वैद्यनाथः "वेधमाद्यंतयोरंघ्र्योरन्योन्यद्वितृतीययोः॥ क्रूरैरपि त्यजेत्पादं केचिदूचुर्महर्षयः" इति॥ १५॥

लग्नेशे भवगेथवा शशिनि सदृष्टे शुभे वांगगे होरायां च शुभस्य वाव्यधमयं नास्तीति पूर्वे जगुः॥ भौमात्र्याकृतिषड्जिनाष्टनखभं हंत्यग्रतो लत्तया खेटो कोर्कमितं शशी मुनिमितं पूर्णो न सन्मालत्रे॥१६॥

अथवेधभंगमाह । लग्नेशइति । लग्नस्वामिनिभवर्गेएकादशगे सतिवेधस्यदोषोनास्तीतिएकोभंगः अथवाशशिनिसद्दृष्टेसतिद्वितीयोभंगः वाइत्यथवा शुभेशुभग्रहेचंद्रवर्जितेअंगेसति तृतीयोभंगः शुभस्यहोरायांचेतिचतुर्थोभंगः एषामन्यतमेसतिव्यधोनास्तीतिपूर्वैमुनयोजगुः आहुः । तथाचवसिष्ठः "लग्नेशुभेसौम्ययुतेक्षितेवालग्नादिनाथोभवगस्तथावा ॥ कालाख्यहोराचतथाशुभस्यभवेद्विदोषस्यतथाविभंगः" इति । उद्वाहतत्वेपि "सद्युग्दृक्तनुगेशुभेव्यधभयंनोवायगेलग्नपेहोरायांचशुभस्यवाशशिनिसद्दृष्टेऽपिचार्यैरुडोः" इति । अथलत्तामाह । भौमादिति । भौमात्सकाशात्खेटोग्रहोराहंतः क्रमात्त्र्यांकृत्यादिभंनक्षत्रमग्रतोलत्तयाहंति । भौमस्तृतीयं बुधःआकृतिर्द्वाविंशतिमितं गुरुः षष्ठं शुक्रः जिनमितंचतुर्विंशं शनिरष्टमं राहुर्नवमितंविंशंलत्तयाहंति । अर्कःसूर्यःअर्कमितंद्वादशं शशीपूर्णचन्द्रमाः मुनिमितंसप्तमम् अग्रतोलत्तयाहंति । तत्हतंनक्षत्रंमालवेमालवदेशेनसत्नशुभंस्यात् । उक्तंच "लत्तामालवकेदेशेपातंकौशलकेतथा । एकार्गलंतुकाश्मीरेवेधंसर्वत्रवर्जयेत्" ॥१६॥

षण्मासंग्रहणोडुचंद्रतनुगंविद्धर्क्षजन्मर्क्षकेत्याज्येजन्मभलग्नकेतनुगतेसूर्यान्मनूडुत्यजेत् ॥ दंतद्व्यंकदशोर्कतोयुगगजास्तर्काःखबाणेंदवोनाडीःसंक्रमणेत्यजेद्दिविषदांप्रायोरवेर्दूषिताः ॥१७॥

अथदोषांतराण्याह षण्मासमिति षण्मासंषण्मासपर्यंतं ग्रहणोडुग्रहणनक्षत्रंचंद्रतनुगं चंद्रगतंलग्नगतंचत्याज्यं चंद्रगतमिति यस्मिन्दिनेचंद्रमसायुक्तंभवति तच्चंद्रगतंदिननक्षत्रमितियावत् ।तनुगंयथा अश्विन्यांग्रहणेजातेतत्त्र्यंशत्रयोदशभागांतमेषलग्नेसतिअश्विनीलग्नस्थास्यात् । एवंभरण्याद्यपि ग्रहणोडुइत्यनेनैवअन्यान्यपिउडूनिदुष्टानित्याज्यानि विद्धर्क्षंविद्धनक्षत्रंजन्मनक्षत्रमेतेउभेतनुगेत्याज्ये । भंचलग्नंचभलग्नेजन्मनिभलग्नेजन्मभलग्नेतएवजन्मभलग्नकेजन्मराशिजन्मलग्नेतनुगेत्याज्ये । लग्नांतर्गतनक्षत्रज्ञानायस्वकल्पितसूत्रं "नवघ्नंतनुवेदाप्तंसैकंस्यात्तारकंतनौ" अर्कनक्षत्रात्सूर्यनक्षत्रात् मनूडुचतुर्दशनक्षत्रंत्यजेत् । अथसूर्यादीनांराशिसंक्रमणेत्याज्यघटिकाआह । त्याज्या इति । रविचंद्रकुजसौम्यगुरुशुक्रमंदानांसंक्रमणेरदद्व्यंकदशदनाड्यस्त्याज्याः तद्यथा रविसंक्रमणेरदनाड्यो

द्वात्रिंशद्घटिकावर्ज्याः संक्रमणकालात्पूर्वतः षोडशघटिकाः परतः षोडशघटिकाःएवंद्वात्रिंशद्घटिकास्त्याज्याइत्यर्थः। तथाच। चंद्रसंक्रमणेद्वेनाड्यौ भौमसंक्रमणेनवघटिकाःबुधसंक्रमणेद्वेघटिकेत्याज्ये गुरोः संक्रमणेअष्टयष्टी ८४ चतुरशीतिघटिकाः शुक्रस्यषद्घटिकाः शनेः संक्रमणेखतिथयः १५० पंचाशदधिकशतंघटिकाः त्याज्याइत्यर्थः। अत्रबाहुल्येनसर्वापेक्षयारवेः संक्रमणनाड्योबहुभिराचार्यैर्दूषिता इत्यर्थः ॥१७॥

षद्षष्टिर्ऋतुसंधितस्तिथिभयुक्संधौद्विनाड्यौग्रहा-
त्तत्पादैर्दिवसांस्त्रिवेदषडिभान्प्रागर्द्धितान्संत्यजेत् ॥
उत्पातेघ्र्यहमुद्गमंचशिखिनोराकाष्टमीप्राग्दले
विद्प्रांत्यक्तरुद्रयोरबहुलेक्षणेनिरेकेष्विह ॥१८॥

अथसंधिदोषमाह। षडिति। ऋतुसंधितः वसंतादिऋतुप्रवृत्तेः षद्षष्टिः षड्भिरधिकाषष्टिः ६६ घटीनांषद्षष्टिस्त्याज्येत्यर्थः। ऋतुप्रवृत्तिलक्षणंरत्नमालायाम् "मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्षडर्तवः स्युः शिशिरोवसंतः। ग्रीष्मश्चवर्षाचशरच्चतद्वद्हेमंतनामाकथितोत्रषष्ठः" इति। तिथिभयुक्संधौतिथिनक्षत्रयोगानांसंधौद्विनाड्यौपृथक्द्वेद्वेघटिकेत्याज्ये अथपूर्वमुक्तंग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूतकमिति। तत्रग्रहणसूतकलक्षणमाह। ग्रहादिति। ग्रहात्ग्रहणतःसकाशात्उपरितत्पादैस्तच्चरणैःग्रहपादैःत्रिवेदषडिभान् ३।४।६।८। दिवसान्त्यजेत्। एतदुक्तं भवति "पादैकमात्रग्रहणेत्रीन्दिवसान्त्यजेत् अर्धग्रहणेचतुरोदिवसान्त्यजेत् त्रिपादग्रहणेषद्दिवसान्त्यजेत् सर्वग्रहणेअष्टादिवसान्त्यजेत्" प्राग्ग्रहणात् प्राक्प्रथमः अर्द्धितान्त्रिवेदादीन्दिवसान्त्यजेत् एतदुक्तंभवति। पादग्रहणेत्रयाणामर्द्धं तद्यथापादग्रहणेग्रहणात्पूर्वसार्द्धैकदिवसं ९० नवतिघटिकास्त्याज्याः अर्द्धग्रहणेचतुर्णामर्द्धम् द्वौदिवसौ पादत्रयग्रहणेषण्णामर्द्धंत्रीन्दिवसान्सर्वग्रहणेअष्टानामर्द्धंचतुरोदिवसान्ग्रहणात्पूर्वंत्यजेत् "उपरागोग्रहोराहुग्रस्तेत्विंदौचपूष्णिच" इत्यमरः॥ शार्ङ्गीयविवाहपटले "सर्वग्रासेदिनान्यष्टौशुभंकार्यंप्रवर्जयेत्॥ त्रिभागोनेषद्दिवसानर्द्धग्रासेचतुर्दिनम्॥ चतुर्थांशेत्रिरात्रंतुग्रहणेचंद्रसूर्ययोः" इति। अत्राप्यंतरालेतुपातोज्ञेयः। तथाचारिष्टषेणः 'ग्रहणात्त्रिदिनंपूर्वंपरतोदिनसप्तकमि'तिसर्वग्रहण

विषयम्।ज्योतिःप्रकाशेपि "खग्रासेसर्वपादोनेखंडाध्यल्पेतुवासराः। गजाश्वेष्वब्धिरामाब्जेनेष्टाः स्युः प्राग्दलेगृहाः।" इति। अथोत्पाते वर्ज्यकालमाह। उत्पातेग्रहमिति। उत्पातेभूकंपनिर्घातमहोल्कानिपातादिके अग्रहमद्रिमितानामह्नांसमाहारः अद्र्यहंसप्ताहमित्यर्थः। उत्पातेजातेसतिसप्ताहंशुभकर्माणित्यजेदित्यर्थः। दोषांतरमाह। उद्गमंचशिखिनःशिखिनःकेतोःउद्गममुदयंत्यजेत् यावत्केतूदयस्तावन्मंगलंनकुर्यादित्यर्थः। तथाचार्ष्टिषेणः "परंसप्ताहमुत्पातेत्यजेत्केतूदयेशुभम्" इति भद्राकालमाह। राकाष्टमीप्राग्दलेविट्स्यात्। राकापौर्णिमा अष्टमीप्रसिद्धा अनयोस्तिथ्योःप्राग्दलेपूर्वार्द्धे विट्विष्टिः स्यात्। कृतरुद्रयोःप्रांत्येकृतंचतुर्थीरुद्रएकादशीअनयोः प्रांत्ये विट्स्यात्। एतद्भद्राचतुष्टयमबहुलेशुक्लपक्षेस्यात्। कृष्णेनिरेकेष्विह उक्तेषुतिथिषुनिरेकेषुएकरहितेषुकृष्णेकृष्णपक्षेविट्स्यात्। भद्रापवादः शार्ङ्गीयविवाहपटलेदूषितोतः कारणान्नोक्तः॥१८॥

सार्पेंद्रांतिमभात्ततोऽब्धिघटिकंपूर्णाततोऽध्यर्द्धकंकीटांत्यालिविरामतः कुघटिकंगंडांतमूर्ध्वाधरम्॥ सावैशूव्यहगाख्ययोगविरतौभंतत्रचंडायुधंदुर्योगेदिनभाच्चसाभिजिदयुग्भेर्कस्तदैकार्गलः

अथगंडांतलक्षणमाह।सार्पेंद्रांतिमभेति।सार्पमाश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा अंतिमभंरेवतीएषामंतःतस्मात्कालात्प्राक्परंपूर्वापरतः अब्धिघटिकंगंडांतकंस्यात्। अब्धयश्चतस्रोघटिकायस्मिन्नित्यब्धिघटिकं चतुर्घटिकमित्यर्थः। एतदुक्तंभवति। उक्तनक्षत्रात्पूर्वतोघटिकाद्वयं परतोघटिकाद्वयं एवंघटिकाचतुष्टयंनक्षत्रगंडांतम्। अथतिथिगंडांतमाह। पूर्णाततोऽध्यर्द्धकम् पूर्णापंचमीदशमीपूर्णिमातासामंततःअध्यर्द्धकंद्विघटिकंगंडांतंपूर्वापरतःस्यात्। अथलग्नगंडांतमाह। कीटांत्यालिविरामतः कुघटिकं कीटः कर्कोटकःअंत्योमीनः अलिर्वृश्चिकःएषांविरामोवसानंतस्मात्कुघटिकं प्रागर्द्धघटिका। परतोर्द्धघटिका एवमेकघटिकंलग्नगंडांतंस्यात्। अथचंडायुधमाह। सावैइति।सासाध्ययोगः वैवैधृतिः शूशूलः व्यव्यतीपातः हहर्षणः गगंडः एतदाख्ययोगानां विरतिरवसानंतत्रयद्भंनक्षत्रंतस्माच्चंडायुधंस्यात्। चंडंप्रचंडंमहत् एवंविधमायुधंस्यात्। आयुधंघातकंस्यात्। तस्मात्तन्नक्षत्रवर्ज्यमित्यर्थः। अथैकार्गलमाह। दुर्योगेदिनभादिति। विष्कंभातिगंडशूल

गंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयोनवदुर्योगाः एषामन्यतमेऽल तिदिनभाद्दिननक्षत्रात्साभिजिदयुग्मेअभिजितासह अयुग्मेविषम नक्षत्रेयदार्कः सूर्योभवतितदाएकार्गलःस्यात् । एकाअर्गलाशुभावरो धिनीयस्मिन्नित्येकार्गलः शुभफलावरोधकइत्यर्थः ॥१९॥

सूर्याद्यामदलंदिवैवनिगमघ्न्यश्वीषुनागत्रिषट्संख्याकंकुलिकंदिवेंद्र रविदिङ्नागर्तुनेदद्विकम् ॥ व्येकंतन्निशिषोडशांशमपरंतिथ्यंश मुज्झंतितैः कालंकंटकमैनिघंटममरेज्यज्ञास्फुजिद्भ्यःक्रमात् ॥२०॥

अथवारदोषमाह । सूर्यादिति । सूर्यात्सकाशाद्वारेषुक्रमेणनिग मादिकंयामदलंयामार्द्धमुज्झंतित्यजंति मुनयइतिशेषः । निगममितं रवौ ससमितंसोमे अश्विनौद्वौतन्मितंभौमे इषुमितंबुधे नागाष्टौ तन्मितंगुरौ त्रिमितंशुक्रे षण्मितंशनौ एताद्यामदलंदिवैवउज्झंतिन रात्रौ । अथकुलिकादीनाह । इनादौसूर्यादौवारेदिवाइंद्रादिकंषोड शांशंदिनमानस्यषोडशांशोग्राह्यः तेनगण्यास्तेषोडशांशाग्राह्याइ त्यर्थः । तंकुलिकमुज्झंति अपरंतिथ्यंशंपंचदशांशंकुलिकमुज्झंति तन्निशितद्रात्रौचव्येकमेकरहितचंद्रादिकं षोडशांशंपंचदशांशमु ज्झंति । तद्यथा "रवौदिवाइंद्रमितंचतुर्दशं तद्रात्रौत्रयोदशं सोमे दिवाद्वादशं तद्रात्रौएकादशम्" इत्यादि । अथतैरेवइंद्रादिभिर्मुहूर्तैः अमरेज्यज्ञास्फुजिद्भ्यःसकाशात् क्रमात्कालंकंटकम्ऐनिघंटम् इन स्यापत्यंपुमानैनिःयमःतस्यघंटायमघंटइत्यर्थः । तमुज्झंति । एतदुक्तं भवति । अमरेज्योगुरुः तस्मात्सकाशात्तैरेवइंद्रादिभिर्मुहूर्तैः काल मुज्झंति । ज्ञाद्बुधात्तैरेवेंद्रादिभिः कंटकम्आस्फुजिच्छुक्रः तस्मात्स काशात्तैरेवेंद्रादिभिर्मुहूर्तैरैनिघंटंयमघंटमुज्झंति ॥२०॥

शुक्रेंद्वीज्ययमेषुगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाः स्युः कुजानिश्य गोयइतरेसंत्यर्द्धयामादिषु । प्रेक्ष्यः संप्रतिवृद्धितुर्यचरणेब्रह्मद्विती येऽपमः सूर्याद्याअनुविश्वपाशियमलेंद्वह्यर्कभैर्मृत्युदाः ॥ २१ ॥

अथदुर्मुहूर्तानाह । शुक्रेंद्वीज्येति । शुक्रः प्रसिद्धः इंदुश्चंद्रः ई ज्योगुरुः यमःशनिः एषुक्रमेणगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाः स्युः दुर्मुहूर्ताइत्यर्थः । कुजानिशिअगःसप्तमोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तः । ग्रंथांतरे "अर्यम्णोर्केतुहिनकिरणेराक्षसब्राह्मचसंज्ञौ" इत्यादिवहवोदुर्मुहूर्ता

उक्ताः। अत्रस्वल्पाउक्तास्तेषांपरिहारमाह। यइतरेदुर्मुहूर्ताग्रंथांतरे पठितास्तेसर्वेअर्द्धयामादिषुसंति अतोत्रमयानोक्ताः यतअर्द्धयामादीनांत्यागेतेपित्यक्ताःस्युः। किं ग्रंथविस्तरेणेतिभावः। एतत्सुसुज्ञा ज्ञास्यन्ति यथारवौचतुर्दशोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तःकुलिकोपिचतुर्दशोमुहूर्तः तयोरेकत्रसद्भावइत्यन्येपिविचारगम्याः। नन्वेवंचेत्तर्हिपूर्वैर्व्यर्थंपठितमेवंतैस्त्वनधिकाधिकदोषविवक्षयोक्तमितिनदोषः। अथपातसंभवकालमाह। प्रेक्ष्यइति। संप्रतिसांप्रतं वृद्धितुर्यचरणेवृद्धियोगस्यचतुर्थचरणे तथाब्रह्मद्वितीयेब्रह्मयोगस्यद्वितीयचरणे अपमः क्रांतिःपातोविलोक्यःब्रह्मसिद्धांतादुक्तप्रकारेणविलोक्यइत्यर्थः।अथमृत्युं सर्वत्रवर्जयेदित्युक्तत्वान्मृत्युयोगमाह। सूर्याद्याइति। सूर्याद्या अर्कादयः क्रमेणान्वादिभिर्नक्षत्रैः सहमृत्युदाः स्युः। अनुअनुराधा विश्वेउत्तराषाढा पाशीशततारका यमलौअश्विनी इंदुर्मृगः अहिःश्लेषा अर्कभंहस्तः। एतदुक्तंभवति। अर्कः अनुराधयासहयुक्तोमृत्युदः सोमउत्तराषाढया भौमः शततारकया बुधः आश्विन्या गुरुर्मृगेण शुक्रः आश्लेषया शनिर्हस्तेनसहितोमृत्युदः स्यादित्यर्थः। मृत्युयोगापवादमाह "विरुद्धयोगास्तिथिवारजाता नक्षत्रयोगप्रभवाश्चयत्र। हूणेषुवंगेषुखसेषुवर्ज्याः सर्वेषुदेशेषुनतेनिषिद्धा" इतिरत्नमालायाम्॥ २१॥

पंचाश ५० जिन २४ खाग्नय ३० श्चखकृता ४० आखंडला १४ मूर्च्छनाः २१ स्त्रिंश ३० द्विश २० रदाः ३२
खराम ३० नख २० धृत्ये १८ काश्विनौ २१ विंशतिः २०॥
शक्रे १४ द्वौ १४ दश १० वासवा १४ रसशराः ५६
सिद्धा २४ नखा २० शा १० दिशो १० धृत्य १८ष्टी १६
जिन २४ खाग्नयो३०श्वितइमाभ्योऽग्रेऽब्धिनाड्योविषम्॥२२

अथविषघटिकाआह। पंचाशदिति। अश्वितः सकाशात् नक्षत्रेषुइमाभ्यः पंचाशज्जिनेत्यादिभ्योघटिकाभ्योअग्रेपरतोऽब्धिनाड्यश्चतुर्नाड्योविषंस्यात्। एतदुक्तंभवति। अश्विन्याः पंचाशत् घटिकाभ्योनंतरं चतुर्नाड्योविषं एवमन्यत्। अत्रांकन्यासएव व्याख्यानम्॥ २२॥

नक्षत्रस्यगतैष्ययोगगुणितः स्वस्वध्रुवः षष्टिहृत्स्पष्टः स्यादत-
ऊर्ध्वमब्धिघटिकाः स्पष्टाः स्युरेवंकृताः ॥ चंद्रः सौम्यभगो-
थवाशुभसुहृद्दृष्टोथवास्वांशगः कोणा ५९ स्ता ७ भ्र १०
सुखे ४ षुत्राविषभयं हंतीहसांगेऽगपः ॥ २३ ॥

अथैषांध्रुवकानांस्पष्टीकरणमाह । नक्षत्रस्येति । नक्षत्रस्यगतैष्ययोगेनगुणितः स्वस्वध्रुवः षष्टिहृत् स्पष्टः स्यात् । अतऊर्ध्वं स्पष्टध्रुवानंतरं अब्धिघटिकाश्चतुर्नाड्योविषंस्यात् । एतदुक्तप्रकारेणकृताः सत्यः स्पष्टाः स्युः । एतदुक्तंभवति । ध्रुवश्चचतुर्नाड्योपिनक्षत्रगतैष्ययोगगुणिताः कार्याः षष्टिहृताः कार्याः ताः स्पष्टाः स्युः । स्पष्टानंतरंचतुर्नाड्योविषाख्याज्ञेयाः । अथविषघटीनामपवादमाह । चंद्रइंतिं । चंद्रः सौम्यभगः शुभग्रहराशिगः सन् विषभयंहंति अथवा शुभसुहृत् दृष्टः शुभश्चासौसुहृच्चतेनदृष्टः सन् विषभयंहंति अथवा स्वांशः स्वनवांशेवर्तमानः सन् विषभयंहंति वाइत्यथवाकोणास्ताभ्रसुखगोपिचंद्रोविषभयंहंति । कोणेपंचमनवमे अस्तभंसप्तमं अभ्रंदशमं सुखंचतुर्थं एतत्स्थानगोपिचंद्रोविषभयंहंतीत्यर्थः। अत्रास्मिन्कोणादिस्थानेसांगेलग्नेवर्तमानोंगपोलग्नपोविषभयंहंतीत्यर्थः । एवंपंचभंगाः सान्ति । ननुसप्तमः खेटोविवाहेनिंदितः कथमत्रचंद्रोगृहीतः । सत्यम् । इदंवाक्यंसर्वकर्मसाधारणं तस्मान्निंदितंस्थानंवर्जयित्वान्यत्रग्राह्यः । तथाचबृहस्पतिः "चन्द्रोविषघटीदोषंहंतिकेंद्रत्रिकोणगः । लग्नंविनाशुभैर्दृष्टः केंद्रेवालग्नपेतथा" ॥ फलप्रदीपे " विषनाड्युत्थितंदोषंहंतिसौम्यर्क्षगः शशी । मित्रदृष्टोथवास्वीयवर्गस्थोलग्नपोपिच " ॥ २३ ॥

लग्नेचंद्रखलारिपौशशिसितौसर्वेद्युनेखेबुधोऽजोंत्येगुःसुखगोष्टमाः
कुजशुभाःशुक्रस्तृतीयःशुचे ॥ लाभेसर्वखगाः शुभाअखिलगास्त्र्य
ष्टारिगाःस्युःखलाश्चंद्रस्त्र्यंबुधनेश्रियेंशभहृगेट्स्यान्मृत्यवेष्टारिगः २४

अथविवाहलग्नेइष्टानिष्टग्रहानाह । लग्नेचन्द्रखलाइति । चन्द्रश्चखलाश्चतेचन्द्रखलाः लग्नवर्तमानाः शुचेशोकायभवति । तथारिपौषष्ठेविधुसितौचन्द्रशुक्रौ तथासर्वेद्युनेसर्वेक्रूरसौम्याः द्यूने सप्तमे तथाखेदशमेबुधः तथाअञ्जश्चंद्रोंऽत्ये अगुः राहुः सुख-

गश्चतुर्थगः नविद्यंतेगावः किरणाः यस्येत्यगुः राहुः "तमोगुरसुरश्च" इतिबृहज्जातकराहुनामानि । तथा अष्टमाः कुजशुभाः कुजश्च-शुभाश्चतेतथा शुक्रस्तृतीय इतिस्पष्टार्थः । एतेप्रत्येकमुक्तस्थान-गाः शुचेशोकायभवंति । अथइष्टानाह । लाभ इति । लाभे एका-दशे सर्वखगाः तथासौम्याः शुभग्रहाः अखिलगानिंद्यविनासर्वस्था-नगाः तथाखलाः क्रूरास्त्र्यष्टारिगास्तृतीयाष्टषष्ठगाः तत्रअष्टमे भौमोनिंदितः तंविनापापाअष्टमायाह्याः चंद्रस्त्र्यंबुधने तृतीयचतुर्थ द्वितीयेचंद्रः एतेप्रत्येकंश्रियैलक्ष्म्यैभवंति । श्रीकारकाइत्यर्थः । एवंशुभाशुभग्रहानुक्त्वातत्रविशेषमाह । अंशभदगेद्अष्टारिगः सन् मृत्यवेस्यात् अंशोनवांशः भंलग्नं दृक्कोदृक्काणः एषामिद्स्वामी नवांशस्वामीलग्नस्वामी दृक्काणस्वामी एतेप्रत्येकमष्टषष्ठगाःमृत्यु हेतवो भवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कन्यातौक्षिकशत्रुगेहगभृगुः षष्ठोपिनोभंगकृद्भौमोमृत्युगतोपिशत्रु शशिनोर्गेहस्थितोवार्कगः ॥ शुक्लेंत्यारिविधुःसुवर्गदृगितःस्वोजो युजीज्येतनौशुक्रेवाशुभदोथकंठकानिजांशेज्येक्षितःसग्रहः ॥ २५ ॥

अथकतिचिद्दोषाणामपवादमाह । तत्रप्रथमंभृगुषष्ठापवादमाह । कन्यातौक्षिकेति । कन्याप्रसिद्धाशुक्रस्यनीचं तौक्षिकोधनुर्धरःशत्रुगेहं पूर्वोक्तं "भृगुभुवःशत्रूरवींदू" इतितत्ररवेर्गृहंसिंहः इंदोर्गृहंकर्कःएषां कन्यादीनामन्यतमगेहगतोभृगुःषष्ठोपिनोभंगकृत्स्यात् । लग्नभंग-करोनभवतीत्यर्थः । तथाचकश्यपः । "नीचगेतुतुरीयेवाशत्रुक्षेत्रगते-पिवा । भृगुषष्ठोद्भवोदोषोनास्तीत्यत्रनसंशय ॥" अथकुजाष्टमदोषा पवादमाह । भौमोमृत्युगतोपि शत्रुशशिनोर्गेहस्थितो यदिभवति । वाइत्यथवा अर्कगः अस्तंगतोपियदिभवतितदानोभंग कृत्स्यात् । अस्यशत्रुर्बुधः । कुजस्यविदरिरितिप्रागुक्तस्तस्यगृहंकन्या मिथुनंच । शशिगृहंकर्कटस्तस्यनीचं एषामन्यतमस्थोस्तंगतोवा अष्टमगतो-पिवालग्नभंगकरोनभवतीत्यर्थः ॥ अस्तगइतिपाठसएवार्थः । तथाच-कश्यपः । "अस्तगेनोचगेभौमेशत्रुक्षेत्रगतेपिवा ॥ कुजाष्टमोद्भवो-दोषोनकिंचिदवशिष्यतइति ॥" अथद्वादशषष्टचंद्रापवादमाह । शुक्लेति । शुक्लेशुक्लपक्षे अंत्यारिविधुः द्वादशःषष्टश्चंद्रःसुवर्गदृगितः

वर्गश्चदृशश्चवर्गदृशः शोभनानांवर्गदृशः सुवर्गदृशः ताइतः प्राप्तः सुवर्गदृगितः शुभवर्गशुभदृष्टियुक्तइत्यर्थः। एवंविधोविधुः शुभदः स्यात्। कस्मिन्सति इज्येगुरौशुक्रेवातनौलग्नेसति। कथभूतेगुरौ स्वोजोयुजि सुतरांओजः स्वोजः उत्कृष्टबलंतेनयुनक्तीतिस्वोजोयुक्तस्मिन्स्वोजोयुजि अति बलिष्ठेसतीत्यर्थः।शुक्रस्याप्येतद्विशेषणं एतदुक्तंभवति। बलिष्ठेगुरौ शुक्रेवालग्नस्थेसतिशुक्लपक्षेचंद्रमा सुवर्गदृष्टिसहितः यदिभवतितदाद्वादशषष्ठगोपिशुभदइति भंगकरोनस्यात् अन्यथान। "मुहूर्तदर्पणे। कवौगुरौवाबलिनिस्थितेतनौशुभेन दृष्टः शुभवगर्गः शशी विवर्धमानः शुभकृच्चनाशुभंकरोतितिष्ठन्नी परिःफषष्ठयोरिति"॥ अथसग्रहचंद्रदोषापवादमाह। संग्रहः ग्रहेणग्रहाभ्यांग्रहैर्वासहवर्तमानः सग्रहः बुधगुरुवर्ज्यअन्यग्रहयुक्तइत्यर्थः। यतःपूर्वमुक्तम् "हिमरुचिर्ज्ञेज्योनखेटान्वितमिति" एवंविधः सग्रहः विधुः केंद्रनिजवर्गेज्येक्षितः सन्शुभदः स्यात्। केंद्रंप्रसिद्धम् निजवर्गोनिजांशः तत्रवर्तमानोइज्यः केंद्रनिजवर्गेज्यः तेनईक्षितः अवलोकितः सग्रहः चंद्रमाः शुभदः भंगकरोनस्यात् इत्यर्थः। उक्तंच। गुरुः स्वकीयवर्गस्थोबलवान्कंटकाश्रितः। पश्यन् सग्रहशीतांशुंतद्दोषंविलयंनयेदिति"॥ २५॥

दोषाणांशतमिंदुजः शतयुगंशुक्रोगुरुर्घातयेल्लक्षंकंटककोणगोंगमिनचंद्रौजास्विपातादिकान्॥ भंगायेविबलानतेत्रसफलाःसंध्यंशतुल्योफलःस्याद्भावांशसमोग्रहोखिलफलःसंध्यूर्ध्वगःस्यातपरः॥२६॥

अथसामान्यदोषापवादमाह। दोषाणामिति। कंटककोणगः केंद्रकोणगः इंदुजोबुधोदोषाणांशतंघातयेत् तत्स्थः१,४,५,७,९,१० शुक्रः दोषणांशतयुगंद्विशतंघातयेत् तत्स्थः १, ४, ५, ७, ९, १०, बृहस्पतिः दोषाणांलक्षंघातयेत्। अपवादांतरमाह। अंगंलग्नमिनचंद्रौजस्विपातादिकान् घातयेत्। इनचंद्रयोः सूर्यचंद्रयोः ओजोबलमस्यातीतिइनचंद्रौजस्वि एवंविधंलग्नंपातादिकान् घातयेत्। उक्तं च वसिष्ठेन "एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्तर्युदयादिदोषाः। नश्यंतिचंद्रार्कबलोपपन्नेलग्नेयथार्काभ्युदयेंधकारः" इति अथदोषापवादभंगमाह। भंगाइति। येभंगादोषभंगाविबलागतबलानिर्ब-

लास्तेत्रदोषभंगविषयेसफलानभवंति । दोषभंगसमर्थानभवंतीत्यर्थः । तस्माद्दोषभंगकृतांबलंविचार्यदोषभंगमादिशेदितिभावः । उक्तंच "सामान्येनोदितादोषाभंगस्तेषांतुतद्विदैः । यदितेबलहीनाः स्यु प्रध्वंसाभावतांययुः" । अथभावशुद्धिमाह । संध्यंशतुल्योफल इति । संध्यंशतुल्यः संधिभागसमानोग्रहोऽफलः स्यात् सदसत्फलदोनभवति । भावांशतुल्योग्रहोखिलफलदः स्यात् संपूर्णफलदोभवति । अर्थान्मध्येअनुपातात्फलंवेद्यम् । विशेषफलमाह । संध्यूर्ध्वगः स्यात्परइति । संध्यूर्ध्वगः संध्यंसाधिकोग्रहः परः स्यात् । परभावफलदः स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

भागाः स्युर्नतनाडिकारसहतास्तद्धीनयुक्प्राक्परे सूर्यः खंसरसंसु खंकथितवल्लभंसषड्भंमदः ॥ व्यस्ताभ्रत्रिलवोऽथदृक्च्युतउभौयो ज्यौकुदृग्घ्नौपृथगूलग्नेचांबुनितेसषट्तनुमुखाः संधिर्द्वियोगोर्धितः॥ पाठांतरंव्यस्ताभ्रारिलवोथभूच्युतइमाभूयौगपातालयोः क्षेप्यौषट् तनुतः ससंधयइमेषड्भान्विताः स्युः परे ॥ २७ ॥

संध्यंशतुल्यइत्याद्युक्तंतत्रकेतेसंधयः केतेभावाइत्यपेक्षायांतत्साधनंकिंचित्स्थूलमेकेनवृत्तेनाह । भागाः स्युरिति । नतनाडिकारसहताभागाः स्युः । नतसाधनंजातकपद्धतावुक्तं "रात्रेः शेषमितंयुतंदिनदलेनाह्नोगतंशेषकंविश्लेष्यंखलुपूर्वपश्चिमतनं त्रिंशच्च्युतंचोन्नतम्" इति एतदुक्तंभवति सूर्येष्टकालाभ्यामिष्टकालं साधयित्वानतंचसाधयित्वातदिष्टकालभवंनतंषड्गुणंनतभागाः स्युरित्यर्थः । प्राक्पश्चिमेनतेनक्रमेणतद्धीनयुक्सूर्यः तैर्भागैर्न्यूनयुक्पूर्वनतेसतिन्यूनः पश्चिमनतेसतियुक्युक्तः तत्कालिकः सूर्यः खं स्यात् । दशमभावः स्यादित्यर्थः । तत्खंदशमभावं सरसंषड्राशियुक्तंसत्सुखंचतुर्थभावः स्यात् कथितवल्लग्नंप्रोक्तवल्लग्नंज्ञेयम् । तत्सषड्भं षड्राशियुक्तंसत्मदः सप्तमभावः स्यात् । एवंभावचतुष्टयंसाधयित्वाअंतर्भावसाधनमाह व्यस्ताभ्रत्रिलवइति । विगतः अस्तः सप्तमभावोयस्मात् तत्व्यस्तंतच्चतदभ्रंच व्यस्ताभ्रंसप्तमभावरहितदशमभावइत्यर्थः । तस्यत्रिलवोराश्यादिकोग्राह्यःअथदृक्च्युतः द्विपतितः कार्यः एतौउभौकेवलात्रिवलदृक्च्युतत्रिल-

वौपृथक्पृथक्कुदृग्घ्नौसंतौपृथक्पृथक्लग्ने अंबुनिचयोज्यौ। अयमर्थः। कुघ्नः त्रिलवोलग्नेयोज्यः सद्वितीयभावोभवति। दृग्घ्नोलग्नेयोजितः तृतीयभावोभवति। अथदृक्च्युतः त्रिलवः कुघ्नः अंबुनिपूर्वसाधितेचतुर्थभावेयोजितः पंचमभावोभवति। तत्रैव दृग्घ्नोऽबुनियोजितः षष्ठभावोभवति। तेषडनंतरसाधिताभावाः षड्भाग्निसहिताःकार्याःतेतुसप्तमाज्ञेयाः। लग्नंषड्भंमदइतियावत्। तेतुलग्नसुखाग्नादयोभावाःस्युः।अथसंधिसाधनमाह।संधिद्वियोगोर्द्धितइति। द्वयोर्भावयोर्योगः अर्धितः संधिः स्यादितिस्पष्टम्। अथपाठांतरस्य व्याख्या। व्यस्तेति। सप्तमभावरहितस्यदशमभावस्यअरिलवः षड्भावोराश्यादिकः सपृथक्पृथक् भूच्युतः एकस्मात्पतितःइमौउभौ भूयः वारंवारं अंगपातालयोः प्रथमचतुर्थभावयोः क्षेप्यौ तनुतः लग्नात् ससंधयः संधिसहिताः षड्भावाः स्युः। इमेभावाः षड्भान्विताः परेससंधयोभावाः स्युः। एवंभावसंधिसाधनंकृत्वासंध्यंशतुल्योऽफलइतिप्रागुक्तंग्रहफलंविचार्यम्। अंतरेअनुपातः "भावसंध्यंतरेणाप्तंखेटसंध्यंतरात् फलम्" इतिजातकपद्धतेः" इति। एतत्स्थूलभावानयनं सूक्ष्मंतुजातकपद्धतावबगंतव्यम्॥ २७॥

इंदोर्वाहरिजाद्व्ययस्वगतयोः स्यात्क्रूरयोः कर्तरी स्वेवक्र्यंत्यऋजुर्महत्यथगुरौरिःफेशुभेवातनौ॥ स्वेऽब्जेसौम्यखगेपिवागुरुभृगुज्ञैःकेंद्रकोणेषुवाचेत्स्तःकर्तरिकारकौदिविचरौनीचस्थितौसानहि॥२८॥

अथकर्तरीदोषलक्षणंसापवादंवृत्तेनाह। इंदोर्वेति। इंदोश्चंद्रात्सकाशात् वाइत्यथवा हरिजाल्लग्नात्सकाशात् व्ययस्वगतयोः व्ययोद्वादशंस्वंद्वितीयंतदुभयत्रगतयोः क्रूरयोः पापग्रहयोः सतोः कर्तरीस्यात्। अथमहाकर्तरीलक्षणमाह। स्वेद्वितीयेस्थितःक्रूरः यदिवक्रीस्यात् अंत्येद्वादशेस्थितःक्रूरोऋजुमार्गगामीस्यात् तदामहतीकर्तरी स्यात्। एवंकर्तरीलक्षणमुक्त्वातद्भंगमाह। गुरौरिःफेप्रांत्येसतिसा कर्तरीनस्यादेवेत्येकोभंगः। वाइत्यथवा शुभेग्रहेबुधगुरुशुक्राणामन्यतमेतनौलग्नेसतिसानेतिद्वितीयोभंगः। स्वेद्वितीयेअब्जेचंद्रेसति सानेतितृतीयोभंगः। वाइत्यथवा सौम्यखगेद्वितीयेसतिसानेतिचतुर्थोभंगः। वाइत्यथवा केंद्र १, ४, ७, १०, त्रिकोणेषु ५, ९ भृगुंविदीज्यैः शुक्रबुधगुरवःतैःसद्भिः। कालाच्चेतिसप्तम्यर्थेतृतीया। साक

तेषीनस्यादेवेतिपंचमोभंगः। वाइत्यथवा कर्तरिकारकौकूरौदिविच शौनौचास्थितौयदास्यातांतदासानस्यादितिषष्टोभंगः॥हिअवधारणे२८

लग्नंसेतातिथिग्रहैर्ह्रदिभद्दग्वेदर्तुभूशेषकैरोगाग्नीनहरात्ययास्त्यजरुजं रात्र्यर्कमौंजीषुच ॥ अग्निंभौमगृहच्छ्रुषुच्छुशनिसेवेंदुष्विनंहारमी ज्यारेतिष्वपरंविवाहसितवित्संध्यासुहीनेतनौ ॥ २९ ॥

अथपंचकदोषंसापवादमाह-लग्नमिति-लग्नंइष्टलग्नं सेतातिथि इताचासौतिथिश्चइतातिथिः गततिथिः तयासहवर्तमानंसेतातिथि ग्रहैर्ह्रत्नवभक्तंकार्यं इभद्दग्वेदर्तुभूशेषकैःइभाअष्टौदृशौद्वे वेदाश्च त्वारःऋतवःषट् भूरेकः एतन्मितैःशेषकैः कृत्वाक्रमेणरोगाग्नीनहरा त्ययाःस्युः।रोगःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः इनोराजा "राजाधिपःपतिः स्वामीनाथः परिवृढःप्रभुः॥ ईश्वरोविभुरीशानोभर्तेंद्रइनईशिता" इतिधनंजयः। हरश्चौरः अत्ययोमृत्युःएतेपंचकाः स्युरित्यर्थः। एत दुक्तंभवति। लग्नंशुक्लप्रतिपदादिगततिथियुक्तंकृत्वानवभिर्ह्रत्वा अष्टशेषेरोगःद्विशेषेअग्निःचतुःशेषेराजा षट्शेषेचौरःएकशेषेमृत्युः अथैतेकुत्रवर्ज्याइत्याह। रात्र्यर्कमौंजीषुरुजंत्यज रात्रौ अर्केआदित्य वारे मौंज्यां रुजंत्यज। भौमादयःप्रसिद्धास्तेषु द्युशनिसेवेंदुषुइनंत्यज द्युर्दिवा शनिःशनिवारःसेवास्वामिसेवनं इंदुःसोमवारःएषुइनंराजा नंराजपंचकंत्यज। ईज्यारेतिषुहरंत्यज चौरंत्यजईज्योगुरुवारः आ रोभौमवारःइतिर्गतिर्यात्रेतियावत् आसुचौरंत्यजेत्यर्थः। विवाहसि तवित्संध्यासुअपरमुर्वरितं मृत्युमित्यर्थः। विवाहःप्रसिद्धः सितःशुक्र वारः वित्बुधवारः संध्यासंध्याकालःआसुमृत्युंत्यजेति। अस्यापवा दमाह। कस्मिन्सति तनौलग्नेहीनेहीनवलेसति बलिष्ठेलग्नेसति एषांकिमपिबाधाइत्यर्थः। तथाचज्योतिःप्रकाशे "रोगंचौरंत्य- जेद्रात्रौदिवाराजाग्निपंचकम्। उभयोः संध्ययोर्मृत्युमन्यकालेननिं- दितम्" इति। "तत्रापियत्रलग्नंचेद्बलाढ्यंतच्चनिष्फलम्" इति। बलंजातकाज्ज्ञेयं। लघुजातके। "अधिपयुतोदृष्टोवाबुधगुरुनिरी- क्षितश्चयोराशिः। सभवतिबलवान्नयदायुक्तोदृष्टोपिवाशेषैः" इ- त्यादि ॥ २९ ॥

जन्मर्क्षोदयतोमृतीतदधिपौतद्गांश्चयेतल्लवस्तद्भंचांगगमंतकृत्खलु

नचेत्तत्स्वामिमित्रैकता ॥ शस्तोंशोघटभीरुयुग्मधनुषांविज्ञास्तभांशौतथाचंद्रापुण्ययुतौमृतिंवितनुतोदैन्यंचहीनौजसः ॥ ३० ॥

अथभवनांशयोः शुद्धिंसापवादमाह। जन्मर्क्षेति । जन्मर्क्षोदयतः जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यांसकाशात् तृतीयेअष्टमभवनेयौतदधिपौतयोर्मृत्युभवनयोः स्वामिनौयेचतद्भाः मृत्युभवानगताः स्युः तेषांअंशोनवांशः अंगगोलग्नगतः चपरंतेषांभंराशिः अंगगंलग्नगतंसत्तदाखलुनिश्चयेनअंतकृत्मरणकृत्स्यात् । तदाकदा चेद्यदितत्स्वामिमित्रैकतानस्यात् । तयोर्जन्ममृत्युभवनयोः स्वामिनौतत्स्वामिनौतयोः । अथवायमर्थः। तयोर्जन्मनिधभयोः स्वामिनौतत्स्वामिनौतयोर्यदिमित्रैकतानस्यात् । मित्रंचएकश्चमित्रैकौमित्रैकयोर्भावोमित्रैकतासाचेन्नस्यात् । अनेनसर्वस्योक्तस्थसार्थकताभवति। यदितयोर्मित्रतास्यात् । अथवा एकतास्यात्तदानायं दोषइत्यर्थसिद्धम्। वासिष्ठः "यस्याष्टलग्नेतदधीश्वरेवाराशौतदीशेथविलग्नगेवा । समृत्युमाप्नोतितदामनोजस्त्रिनेत्रभालांबकवह्निनेव" इति । अन्यच्च "जन्मर्क्षजन्मलग्नाभ्यांरंध्रेशावष्टमौचयौ । विलग्नसंस्थितानेतांस्तद्राश्यंशानपित्यजेत्" इति। चूडामणौ "लग्नंव्यलिवृषंत्याज्यमष्टमंसर्वकर्मसु । तत्राप्येकेशवास्त्येवततस्तन्नैवदोषकृत् ॥ नदोषोष्टमलग्नस्ययदिजन्मेशरंध्रपौ । सुहृदौचेत्तदाकार्यंमंगलंमुनयोविदुः" इति। चतुर्थद्वादशभवनयोःदोषोनोक्तःयत् "चतुर्थद्वादशंलग्नंशस्तंयदिगुणान्वितम्" इति। पूर्वाचार्यमतंहृदिधृत्वासगुणमेवांगीकृतम् तत्पुरस्ताद्वक्ष्यति । नचतनुंपंचेष्टखेटोनितांतनुंलग्नमिष्टाश्चतेखेटाश्चइष्टखेटाः पंचचतेइष्टखेटाश्चपंचेष्टखेटाः इष्टग्रहैः पंचभिः शुभदैः इष्टैरूनितंहीनंलग्नं चेद्देवगोंनितमिति सगुणस्यैवांगीकारात् किंव्यर्थविस्तरेणेति भावः। अंशशुद्धिमाह। शस्तोंशइति। घटयुग्मभीरुधनुषां अंशः शस्तः स्यात् घटस्तुला युग्मंमिथुनं भीरुःकन्या धनुःप्रसिद्धम् एषामंशोनवांशः प्रशस्तः स्यात् । तत्रापिविशेषमाह। विज्ञास्तभांशाविति। विगतः ज्ञोबुधोयेभ्यस्ते विज्ञाः तेचते अस्ताश्चतेषांभांशौराशिनवांशौ मृतिंवितनुतः। अर्थादस्तमितस्यापि बुधस्यभांशोदोषकरौनभवतः। तथाचन्द्रापुण्ययुतौ चन्द्रेणपापग्रहेण वायुक्तौभांशौमृतिंमरणं वित

नुतः कुरुतः वधूवरयोरितिशेषः। ह्रीनौजसोनिर्बलस्य भांशौदैन्यं दीनतां वितनुतः॥ ३०।

नोवर्गोत्तमतांविनांतिमलवंदद्याच्चरर्क्षेचरंचंद्रेतौलिमृगास्यगेनच तनुंपञ्चेष्टखेटोनिताम्। मेषादिष्वजनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाः क्रमादिष्टात्पूर्वनवांशकादशहतास्त्र्याप्तालवाद्यातनुः॥ ३१॥

अथविशेषांतरमाह। नोवर्गोत्तमतइति। वर्गोत्तमतःवर्गोत्तमेनविनाअंतिमलवंचरमनवांशंनोदद्यात् यल्लग्नंसएवनवांशोवर्गोत्तमः तथाचरर्क्षेचरलग्नेचरंनवांशंनोदद्यात् कस्मिन्सति चंद्रेतौलिमृगास्यगे तुलामकरगेसति एतच्चरत्रययोगंनोदद्यादित्यर्थः। अत्रचरचतुष्टयमध्येचंद्रतौलिमृगास्यगेइत्येवोक्तं तन्मेषकर्कटयोर्विवाहनक्षत्राभावात् तथातनुलग्नंपंचेष्टखेटोनितांनोदद्यात् यत्रलग्नेपंचइष्टग्रहानभवंतितल्लग्नंनदेयमित्यर्थः। अथेष्टनवांशाल्लग्नसाधनमाह। तत्र तावन्मेषादिषुआद्यांशानाह। मेषादिष्विति। मेषादिषुअजनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाः क्रमेणोक्ताः। तद्यथा मेषे अजाद्याःमेषाद्याः वृषेनक्राद्यामकराद्याः मिथुनेतौलिकाद्याः तुलाद्याः कर्कटेकुलीराद्याः कर्कटाद्याः एवंपुनः सिंहेमेषाद्याःकन्यायांमकराद्याःतुलायांतुलाद्याः वृश्चिकेकर्काद्याःपुनर्धनुषिमेषाद्याःमकरेमकराद्याःकुंभेतुलाद्याःमीने कर्काद्याः नवांशाउक्ताइत्यर्थः। इष्टादंशात्पूर्वनवांशकाः गतांशाः दशहताः दशगुणिताः त्र्याप्ताः त्रिभिर्हृताः लवाद्याभागाद्याः तनुः लग्नंस्यात्। अत्रोदाहरणम्। इष्टलग्नंमेषः तत्रमेषादिकाअंशाः प्रवर्तंते इष्टांशः कन्यांशः आद्यात्षष्ठः पूर्वनवांशकः पंच ५ एते दशहताः ५० त्र्याप्ताः लवादिफलंलब्धं १६, ४० इष्टलग्नसहितं राश्यादि १६, ४०॥ ३१॥

लग्नांशौस्वपदृग्युतौनृसुखदौवान्योन्यपाढ्येक्षितौताभ्यांसप्तमकौ तथैवयुवतेर्नोचेत्तयोर्मृत्युदौ॥ द्विघ्नेर्कोनविलग्नकेरविसितज्ञेंदार्कि जीवासृजोहोरेशाद्युपतेः खलेह्निखलजानेष्टाशुभेमध्यमा॥ ३२॥

अथोदयास्तशुद्धिमाह। लग्नांशाविति। लग्नांशौलग्ननवांशौ स्वपदृग्युतौस्वस्वपतिनादृष्टौयुतौवासंतौ नृसुखदौ वरस्यसुखदौस्यातां। वाइत्यथवा अन्योन्यपाढ्येक्षितौ अन्योन्यपतिनाआढ्यौईक्षि

तौवासंतौनृसुखदौस्यातामू । इत्युदयशुद्धिमुक्त्वाअस्तशुद्धिमाह । ताभ्यांससमकौतथैवेति ताभ्यांलग्नांशाभ्यांसकाशात्ससमकौसप्तम लग्नतदंशौ तथैवेतिपूर्ववत्स्वपद्दृग्युतौ युवतेःकन्यायाःसुखदौस्यातां वाइत्यथवा तौससमलग्नसप्तांशकौ अन्योन्यपादद्येक्षितौयुवतेःसुख दौस्यातामू नोचेत् एवंचेत्तन्नस्यात्तदातयोर्मृत्युदौस्यातांक्रमेण । अथेष्टकालेहोरासाधनमाह । द्विघ्नेइति । अर्कोनविलग्नकेद्विघ्नेकृते सतिद्युपतेः सकाशात्होरेशाभवंति । तेषांगणनाक्रममाह । तेकेहो रेशाः रविसितज्ञेंद्वार्किजीवासृजः रविः प्रसिद्धः सितःशुक्रः ज्ञोबुधः इंदुश्चंद्रःआर्किःशनिः जीवोगुरुःअसृङ्मंगलः खलेह्निपापवारेखलजा होरानेष्टा शुभेमध्यमास्यात् । अर्थाच्छुभहोराशुभवारेशुभतरा पापवारेमध्यमास्यात् । अत्रोदाहरणं गुरुवारेइष्टार्कः १, २५, ८ इष्टं लग्नं ४, १०, ०, इदंअर्कोनं २, १४,५२ इदंद्विघ्नं ४, २९,४४ ऊर्ध्वां- कसमानागताहोराश्चतस्रः वर्तमानापंचमीहोरा सागणनाक्रमेणद्यु पतेर्गुरोः सकाशाद्गणनीया जीवासृजादिगणनयाबुधहोरावर्तना ।३२।

लग्नेंद्वोः स्मरगेशुभाशुभखगेस्तश्चाधिमृत्यूततोब्जांगोनाकृतमौ- र्विकात्खखयमैर्लब्धंयदाब्धीषवः ॥ सन्नृस्विष्टोच्चनिजांशभेस्तम खिलंपश्येदरित्र्यायगेसूर्येवाख १० जला ४ द्य १ कोणग ९,५ शुभोवाब्जंप्रपश्यन्नतत् ॥ ३३ ॥

अथलग्नेंद्वोःपरमजामित्रग्रहज्ञानार्थमुपायमाह । तावत्तस्यफल माह । लग्नेंद्वोरिति । लग्नेंद्वोः स्मरगेसप्तमगेशुभाशुभखगेसतित दाआधिमृत्यूस्तःशुभेसतिआधिर्मनस्तापोस्तिअशुभेसतिमृत्युरस्ति तदाकदा यदाततःस्मरगाद्ग्रहात् अब्जांगोनात्चंद्रलग्नोनात्चंद्रात् सप्तमस्थश्चंद्रोनःलग्नात्सप्तमस्थोलग्नोनइत्यर्थः । तस्मात्कृतमौ र्विकात् कृतकलिकात् खखयमैर्द्विशत्यालब्धं अब्धीषवः चतुःपंचा शत्स्यात् तदैवआधिमृत्यूस्तः अन्यथानेत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् पूर्वं कल्पितमिदंलग्नं ४, १०, ७ तत्सप्तमगोयंकश्चिद्ग्रहः १०, ११, ७ अयंलग्नोनः २६१७ अयंकृतमौर्विकः १०, ८, १७ अस्मात्खखयमैः २०० लब्धं ५४ । अथास्यभंगमाह । सन्निति । सन्सद्ग्रहः स्विष्टो च्चनिजांशभेवर्तमानः अस्तंसप्तमभवनमखिलंपूर्णंयदिपश्येत्तदा

तज्जामित्रंनस्यात् । शोभनश्चासौइष्टश्चस्विष्टःशुभमित्रं स्विष्ट श्चउच्चंचनिजश्चस्विष्टांचचनिजाः अंशश्चभंचअंशभं स्विष्टोच्चनि जानामंशभंतस्मिन् स्विष्टोच्चनिजांशभे स्विष्टस्यशुभमित्रस्यअंशे नवांशेभेराशौवावर्तमानः अथवा उच्चस्यांशेभेवावर्तमानः अथवा निजस्यस्वस्यअंशेभेवावर्तमानः अस्तमखिलंपश्येत्तदातन्नोतिषड् भंगाः । वाइत्यथवा अर्केरवौअरिञ्यायगेसतिषष्ठतृतीयैकादशगे सतितन्नोतित्रयोभंगाः । वाइत्यथवा खजलाद्यकोणगः शुभःअब्जं चंद्रमसंपूर्णयथास्यात्तथाईक्षेत् तदातन्न खंदशमं जलंचतुर्थंआद्यंलग्नं कोणेनवपंचमेएषामन्यतमंगतोन्यतमः शुभग्रहश्चंद्रमसंनिखिल दृष्ट्यायदिपश्येत्तदाजामित्रंनस्यादित्यर्थः । एतेपंचभंगाःसर्वेमिलि ताश्चतुर्दशभंगाः संपद्यंते ॥ ३३ ॥

ञ्यश्रंकोणमबायुरैनिगुरुभूपुत्राः क्रमात्पूर्णयादृष्ट्यान्येचरणोत्तरंच सकलाःपश्यंतिपूर्णद्युनम् ॥ भंहोरात्रिलवांनवांशकइनांशस्त्रिंशदंशः क्रमाद्वर्गाः सन्शुभजः परैस्तुसुहृदानाब्ध्यूनवर्गातनुः ॥३४॥

अथदृष्टिलक्षणमाह । ञ्यश्रमिति । ञ्यश्रंतृतीयदशमं कोणंनव पंचमं अबायुश्चतुर्थाष्टमं एतद्युग्मत्रयंक्रमेणऐनिगुरुभूपुत्राःशनिगुरु भौमाः पूर्णयादृष्ट्यापश्यंति । शनिः ञ्यश्रं ३, १० गुरुः कोणं ९, ५ भूपुत्रः अबायुः ४, ८ एतेपूर्णयादृष्ट्यापश्यंति । तथाचैतद्युग्मत्रय मन्येग्रहाश्चरणोत्तरंयथास्यात्तथापश्यंति । तद्यथा ञ्यश्रम् ३, १० एकपाददृष्ट्यापश्यंति कोणं ९, ५ द्विपाददृष्ट्या अबायुः ४, ८ त्रि पाददृष्ट्यापश्यंति सकलाग्रहाःद्युनंसप्तमंपूर्णंपश्यंति । अथषड्वर्ग साधनंविवक्षुस्तावन्नामान्याह । भंहोरेति । भंगृहं होराराश्यर्द्धं त्रि लवोदृक्काणः नवांशकः प्रसिद्धःइनांशोद्वादशांशःत्रिंशदंशःप्रसिद्धः क्रमादेतेवर्गाः प्रोक्ताः । शुभजः शुभग्रहजोवर्गः सन्शुभः प्रोक्तः । परैः आचार्यैः सुहृदोमित्रस्यवर्गः सन्प्रोक्तः । अब्धिवर्गोनकमंगंच- तुर्वर्गोनंलग्नंनसत्प्रोक्तम् ॥ ३४ ॥

प्रोक्तंप्राग्गृहमोजभेर्कशशिनोर्होरेसमेब्जार्कयोर्दृक्केट्प्राक्सुतधर्म- पोनत्रलवः प्रोक्तःस्वतोकांशकः ॥ शुक्रज्ञेज्ययमासृजांशरमुनीभा र्थेषवायुग्मभेत्रिंशांशात्रिषमेतएवगादिताव्यस्ताश्चषड्वर्गकाः ॥३५॥

अथैषांसाधनमाह।प्रोक्तमिति यस्यग्रहस्ययद्गृहंतत्प्राक्प्रोक्तम्। भेशामंशुबुचमित्यादि। अथहोरासाधनमाह। ओजभेविषमराशौ अर्कशशिनोर्होरेक्रमेणभवतः। प्रथमपंचदशभागेषुअर्कस्यहोरा अपरपंचदशभागेषुशशिनश्चंद्रस्यहोरास्यात्। अथसमराशौअब्जार्कयोर्होरेक्रमेणभवतः।प्रथमंपंचदशभागेषुचंद्रस्यहोरा अपरपंचदश भागेषुअर्कस्यहोरास्यात्। अथदृक्काणसाधनमाह। दृक्कडिति। दृक्को दृक्काणःत्रिविधोदशदशभागात्मकःतस्यईट्ईशःप्राक्सुतधर्मपोज्ञेयः। प्रागलग्नं सुतः पंचमं धर्मो नवमं तान् पातीतिप्राक्सुतधर्मपः। एतदुक्तंभवति। "प्रथमदृक्काणस्वामीलग्नपतिःद्वितीयदृक्काणस्वामीपंचमपतिः तृतीयदृक्काणस्वामीनवमपतिःस्यात्" इति। नवलवःप्रोक्तः। प्रागेवशस्तोंशइत्यादि। अथद्वादशांशसाधनम्। स्वतोर्कांशकः स्वस्मात् इतिःस्वतःलग्नत इत्यर्थः। अर्कांशकोद्वादशांशोज्ञेयः। तद्यथा राशिभागास्त्रिंशत् ३० एतेद्वादशभिर्भाजिताःलब्धंसार्द्धभागद्वयं २½ इदंद्वादशांशमानं तदेवगणनीयं सार्द्धभागद्वयंलग्नस्यद्वादशांशःतावदेवतत्पुरस्थस्येति लग्नस्योत्पन्नभागावसानपर्यंतंगणयेत् यस्मिन्राशौविश्रामःतत्स्वामीदशांशनाथःस्यात्। अथत्रिंशांशसाधनं। शुक्रेति। शुक्रः प्रसिद्धः ज्ञोबुधः ईज्योगुरुःयमः शनिः असृक्मंगलः एषां पंचानांक्रमेण शरमुनीभार्थेषवः स्युः। शराः पंच मुनयःसप्त इभाः अष्टौ अर्थाः पंच इषवः पंच एतेभागाः शुक्रादीनांस्युः। एतद्युग्मभेसमराशौज्ञेयम्। एतदपिलग्नात्पन्नभागावसानपर्यंतंगणयेत् यत्र विश्रांतिः सत्रिंशांशनाथः विषमेराशौतएवगादिताग्रहाभागाश्च व्यस्ताविलोमाज्ञेयाः इतिषड्वर्गोनिरूपितः॥ ३५॥

संक्रांत्यंतरहोहृताद्दिनगणादाप्तंभपूर्वोरविर्भेषाद्यातभयुग्युतो-
यनलवैरात्रौसषड्भः सच ॥ तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिखग-
माप्तंतथैवागतोभुक्तांशाकलितेनयुग्विवरगैः कालः स्फुटो-
भोदयैः ॥ ३६ ॥

अथेष्टकालसाधनंविवक्षुस्तावत्सूर्यसाधनमाह। संक्रांत्यंतरिति। अंतः अंतरालंतत्रअह्नानिदिनानिसंक्रांतरंतरहानिसंक्रांत्यंतरहानि तैर्हृतोभाजितः एवंविधोदिनगणः संक्रांतेःसकाशात् इष्टादिन

समूहः तस्माद्यदाप्तंलब्धं सभपूर्वोराशिभागकलादिकोरविः स्यात् किंभूतोरविःमेषात्सकाशात्यातभयुक् गतराशियुक्सूर्यभुक्तराशियुगित्यर्थः। सतात्कालिकोरविःस्यादित्यर्थः। अत्रोदाहरणम् तुलावृश्चिकसंक्रांत्योरंतरदिनानि (२ ९,५ ४, तथातुलासंक्रांतेः इष्टदिनगणः ५-६- ० अस्माद्दिनगणात् संक्रांत्यंतरहोभिर्लब्धराश्यादि ०, ५,७, १इदं सूर्यभक्तराशियुक्तं ६,५,७,०. १अयंतात्कालिकः सूर्यः) अयनलवैर्युतःकार्यः। अयनांशाःग्रंथांतरेप्रसिद्धाः"कृताब्ध्यब्ध्यूनितेशाकेषष्ट्याप्ताअयनांशका" इति। सःअयनलवयुतोरविःरात्रौरात्रीष्टकालसाधनविषयेसषड्भःकार्यः। षड्राशियुक्तः कार्यः। तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिःखरामाप्तंकालःस्यात्। तस्यसायनांशस्यरवेः भोग्यांशाः तद्भोग्यांशाश्चनिजोदयाश्चतेषामाहतिः गुणनंतस्याः सकाशात्खरामाप्तं त्रिंशताभक्तंलब्धंसूर्यस्य भोग्यकालः स्यात्। निजोदयाः स्वदेशीयराश्युदयाःतेचस्तल्यादिभ्योवगंतव्याः। कथंभूतःकालःतथैवांगतोभुक्तांशाकलितेनयुक् तथैवसूर्यस्य भोग्यकाल साधनरीत्याअंगत लग्नात् भुक्तांशाकलितेनभुक्तांशैर्भुक्तभागैःआकलितेनकालेनयुक्युक्तःएतदुक्तंभवति इष्टलग्नं अयनलवयुक्तं कृत्वा तद्भुक्तांशैःनिजोदयागुणनीयाःत्रिंशताभाज्याःलब्धंलग्नं भुक्तकालः तेनकालेनसरविभुक्तःकालोयुक्तःकार्यइत्यर्थः।पुनःकथंभूतः। विवरगैः भोदयैःयुक् विवरं सूर्यलग्नांतरालंतत्रगतैर्भोदयैः राश्युदयैःयुक्युक्तः सपलमयःकालः स्फुटः स्पष्टः इष्टकालःस्यात्। षष्टिभक्तोघटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम्। "तद्भोग्यांशहतः स्वभोदयवियत्त्याप्तं तथालग्नतइति" पाठेसएवार्थः॥ ३६॥

लग्नार्कौयदिचैकभेंशविवरात्स्वीयोदयघ्नाद्वियत्र्याप्तिः काल इनात्तनुर्यदितनुः सूर्योदयात्प्रागसौ॥ कुंडेभः परिपूरिते सुघटिकामर्द्धोदयास्तेन्यसेत्स्तुत्वाग्नित्रयनागयुगानशुभदापूर्णाग्निपञ्चस्वथ॥ ३७॥

अथेष्टकालसाधनेविशेषमाह। लग्नार्काविति। लग्नार्कौलग्नसूर्यौ यदिएकभेस्तः तदाअंशविवरात् लग्नार्कयोर्भागान्तरात् स्वीयोदयघ्नात् निजराश्युदयगुणितात् या वियत्याप्तिः त्रिंशतालब्धिःसका-

लः स्यात् इष्टकालः स्यात् तत्रापिविशेषमाह। इनात्तनुरिति। इनात्सू र्यात्तनुर्लग्नंयदितनुः लघुः स्यात्तदासौइष्टकालः सूर्योदयात्प्राक्पूर्वं स्यात्। सोपिषष्ट्याभक्तोघटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् अथज्ञा तंकालंयंत्रैर्विनासाधितुंनशक्यते अतोयंत्राणांमध्येमुख्यस्यघटीयंत्र स्यस्थापनकालमाह। कुंडइति। अंभःपरिपूरितेउदकपूर्णेकुंडेपात्रेघटि कामज्जनक्षमे। कुंडग्रहणं उत्तानपात्रस्युदासार्थं। तस्मात्कुंडरूपेपात्रे उदकपूरितेसुघटिकांषष्टिपलशुद्धांन्यसेत् निक्षिपेत्। कस्मिन्सति अर्द्धोदयास्तेजातेसतिसूर्यस्यअर्द्धोदयेअर्द्धास्तेचजातेसति किंकृत्वा स्तुत्वाप्रार्थयित्वा। प्रार्थनाग्रंथांतरेउक्ता। "यंत्राणांमुख्यरूपासि ब्रा- ह्मणानिर्मितेघटि। दंपत्योः शुभकालासिद्धेतवेभवशोभने" इति॥ अथप्रतिष्ठितायां तद्गमनफलमाह। साप्रतिष्ठिताघटी अग्नित्रयवा युगानशुभदास्यात्। अग्नित्रयंआग्नेयादिप्रदक्षिणक्रमेणदिशात्रयंवा- युर्वायव्यदिशाइतिदिक्चतुष्टयंप्रतिगतानशुभदाअर्थादन्यादिग्गता तत्रैवस्थितावाशुभदास्यात्। तथाचोक्तंग्रंथांतरे। "संस्तुतैवंघटीतोये यांदिशंप्रतिगच्छति॥ पूर्वाशादिफलंकुर्यात् स्थितामध्येधनप्रदा॥ सौभाग्यंनिर्धननार्याअपमृत्युरुजान्विता॥ भर्तृप्रियाचवेश्याचमान्या वित्तसुतान्विता"इति॥ एवंगमनफलमुक्त्वापूर्णताफलमाह पूर्णाग्नि- पंचस्वथेति। अग्निपञ्चसुआग्नेयादिपंचसुदिक्षुपूर्णाघटीनशुभदा अर्था दन्यादिक्षुपूर्णाशुभदास्यात् उक्तंच। "उत्तरंशान्यपूर्वासुघटीपूर्णाशु- भप्रदा॥ दिक्षुशेषासुकन्यायामग्रेवैधव्यदायिनीति"॥ ३७॥

गोधूलंपदजादिकेशुभकरंपंचांगशुद्धौरवेरर्द्धास्तात्परपूर्वतोर्धघटि कंतत्रेंदुमष्टारिगम्॥ सोग्रांगंकुजमष्टमंगुरुयमाहःपातमर्कक्रमंजह्या द्विप्रमुखेऽतिसंकटइदंसद्यौत्रनाद्ये क्वचित्॥ ३८॥

अथगोधूललग्नमाह। गोधूलमिति। गोधूलंलग्नं सायंकाललग्नं पदजादिकेहीनजातौशुभकरंप्रोक्तं। नपूर्ववर्णानां क पंचांगशुद्धौ विवाहोक्तपंचांगेअत्रपंचांगशुद्धिर्मुख्या। तत्रकालप्रमाणंविशेषणद्वारे णाह। कथंभूतंगोधूलं रवेः अर्धास्तात्सकाशात्प्राक्परतोर्द्धघटिकं अर्द्धघटिकायस्मिन्निस्त्यर्द्धघटिकं प्राक्पंचदशपलानि परतः पंचदश पलानि एवमर्द्धनाडिकमित्यर्थः। अत्रत्याज्यमाह। इहास्मिन्गोधूल

लग्नेषष्ठाष्टगामिंदुंचंद्रंजह्यात्त्यजेत् । पुनः किंकिंजह्यादित्याह । सां ग्रांगसुग्रग्रहसहितंलग्नंकुजंभौममष्टमं गुरुयमाहः गुरुशनिदिनम् पातंमहापातंसिद्धांतगम्यम् अर्कक्रमंसूर्यसंक्रांतिंजह्यात् अन्येदोषा नत्याज्याइत्यर्थः । अत्रगुरुयमाहस्त्यक्तंतद्दोषोपलंभाद्गुरुदिनेसूर्या स्तात्प्राग्यामार्द्धंपरतोयमघंटः । शनिदिनेअस्तमयात्प्राक्परतश्चकु लिकौ ॥ "मार्तंडोदयतःस्मृतादिनपतेर्यामार्द्धनाथाग्रहामार्तंडात्मज भोगउत्तरलवस्तज्ज्ञैःशुभेकर्मणि । त्याज्योसौकुलिकोथसूर्यदिवसो दानैश्चशक्रार्कदिग्वस्वांगाब्धियमैःस्मृतःकुरहितैरात्रौतुतिथ्यंशकैः" इति।त्याज्योसौकुलिकइत्यनेनशनौअस्तात्प्राक्कुलिकोभवति। इना दौकुलिकंदिवेत्यादिग्येकंतन्निशिन्यायेनअस्तात्परतोपिकुलिकोभव ति।इतिहेतोर्गुरुशनिवारौनिंदितौ।अथविप्रादीनामपिक्वचित्कार्यवि शेषेणगोरजप्रवृत्तिमाह। विप्रमुखेतिसंकटइदंसद्यौवनाद्येकचिदिति। यौवनाद्येअतिसंकटेप्राप्तेसतिकचिल्लग्नशुद्ध्य इदंगोधूलंविप्रमुखेविप्र प्रभृतिवर्णत्रये सत्शुभंस्यात् । अन्यथानेत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तंज्योति र्निबंधे "घटीलग्नंयदानास्तितदागोधूलिकंस्मृतम् ॥ शूद्रादीनांबुधाः प्राहुर्नद्विजानांकदाचन ॥ लग्नशुद्धिर्यदानस्याद्यौवनेसमुपस्थिते ॥ तदातैः सर्ववर्णानांलग्नंगोधूलिकंस्मृतम्" इति ॥ ३८ ॥

वेदीप्राक्प्रवणाचतुर्वरकराहस्तोच्छ्रिताग्न्यस्यदोर्जादेर्द्वित्रियुगांगु लैरपचितासोक्ताबहिर्वामतः ॥ यस्यांगंयददोंऽगिनोगदितभेकुर्या दिहेंदोर्बलंनालोक्यंतुविवाहतस्त्र्यरिनवाह्निप्राङ्नकुर्यादिदम् ॥ ३९ ॥

अथोद्वाहवेदिकालक्षणमाह । वेदीति । प्राक्प्रवणापूर्वनिम्ना चतु र्वरकराचतुर्भिर्वरकरैः प्रमिता वरोवैवाह्यःहस्तोच्छ्रिताहस्तप्रमाणेनो न्नता इयमग्रयस्यब्राह्मणस्यप्रोक्तासावेदी दोर्जादेः क्षत्रियादेःक्रमेण द्वित्रियुगांगुलैः अपचिताहीना क्षत्रियस्यद्व्यंगुलन्यूना वैश्यस्यत्र्यंगु लोना शूद्रस्यचतुरंगुलोनाच। सकार्येत्याह। बहिर्वामतइति। गृहा द्बहिर्वामभागे । अंगुलप्रमाणंमार्कंडेयपुराणेउक्तं "परमाणुःपरंसूक्ष्मं त्रसरेणुर्महीरजः ॥ बालाग्रंचैवलिक्षाचयूकाचाथयवोदरम् ॥ क्रमादष्ट गुणानाहुर्यवानामष्टतोंगुलम् ॥ षडंगुलंपदंतचवितस्तिर्द्विपदंस्मृता ॥ द्विवितस्तीतथाहस्तोमार्कंडेयमुनीरितः" ॥ आगमांतरेपि "कर्तुर्दक्षि

णहस्तस्यमध्यगांगुलिपर्वणः । मध्यमादैर्घ्यमानेनमात्रांगुलमितीरितम् " इति॥अन्यत्रोक्तं "यत्किंचित्पौरुषायामंविभज्यदशधापुनः। एकंद्वादशभागंतुकृत्वातेष्वेकमंगुलम्॥देहलब्धांगुलंनामजानीयात्तस्यतत्पुनः। महामानांगुलिरितिमात्रांगुलिरिहोदिता॥ प्रासादादीनितेनैव कुर्यान्मानांतरेणवा ॥ वेदिकादीनिशिबिकारथादीनांविधिंपुनः" इत्यादि।अत्रवरकरग्रहणंतस्यहोमकर्तृत्वात्। ननुकन्यायाअपि लाजाहुतौकर्तृत्वमस्तितत्करप्रमाणंकिन्नोक्तं।सत्यं। अल्पावकाशस्थलेकन्याकरे प्रमाणमप्यंगीक्रियते।तथाचोक्तंदेवयजनदीपिकायाम् "स्वल्पावकाशनिलयेहीनमानंसमाश्रयेत्" इति। अथनानाविधकर्मणामंगंकस्मिन्नक्षत्रेकर्तव्यमित्याह। यस्यांगमिति। यस्यकर्मणःयत्अंगमदइदमंगमंगिनोमुख्यस्यगदितभेउक्तनक्षत्रेकुर्यात्।इहास्मिन्नंगभूते कर्मणि इंदोर्बलंनालोक्यंनविचारणीयम्। तत्रविशेषमाह। विवाहतः। विवाहदिनात्प्राक्त्र्यरिनवाह्नितृतीयषष्ठनवमेऽह्नि इदमंगंविवाहांगं न कुर्यात् । विवाहांगानियथा । "दलनंकंडनंचैवव्यंजनंमोदकादिच। यवारमंडपोवेदीकुंकुमंवर्णकंतथा" । इति ॥ ३९ ॥

लग्नादष्टि१६दिनांततःसममुनी७ष्वं५के९ष्वुषूर्ध्वंतयुग्मस्रेमास्य पिहायने शरमिताद्वर्षात्परंस्वेच्छया ॥ वैफामार्गसितेजगुः श्रुतियुगोद्वाहर्क्षाचित्राश्विनीज्यर्क्षैश्चानवमंदिरेनिशिवधूसंवेशमंगेस्थिरे ॥ ४० ॥

अथक्रमप्राप्तंवधूप्रवेशमाह।लग्नादिति। लग्नाद्विवाहितःसकाशात् अष्टिदिनांततः षोडशदिनमध्ये सममुनीष्वंकेषुद्युषुघस्रेषु समाः समसंख्याकाःमुनिःसप्तमःइषुः पंचमः अंकोनवमः एषुद्युषुदिवसेषु अतऊर्ध्वंषोडशादिनादूर्ध्वं अयुग्घस्रेविषमदिनेमास्यपि विषमेहायनेवर्षे वधूसंप्रवेशंजगुरूचुः। एतदुक्तंभवति। षोडशदिनमध्येसमादिषुदिनेषुकर्तव्यःषोडशदिनातिक्रमेमासपर्यंतंविषमदिनेवधूप्रवेशः कार्यः। प्रथममासातिक्रमेवर्षपर्यंतंविषमेमासिकर्तव्यःतदाविषमदिननियमोनास्ति।एवंप्रथमेवर्षेअतिक्रांतपंचमवर्षपर्यंतंविषमेवर्षेकर्तव्यः तदाविषममासनियमोनास्ति। अथविलंबितंवधूप्रवेशनंकस्मिन्मासपक्षेकर्तव्यमित्याह। वैफामार्गसिते वैवैशाखः फाफाल्गुनः मार्गो

मार्गशीर्षः एषांसितः शुक्लपक्षः तस्मिन्। कैः श्रुतियुगोद्वाहर्क्ष-चित्राश्विनीज्यर्क्षैः श्रुतियुगं श्रवणधनिष्ठे उद्वाहर्क्षाणिविवाहनक्षत्राणिपूर्वोक्तानि चित्राश्विनीप्रसिद्धे ईज्यर्क्षं पुष्यः तैः। अनवमंदिरेजीर्णगृहे "नवीनमन्दिरेकन्यांनवोढांनप्रवेशयेत्" इतिनिषेधादनवमंदिरइत्युक्तम्। उक्तंच "वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेसप्तमेदिने। नवमेचशुभेवारेसुलग्नेशशिनोबले" इति। नारदः "आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठेवाप्यष्टमेदिने। वधूप्रवेशः संपत्त्यैदशमेथसमेदिने" इति। संग्रहे "विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतथाषोडशवासरांतात्। तदूर्ध्वमब्देयुजिपञ्चमांतादतः परस्तान्नियमोनचास्ति"॥ वृद्धनारदः "समेवर्षेसमेमासियदिनारीगृहंविशेत्॥ आयुष्यंहरतेभर्त्तुः सानारीमरणंव्रजेत्"। भास्करव्यवहारे "रात्रौविवाहभेशस्तः सन्मुहूर्तेस्थिरोदये॥ वधूप्रवेशोनैवात्रप्रतिशुक्राद्भयंविदुः॥ ऋक्षैर्वैवाहिकैः शुद्धेदंपत्योश्चशुभप्रदम्। वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेब्दकृतंयदि। मार्गफाल्गुनवैशाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने॥ मूलपुष्यमृदुस्वातीस्थिरराशिवश्रुतिवासरे॥ पितृभेचकरेनारीप्रविष्टापुत्रिणीभवेत्" इति॥ ४०॥

उद्वाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षये-
निजतनुंज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम्॥ पौषेचश्वशुरंपतिंचमलिनेचैत्रेस्व-
पित्रालयेतिष्ठंतीपितरंनिहंतिनभयंतेषामभावेभवेत्॥ ४१॥

इदानींप्रथमाषाढादौभर्त्रादिगृहेवासनिषेधमाह। उद्वाहादिति। उद्वाहाद्विवाहादुपरिप्रथमेशुचौ आषाढेकन्यायदिभर्तृगृहेवसेत्तदातज्जननींतस्यभर्तृजननींहन्यात् इत्यादिसुगमम्॥ ४१॥

शूद्रांत्येषुपुनर्भवापरिणयः प्रोक्ताविवाहोक्तभैर्नालोक्यंतिथि-
मासवेधभृगुजेज्यास्तादितत्रार्कभात्॥ त्रित्र्यर्क्षेषुमृतिर्धनं
मृतिमृतीपुत्रामृतिर्दुर्भगं श्रीरौन्नत्यमथोधृती १८ श १२ कृत ४
तत्व २५ र्क्षेत्वयः साभिजित्॥ ४२॥

अथपुनर्भूविवाहमाह। शूद्रांत्येष्विति। शूद्राःप्रसिद्धाःअन्त्याः रजकाद्यः तेषुपुनर्भवापरिणयःप्रोक्तः। कैर्विवाहोक्तभैः स्पष्टं। तत्र पुनर्भवापरिणयेतिथिमासवेधगुरुशुक्रास्तादि नआलोक्यं स्पष्टम्। तथाचोक्तंज्योतिर्निबन्धे "नशुक्रास्तादिकंचिंत्यंशुद्धिवेधादिकं तथा।

पुनर्भवासंवरणेनमासतिथिशोधनम्" इति। अथब्रह्मपदनक्षत्रशुद्धिमाह। अर्कभात् सूर्यनक्षत्रात्त्रित्र्यक्षेषुत्रिषु नक्षत्रेषुक्रमेणमृतिर्मरणंप्रथमेत्रिके द्वितीयेत्रिकेधनं तृतीयेमृतिःचतुर्थेमृतिः पंचमेपुत्राः षष्ठेत्रिकेमृतिः सप्तमेदुर्भगं अष्टमेलक्ष्मीः नवमेत्रिकेऔन्नत्यंप्रोक्तम्। अथरुद्रपदशुद्धिमाह। अर्कभादित्यनुवर्तते धृतीशकृततत्त्वर्क्षे धृतीरष्टादशं ईशएकादशं कृतश्चतुर्थम् तत्वंपंचविंशं एतन्मितेनक्षत्रेअर्कभात् एतन्मितेइत्यर्थ.। तत्रचतुष्टयेसाभिजित्गणितेअत्ययोमृत्युः स्यात्। अर्थादन्येषुशुभंप्रोक्तमिति ॥ ४२॥

भुक्तायैवसुतामुपोषितनरोदद्याच्चसावित्रिकामारब्धोत्सवके
यदाजनिमृतीस्यातांस्वगोत्रेक्वचित्॥ सांगंतंविदधीतवाजम-
परेस्मादारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमहः सुस्वर्गदिक्
त्रित्रिषु॥ ४३॥

अथनानाविधशास्त्रार्थानाह। भुक्तायेत्यादिना। उपोषितनरः भुक्तायकृतभोजनायैव सुतांदद्यात्। परमुपोषितनरः भुक्तायैवबटवेसावित्रिकांगायत्रींदद्यात्। तदुक्तंज्योतिर्निबंधे "भुक्त्वासुहृत्कन्यां सावित्रीग्रहणंतथा॥ उपोषितः सुतांदद्यादागतायवराय च" इति॥ आरब्धोत्सवकेयदाजनिमृती स्यातांस्वगोत्रेक्वचित् सांगंतंविदधीतवाजमपरे इति। वाजमन्नं अपरे असगोत्रिणोविदधीरन् "वाजमन्नंगरुद्वाजो वाजंपीयूषमुच्यते" इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जर्याम्। शेषंसुगमम्। उक्तंच "विवाहोत्सवयज्ञादावारब्धेसूतकं यदि। सांगंतत्कर्मकुर्वीत अन्नदानादिकंपरैः" इति। अस्मादारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमहः सुस्वर्गदिक्त्रित्रिषु अस्मान्निश्चितादिनात्पूर्वतः प्रथमतः यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमित्येतत्कर्मचतुष्टयंक्रमात्स्वर्ग २१ दिक् १० त्रि ३ त्रिषु ३ अहःसु आरभेत् यज्ञएकविंशतिदिनेषुउद्वाहनंविवाहःदिक्षुदशदिनेषु चौलंत्रिषुदिनेषु मौंजिकंत्रिषुदिनेष्विति। उक्तंच "एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहेदशवासराः। त्र्यहेचूडोपनयने नांदीश्राद्धंविधीयते"॥ आरम्भलक्षणम्। "आरंभोवरणंयज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयोः। नांदीश्राद्धंविवाहादौ श्राद्धेपाकपरिक्रिया" इति॥ ४३॥

नोश्राद्धंक्षयदर्शनैत्यकमधीतिंशीतलाप्स्वाप्लुतिंसीमासिंध्वतिपातमेककुलजाःसव्यातिपातंक्वचित्॥ उत्थाप्यावधिमंडपस्यसशरागाह्नोर्विषष्ठेसमेह्युत्थाप्योनगृहोद्वहौसहजयोस्तुल्यक्रियाब्दांततः॥४४॥

क्षयदर्शनैत्यकं श्राद्धं अधीतिंपठनं शीतलाप्सुशीतलोदकेषु आप्लुतिंस्नानं सीमासिंध्वतिपातं सीमाप्रसिद्धा सिंधुर्महानदी "सिंधुर्नदीसमुद्रयोरित्यभिधानात्" तयोरतिपातः उल्लंघनं। सव्यातिपातं अपसव्यमित्येतत् एककुलजाः सगोत्रिणः क्वचिन्नोकुर्युः। किमवधि मंडपस्यउत्थापनावधि यावन्मंडपोत्थानस्यात्तावन्नकुर्यादित्यर्थः। उक्तंच "दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धं शीताद्भिः स्नानमेवच। प्राचीनावीतिकरणं नदीसीमातिपातनम्"॥ अन्यच्च "नित्यश्राद्धमधीतिंचस्नानंचशिशिरैर्जलैः। सपिंडानैवकुर्वीरन् मंडपोत्थापनावधि"॥ अथमंडपोत्थापःकदाकार्यइत्याह। सशरागाह्नोरिति। शराःपंच अगाःसप्तत्तन्मिताह्नोर्दिनयोःपंचमेसप्तमे विषष्ठेसमेषष्ठरहितेसमेह्निसमदिने उत्थाप्यः। उक्तंच "मंडपोत्थापनंकार्यं समेतुदिवसेबुधैः॥ षष्ठंच विषमंनेष्टं मुक्त्वापंचमसप्तमौ" इति। अब्दांतर्वर्षमध्येगृहोद्वाहौ नकर्तव्यौ। सहजयोः एकमातृजयोः पुरुषयोः पुरुषस्त्रियोः समानक्रियासमानंकर्मनकुर्यादित्यर्थः। भिन्नमातृजयोर्नदोषइत्यर्थात्सिद्धम्। अर्थात् भिन्नमातृजयोस्तथासहोद्वाहादिकरणमागतं तद्भिन्नकर्तृत्वेभिन्नगृहेसतिवेदितव्यं। कर्तृत्वमत्रश्राद्धाधिकारिणःपितुरेव नतुविवाहहोमकर्तुर्वरस्य। तथाचोक्तम् "एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः॥ नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते" इति। पुरुषौपुरुषस्त्रियौपृथक्द्वित्वविवक्षयाबहुत्वासंभवान्नबहुत्वम् यद्वापुरुषश्चस्त्रीचनथातयोर्द्वयोः पुरुषयोः स्त्रियोर्वा पुरुषस्त्रियोर्वा। कन्यापुरुषयोर्विवाहविशेषश्चोक्तः "सोदर्ययोः कन्यकयोः सुतयोरेकवत्सरे॥ विवाहोनस्मृतस्तज्ज्ञैः कन्यकासुतयोः स्मृतः॥" इति। अत्रसंवत्सरमानंमनुजमानेनचैत्रादिफाल्गुनांतंवेद्यं। समानक्रियेति द्वयोश्चौले द्वयोर्व्रतबंधौ द्वयोर्विवाहौवासहजयोरित्यनेनैवएकमातृत्वंसंभवति। उक्तंच॥ "नैकस्मिन्वत्सरेकार्य्यौगृहोद्वाहौकदाचन"॥४४॥

उद्वाहव्रतचूडकेऽब्ददलनतखंडांतिलैस्तर्पणंश्राद्धंपिंडयुतंमहालयगया

पित्र्यंविनानाचरेत् ॥ पूर्वंसप्तपदीविधेरधिगतेदोषेवरेवामृतेदे
यान्यत्रविवाहितापिचबलाद्याविद्धयोनिर्नचेत् ॥ ४५ ॥

वर्ज्यांतराण्याह । उद्वाहव्रतचूडके क्रमेण अब्ददलतत्खंडं उद्वाहे विवाहेकृतेसतिअब्दंवर्षपर्यंतंव्रतेव्रतबंधेकृतेसतिदलंअर्द्धाब्दंषण्मास पर्यंतमित्यर्थः । चूडकेचौलकर्मकृतेसतितत्खंडंतस्यदलस्यापिखंडंत्रि मासपर्यंतमित्यर्थः । तिलैस्तर्पणंपिंडयुतंश्राद्धंचनाचरेत् । किंविना । महालयगयापित्र्यंविना महालयः भाद्रपदापरपक्षः गयाप्रसिद्धा पित्र्यंमातापितृक्षयादिनं तत्रयत् श्राद्धंक्रियतेतन्महालयगयापित्र्यंत द्विना । उक्तंच "विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्द्धंतदर्द्धकम् । अतिलंतर्पणं कुर्याच्छ्राद्धंकुर्यादपिंडकम् ॥ महालयेगयाश्राद्धे मातापित्रोःक्षयेहनि । कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडदानंयथाविधि" इति ॥ पूर्वमिति । सप्तपदी विधेः पूर्वंप्रथमतोदोषेअन्धमूकादिकेअवगतेज्ञातेसति वाइत्यथवा । वरेमृतेसति कन्याअन्यत्रदेया । अपिच याकन्याबलाद्विवाहितासापि अन्यत्रदेया । तर्हिकथंचेद्यदिविद्धयोनिर्नस्यात् विद्धायोनिर्यस्याः सातथा पुरुषभुक्तेत्यर्थः । उक्तंचयाज्ञवल्क्येन "महादोषेसुविज्ञाते पूर्वंसप्तपदीविधेः । मरणादौसमुत्पन्ने देयान्यस्मै नदोषभाक् ॥ बला दुद्वाहिताकन्यादातव्यान्यवरायच" इति । अन्यच्च "बलादुद्वाहिता कन्यामंत्रैर्यदिनसंस्कृता ॥ अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसा" इति ॥ महादोषाः कारिकानिबंधेउक्ताः "अंधोमूकः क्रियाहीनश्चा पस्मारीनपुंसकः ॥ दूरस्थः पतितः कुष्ठीदीर्घरोगीवरोनसन्" अन्ये पिदोषाउक्ताः "मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षाभिलाषिणाम् । त्रिगुणा धिकवर्षाणांनदेयाजातुकन्यका" इति । पुरुषनपुंसकलक्षणं "यस्या प्सुप्लवतेबीजंह्लादिमूत्रंचफेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षंढकः ॥ अपरीक्ष्यदानेदोषः "अपरीक्ष्यवरंकन्यांनिर्गुणायप्रयच्छति ॥ कुलंतस्यैवतच्छोकसंतप्तोविनिकृंतति" इति ॥ ४५ ॥

अस्त्रीकैः कुशहेमरौप्यरचितातांम्रीचविप्रादिभिर्भार्यावानिखिलैः
सुवर्णरचिताधर्मायधार्याबुधैः ॥ मंदारार्कदिनेंबुपाग्निफणिभंभद्रा
तिथिश्चेदिहोद्भूतासाविषकन्यकापितनुगौसौम्यौरिपुक्षेत्रगौ ।४६।

अथस्त्रीरहितानांविधिमाह।अस्त्रीकैःस्त्रीरहितैःविप्रादिभिःविप्र क्षत्रियविट्शूद्रैःक्रमेणकुशहेमरौप्यरचितातास्रीचभार्याधर्मायधार्या। अयमर्थः। विप्रेणकुशरचिताभार्याधर्मायधार्या क्षत्रियेणहेमरचिता वैश्येनरौप्यरचिता शूद्रेणताम्रीताम्ररचिताभार्याधार्या। कथंभूतैर्वि प्रादिभिःबुधैः स्वस्वधर्मनिरतैःवाइत्यथवा निखिलैःसर्वैर्विप्रादिभिः सुवर्णरचिताभार्याधार्या यतस्तयाविनागृहस्थधर्मसाधनंनस्यात्। तथाचोक्तं "अपत्नीकैस्तुधर्मार्थंकौशीहैमीचराजती॥ ताम्रीविप्रादि भिर्भार्याधार्याहैमीतथाखिलैः" इति। अथविषकन्यालक्षणमाह। मंदेति। मंदारार्कदिने शन्यर्कभौमानामन्यतमस्यवासरे अंबुपाग्निफ णिभंशततारकाकृत्तिकाश्लेषाणामन्यतमंनक्षत्रम् भद्रातिथिर्द्वितीयासप्तमी द्वादशी अथसामान्यतमा चेत्स्यात् तदायोगःस्यात्। इहोद्भूताअत्रयोगेयाकन्याजातासाविषकन्यका। अथयोगांतरमाह।

रिपुक्षेत्रगौसौम्यौतनुगौलग्नगतौचेत्स्याताम् ॥ ४६ ॥

एकःक्रूरइहोद्भवाप्यथतनौसौरीरविः पुत्रगोधर्मस्थोधरणीसुतो
यमपरोयोगोपितज्जाविषम् ॥ मूलाद्यत्रिपदोद्भवाश्वशुरमह्यंत्य-
त्रयेतत्स्त्रियंज्येष्ठांत्येपतिपूर्वजंद्विपचतुर्थेदेवरंहंतिच ॥ ४७ ॥

अथयोगांतरमाह। एकः क्रूरइति। एकःक्रूरः रिपुक्षेत्रगःतनुगश्चे-त्स्यात् एमौद्वौयोगौ इहोद्भवापिविषकन्यकास्यात्। तनौलग्नेसौरिः शनिः स्यात्। रविः सूर्यः पुत्रगः पञ्चमगः स्यात् धरणीसुतोभौमो धर्मस्थोनवमस्थोयदास्यात् तदाअयं अपरोयोगः स्यात्। तज्जापि कन्याविषंस्यात्। विषमिति यथाविषस्वीकारात्मृत्युर्भवति तथावि-षकन्यांगीकारान्मृत्युर्भवतीति फलं सूचितं तस्मात्परित्याज्येति भावः। अथमूलजादीनां फलमाह। मूलेति। मूलस्यआद्यत्रिपदोद्भवा प्रथमचरणत्रयेजाताकन्याश्वशुरंहंतिमारयति। अह्यंत्यत्रये अहिरा-श्लेषातस्यअंत्यत्रये अंत्यचरणत्रयेजाता तत्स्त्रियं तस्यश्वशुरस्य स्त्रियं श्वश्रूंहंतीत्यर्थः। ज्येष्ठांत्ये ज्येष्ठायाः चतुर्थचरणेजातापति-पूर्वजंज्येष्ठंहन्ति। द्विपचतुर्थे द्वौपौपतीयस्यतत् द्विपं विशाखा तस्य चतुर्थचरणेजातादेवरंहंति अर्थादन्यचरणजाशुभा ॥ ४७ ॥

एवंनाप्नुवतेरभात्रइहनोदोषोनुरेतत्फलं मौञ्ज्यूर्ध्वंनवदंतिके-

चिदोपिपैत्र्याद्येफलंमूलवत् ॥ नोद्वाहौसहजातयोस्त्रृतुषुनोद्वाहाद्व्रतंनोपुमुद्वाहात्स्त्र्युद्वहंननमंगलविधेर्मुंडंत्रिशुभ्येषुन॥४८॥

एवं उक्तनक्षत्रचरणजातोनानरः युवतेः स्त्रियाः श्वशुरादीन्नहंति तथाचगर्गः। "मूलजाश्वशुरंहंतिसार्पजाचतदंगनां ॥ ज्येष्ठजातुपति ज्येष्ठंदेवरंतुद्विदैवते"इति । तथाचकश्यपपटले ॥"मूलांत्यपादजौश्रेष्ठौतथाश्लेषाद्यपादजौ ॥ द्वीशांत्यपादजौदुष्टौतथाज्येष्ठांत्यपादजाविति"॥ अस्यापवादः।अभावइहनोदोषइति। अभावेतेषां श्वशुरादीनां अभावेसति इहमूलादिजोद्वहनेनोदोषः। केचिदाचार्याः नुः नरस्य मौंज्यूर्ध्वंमौंजीबंधनानंतरंएतत्फलंनवदन्ति ॥ उक्तंचनारदेन "मूलव्यालभवोदोषोविवाहेयउदाहृतः॥ समौंजीबंधनादूर्ध्वंपुंसांनैवेतिकेचनेति" ॥ पैत्र्याद्येपिमघायाआद्यचरणेपि मूलवत्फलंस्यादिति केचिद्वदंति। तथाचोक्तंनारदेन। "पैत्र्यगंडोद्भवाकन्याश्वशुरघ्नीचकेचनेति"।अथऋतुत्रयमध्येकिंकिंनकर्तव्यमित्याह। नोद्वाहाविति। सहजातयोः एकोदरसमुत्पन्नयोः पुत्रयोःकन्ययोःकन्यापुत्रयोर्वा उद्वाहौविवाहौ ऋतुषुत्रयश्चतेऋतवश्चऋतवः तेषुनकार्यौषण्मासाभ्यंतरेनकार्यावित्यर्थः। उक्तंचनारदेन ॥"विवाहश्चैकजन्यानांषण्मासाभ्यंतरेयदि ॥ असंशयंत्रिभिर्वर्षैस्तत्रैकाविधवाभवेदिति" ॥ नोद्वाहाद्व्रतमिति। उद्वाहात्ऋतुषुव्रतंमौंजीनकार्या। तथाचोक्तंनारदेन "पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनऋतुत्रये॥ नतयोर्व्रतमुद्वाहान्मंगलेनान्यमंगलमिति ॥ नोपुमुद्वाहात्स्त्र्युद्वहनमिति"। पुमुद्वाहात्पुरुषविवाहात् ऋतुषुस्त्र्युद्वहनंकन्याविवाहः नोकार्यः। तथाचकात्यायनः। "पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहोनऋतुत्रयं"इति। नमंगलविधेर्मुंडमिति। मंगलविधेः विवाहात्त्रृतुषुमुंडनंचौलं व्रतंवा नकार्यम् । अत्रकात्यायनः "कुलेऋतुत्रयादर्वाङ्मंडनान्नतुमुंडनमिति"। त्रिशुभ्येषुनेति। एषुऋतुषुत्रिशुभीनकार्या त्रयाणांशुभानांसमाहारस्त्रिशुभी मंगलत्रयमितियावत् 'नकुर्यान्मंगलत्रयमि'तिकात्यायनवचनात् ॥ ४८ ॥

नोज्येष्ठाल्लघुकालरुद्धतऋतेकात्यायनोमुंडनंचौलंप्राहनमेखलेत्युभयतः कार्याविवाहादियम् ॥ भेदेऽब्दस्यचसंकटंवितनुयात् पूर्वोदितंमंगलंवेदाहांतरितेदिनव्यवहितेनद्यानगेनापिवा ॥४९॥

मौज्येष्ठाल्लघ्विति। ज्येष्ठात्मंगलात्विवाहादेर्ऋतुषुलघुमंगलं नोकार्यम्। यद्बर्हिः शालायामुक्तं तज्ज्येष्ठमंगलंअन्यल्लघुमंगलं। ज्येष्ठलघुलक्षणं सारसमुच्चये॥ "चूडाकेशांतसीमंतविवाहोपनयानूबुधाः॥ गुरुमंगलमित्याहुस्तदन्यल्लघुमंगलमिति"। तन्नकार्यमित्यर्थः। कस्माद्दते कालरुद्धत ऋते कालेनरुद्धंकालरुद्धंगर्भाधानपुंसवनादितस्माद्दतेतेनाविनेत्यर्थः। तथाचकात्यायनः "मातृयज्ञक्रियापूर्वंज्येष्ठंकृत्वातुमंगलं॥ ऋतुत्रयंपुनर्यावन्नकुर्याल्लघुमंगलम्। लघवागुरुवाकार्यंकार्यंनैमित्तिकंयदीति"। लघुगुरुमंगलयोर्भिन्नकर्तृत्वेनदोषः। कात्यायनोमुनिः इतिप्राह इतीतिकिं व्रतंमुंडनं न चौलमेवमुंडनं मौंजीविवाहात् उभयतः कार्येति। तथाचतद्वाक्यं॥ "मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगलम्॥ चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्जयेद्वरणात्परम्॥ मौंजीचोभयतःकार्यायतोमौंजीनमुंडनमिति"। अथसंकटेप्रवृत्तिमाह। भेदेऽब्दस्येति। संकटेदेशकालभयादौअब्दस्यसंवत्सरस्यभेदेपूर्वोदिलंमंगलंवितनुयात् विस्तारयेत्कुर्यादित्यर्थः॥ तथाचोक्तंसंहितासारावल्यां "फाल्गुनेचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने। भेदादब्दस्यकुर्वीत नऋतुत्रयलंघनम्" इति। अथवा वेदाहांतरितेकालेमंगलंवितनुयात्। तथाचस्मृतिसारावल्यां "पुत्रीपरिणयादूर्ध्वंयावद्दिनचतुष्टयम्॥ पुत्र्यंतरस्यकुर्वीतनोद्वाहमितिसूरयः" इति। अथवा दिनव्यवहिते एकादिनांतरितेकालेमंगलंकुर्वीत। तथाचोक्तं "एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरेनरः॥ विवाहंनैवकुर्वीतमंडनोपरिमुंडनम्" इति। अथवा एकाहेपिनद्यानगेनपर्वतेनअंतरितेदेशेमंगलंवितनुयात्। ज्योतिर्विवरेण "एकोदरयोर्वरयोरेकदिनोद्वाहतोभवेन्नाशः॥ नद्यंतरएकदिनेकेप्याहुः संकटेचशुभम्" इति॥ शार्ङ्गधरोपि। "नद्यंतरेपिशुभदं पृथक्शैलस्यरोधतः"। इति॥ ४९॥

एकाहेपिजनाश्रयांतरइहेदंतारतम्याद्बुधैर्योज्यंनोयमयोर्निषिद्धमनयोरेकत्रकार्यंजगुः॥ नैकस्मैदुहितृद्वयंसहजयोर्नैकोद्वकेन्यकेदद्याद्वुद्वहनंमिथोनतनुयात्कुर्यादसंपद्यदः॥ ५०॥

एकाहेपीति। अथवाएकाहेपिजनाश्रयांतरेमंडपांतरेमंगलंवितनुयात् "मंडपोस्त्रीजनाश्रय" इत्यमरः। उक्तंचज्योतिर्विवरणे "न

प्रतिषिद्धंलग्नंसंप्राप्तेसंकटेमहति । एकोदरसंभवयोरेकाहेभिन्नमंडपे कार्यम्" इति। अथैषांपक्षाणांनिर्णयमाह । इहेदमिति । इहास्मिन् विवाहादिविषये इदंभेदऽब्दस्येत्याद्युक्तंबुधैस्तारतम्याद्योज्यम् संकटानुरूपंयोज्यमित्यर्थः । अथयमलयोर्विशेषमाह । नोयमयोरिति । यमयोर्यमलयोःइदंनोनिषिद्धम् अनयोर्यमलयोर्मंगलमेकत्रएकवत्सरे एकवारेएकमंडपेकार्यमितिमुनयोजगुः । उक्तंच "एकस्मिन्वत्सरेचैववासरेमंडपेतथा । कर्तव्यंमंगलंस्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः" इति । स्त्र्यादीनांस्त्रीणांपुरुषाणांवायमलजातानामप्येवं तुल्यन्यायत्वात् । यमलयोर्मध्येएकस्यांस्त्रियामेकस्मिन्पुरुषेसातिस्त्रीविवाहंसमाप्यपुरुषविवाहंकुर्यात् । स्त्रीपुरुषयोः सहविवाहकरणस्याघटमानत्वात् । अथप्रत्युद्वाहनिषेधमाह । नैकस्मैइति । एकस्मैवरायदुहितृद्वयमेकोद्भवकन्याद्वयंनदद्यात् । सहजयोःएकोदरसंभवयोर्भ्रात्रोः एकोद्भवेकन्यकेनदद्यात् । तथामिथःपरस्परमुद्वहनंनतनुयात् । अत्रापिसंकटेप्रवृत्तिमाह । कुर्यादिति । अदः नैकस्मैइत्याद्युक्तमकर्तव्यमसंपादिअन्यवरालाभेसतिकुर्यात् । तथाचनारदः "प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकस्मिन्दुहितृद्वयम् ॥ नचैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्येतुकन्यके" इत्यादि ॥५०॥

नोद्वाहंसतिनिश्चयेपिजगदुःपित्रोःसपित्रोःस्त्रियाःसूनोर्भ्रातुरनूढित स्वसुरसूत्क्रांतौपितृव्यस्यच ॥ अन्येस्वान्वयजात्ययेपिजनकांबा स्त्रीसुतान्यात्ययेब्दार्द्धार्द्धार्द्धदलांतरेविदधतेहेरंबशांत्याक्वचित् ५१

अथप्रतिकूलनिर्णयमाह । नोद्वाहमिति । निश्चयेपिसतिबुधाः उद्वाहंनजगदुः । कस्यांसत्यां पित्रोःअसूत्क्रांतौसत्यां माताचपिताच पितरौतयोः असूनांप्राणानांउत्क्रांतिः उत्क्रमणंतस्यांसत्यामित्यर्थः । कथंभूतयोः पित्रोः सपित्रोः पितरौचपितरौचपितरः मातुः पितरौ पितुः पितरौइत्यर्थः । तैः सहवर्तमानौसपितरौ तयोः सपित्रोःपुनः कस्यांसत्यां स्त्रियाःअसूत्क्रांतौसत्याम् इदंद्वितीयविवाहादौज्ञेयम् । एवंसूनोःपुत्रस्य भ्रातुःसहजस्य अनूढितस्वसुःअपरिणीतभगिन्याः पितृव्यस्यपितृभ्रातुःअसूत्क्रांतौसत्याम् । एतदुक्तंभवति पित्रादीनामुक्तानांमध्येअन्यतमेमृतेसतिविवाहंनकुर्यादित्यर्थः । तथावृद्धशौनकः।"वरवध्वोः पितामातापितृव्यश्चसहोदरः॥एतेषांप्रतिकूलंचेन्महा

विघ्नप्रदंभवेत्" ॥ अन्यच्च "पितापितामहश्चैवमाताचैवपितामही ॥ पितृव्यः स्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्च प्रतिकूलंबुधैः स्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदूचुर्नतद्भवेत्" इति ॥ अथान्येषांमतमाह । अन्यइति । अन्येबुधाः स्वान्वयजात्ययेपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपिउद्वाहंनविदधुः । तथा च भृगुः "वाग्दाना- नन्तरंयत्रकुलयोः कस्यचिन्मृतिः ॥ तदोद्वाहोनैवकार्यः स्वपक्षक्षय- दोषतः" इति । अथसंकटेप्रवृत्तिमाह । जनकांबास्त्रीति । जनकश्च अंबाचस्त्रीचसुतश्चअन्यश्च अन्यःकुलजः प्रतिकूलाधिकारी एषाम- त्ययोनाशः मरणमितियावत् तस्मिन्सति अब्दार्धार्द्धार्द्धदलांतरेहे- रंबशांत्यागणेशशान्त्याक्वाचित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एतदुक्तंभवति वरस्यवध्वावापितृनाशे अब्दान्तरेवर्षान्तरे मातृना- शेअर्द्धांतरेषण्मासान्तरे स्त्रीनाशेअर्द्धार्द्धांतरे त्रिमासांतरे । एतद्द्वि- तीयादिविवाहेज्ञेयम् । तथापुत्रनाशेअर्द्धान्तरेसार्द्धमासांतरे अन्य- नाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमा- सस्यार्द्धांतरे त्रयोविंशतिदिनांतरेविदधतेइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

भ्रातुश्चात्मजवद्वयेतिसमयेपित्रोर्मृतेः संशयेनान्येषांप्रतिकूल भामयिविरक्ताराङ्गतानामपि ॥ आतुर्यन्मृतनृक्रियानभिभवे नांदीमुखं नाचरेन्नोकुर्याज्ज्वरितस्यमंगलमतिव्याध्युद्भवेनि श्चयम् ॥ ५२ ॥

अन्यमध्येभ्रातुर्विशेषमाह । भ्रातुश्चात्मजवदिति । भ्रातुर्नाशे पुत्रवत् पुत्रनाशोक्तवज्ज्ञेयं सार्द्धमासांन्तरेकर्तव्यमित्यर्थः । तथा चस्मृतिसारावल्यां "पितुरब्दमिहाशौचं तदर्द्धंमातुरेवच ॥ मास- त्रयंतुभार्यायास्तदर्द्धंभ्रातृपुत्रयोः। अन्येषांतुसपिंडानामाशौचंमास संमितम् ॥ तदातुशांतिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते" इति । स्मृत्यंत- रेप्युक्तम् "संकटेसमनुप्राप्तेयाज्ञवल्क्येनयोगिना ॥ शान्तिरुक्ता गणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेत् । अकृत्वाशांतिकंयस्तुनिषेधेसति दारुणे ॥ प्रकरोतिशुभंगर्वाद्विघ्नस्तस्यपदेपदे" इति । ज्योतिःप्रकाशे "प्रतिकूलेपिकर्तव्योविवाहोमासमंतरात् ॥ शांतिंविधायगांदत्त्वा- वाग्दानादिचरेत्पुनः" ॥ इत्येतत्प्रौढायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञे-

यम् । प्रतिकूलेपिप्रतिकूलाभावमाह । भय इत्यादि । भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमये अतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्मृतेः संशयेसति अन्येषां मातृपितृभ्यामन्येषांमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिः सागरे "दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रोर्वाप्राणसंशये ॥ प्रौढायामपिकन्यायां नान्यकूलंप्रतीक्षते" इति । विशेषांतरमाह । आमयिविरक्ताराद्गतानामपिप्रतिकूलंनास्ति आमयीरोगीदीर्घरोगीतियावत् । विरक्तो गृहादिषूदासीनः आराद्गतोदूरगतः देशान्तरगतइतियावत् । "आराद्दूरसमीपयोरि"त्यमरः । एषामपिमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे "दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थितस्य च । उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते" इति । अथान्यानपिशास्त्रार्थानाह । आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य नरस्यक्रियाया अनभिभवेअभावेसतिक्वचित्कारणान्तरात्क्रियायामकृतायांनांदीमुखंनाचरेत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः "प्रेतकर्माण्यनिर्वृत्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ॥ आचतुर्थंततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्" इति । नोकुर्यादिति । ज्वरितस्य मंगलंनोकुर्यात् । तथाचगर्गः "ज्वरस्योत्पादनंयस्यशुभंतस्यनकारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थोधर्मंसमाचरेत्" इति ॥ अतीति । अतिव्याध्युद्भवेकस्यचित्कुलजस्यशरीरे अतिदारुणज्वरोत्पत्तौ निश्चयंनोकुर्यात्प्रतिकूलभीत्या "रोगःपाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामये" इत्यादिवाग्भट्टेज्वरपर्यायनामानि । तथाचगर्गः "केचिद्रूचुर्गृहस्थस्यकस्यचिद्दारुणोज्वरः । तावन्मंगलकार्यंचनकार्यंनिश्चितंबुधैः" इति ॥ ५२ ॥

चेत्स्यात्सूतकमुक्तपूर्वसमयेनारब्धकार्येबुधःकूष्मांडीघृतहोमतो
हिजननाशौचेक्वचित्कारयेत् ॥ सिंहेज्येनशुभंहितंहरिलवोर्ध्वंगौ-
तमीदक्षिणेजाह्नव्युत्तरतःक्वचिद्धितमजेकेंतोस्तभीत्यादिषु ॥ ५३ ॥

अथमहत्संकटेसतिवृद्धिसूतकेकर्माहतामाह । चेत्स्यादिति । उक्तपूर्वसमये यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकामित्यत्रोक्तपूर्वकाले अनारब्धकार्येसतिकर्मणिअनारब्धेसति संकटेचप्राप्तेसति कूष्मांडीघृतहोमतः कूष्मांडीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्यादि तिसृभिर्ऋग्भिर्घृतहोमः कूष्मांडीघृतहोमः तेनजननाशौचेदशाहतः जन्मदशाहमध्येकर्म

आचरेत् कूष्मांडीघृतहोमं शास्त्रोक्तंसदक्षिणं कृत्वाकर्मकर्तव्यमित्यर्थः। तदुक्तंस्मृत्यन्तरे "संकटेसमनुप्राप्ते सूतकेसमुपागते। कूष्मांडीभिर्घृतंहुत्वागांदत्त्वाचपयस्विनीम्। चूडोपनयनोद्वाहौप्रतिष्ठादिकमाचरेत्" इति ॥ स्मृत्यन्तरे "अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतम्। गांदद्यात्पंचगव्याशीततः शुद्ध्यतिसूतकी" इति। अथसिंहेगुरौसतिमंगलनिषेधमाह। सिंहेज्यइति। सिंहेसिंहराशौ ईज्यःसिंहेज्यःतस्मिन्सतिशुभंनित्यव्यतिरिक्तंनहितंस्यात्। इदंतु पूर्वमेवप्रपञ्चितम्। तथाचकालनिर्णये। "शांतिकंपौष्टिकंयात्राप्रतिष्ठोद्वाहपूर्वकम्। नकुर्यात्सर्वमांगल्यं सिंहस्थेचबृहस्पतौ॥" तथा चमांडव्यः "इष्टापूर्तेचचौलादिसंस्कारान्वास्तुकर्मच। अन्यानिशुभकर्माणिनकुर्यात्सिंहगेगुरौ" इति। अथसंकटेप्रवृत्तिमाह। हरिलवोर्ध्वमिति। क्वचित्संकटेदेशकालभयादौसिंहेज्येपिहरिलवादूर्ध्वंसिंहांशादूर्ध्वंगौतम्याः दक्षिणतः जाह्नव्याउत्तरतः शुभंकर्महितं स्यात्। तथा चज्योतिर्निबंधे "सिंहेगुरौसिंहनवांशकोर्ध्वं गोदावरीदक्षिणकूलजातैः। उद्वाहकालात्ययदोषभीतैः कार्योविवाहश्च्यवनोब्रवीति" इति॥ तथाचगर्गः "भागीरथ्युत्तरेतीरे गोदावर्याश्चदक्षिणे। व्रतोद्वाहादिकर्माणि सिंहसंस्थेनदुष्यति" इति। अर्थाद्गोदावर्याः उत्तरेभागीरथ्याः दक्षिणेएवं द्वयोर्गोदाजाह्नव्योर्मध्येसंकटेपिशुभं न आचरेदितिसिद्धम्। तथाचवसिष्ठः "गोदावर्युत्तरेतीरे भागीरथ्याश्चदक्षिणे। विवाहादि नकुर्वीत सिंहसंस्थेचवाक्पतौ" इति। अत्राप्यतिसंकटेप्रवृत्तिमाह। अजेति। अस्त्रमीत्यादिषुरजोभयादिषु सत्सु अन्तः गोदाजान्हव्योर्मध्ये हरिलवादूर्ध्वंसिंहेज्येसति अजे मेषेइनेसूर्येसतिशुभमाचरेत् अजेइनेइत्येतद्विवाहविषयमस्त्रमीत्यादिविवत्यनेनपदेनलक्ष्यते। तथाचशौनकः "मेषस्थेदिवसकरेसिंहस्थेवज्रपाणिसचिवेच।यस्याः परिणयनमसौसाध्वीसुखसंपदोपेता" इति। व्रतबंधस्तु मीनगेसूर्येसति चैत्रेकर्तव्यइति ग्रन्थकृताप्रागेवोक्तम् अनिमिषरविमधौकार्यमिति। तथाचमौंजीपटले "जन्मभाद्दष्टगेसिंहेनीचेवाशत्रुगेगुरौ। मौंजीबंधः शुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेरवौ" ॥ अथवा इनेईज्येतत्पदं सर्वशुभसाधारणविषयम्। तथाच शौनकः "सिंहस्थेदेवगुरौमेषस्थोयदिभवेत्सहस्रांशुः। मंगलकार्ये

कुर्यादितिनारदपराशरौवदतः" इति। असम्भीत्यादिविस्यश्चादि शब्देन वृद्धपितृमरणशंकायां कन्यंतराभावाद्यतिसंकटेज्ञेयम् ॥५३॥

देशग्रामगृहज्वरव्यवहृतिद्यूतेषुदानेमनौसेवाकाकिणिवर्गसंगर पुनर्भूमेलकेनामभम् ॥ जन्मर्क्षपरतोवधूपुरुषयोर्जन्मर्क्षमेकस्यचे ज्ज्ञातं शुद्धिमितोविलोक्यचतयोर्नामर्क्षयोर्मेलकः ॥ ५४ ॥

अथनामराशिजन्मराश्योर्निर्णयमाह। देशःप्रसिद्धःग्रामःप्रसिद्धः गृहंप्रसिद्धम् ज्वरःप्रसिद्धःइत्यादिषुनामराशिः प्रधानंस्यात्। एतदुक्तं भवति देशग्रामगृहेषुप्रवेशाद्यर्थं ज्वरेचन्द्राद्यवलोकनार्थंव्यवहृतिर्व्य-वहारः द्यूतंप्रसिद्धम् दानंतुलापुरुषादि एषुचंद्रबलाद्यर्थं मनौमंत्रेमेल-नाथ चन्द्रबलाद्यर्थंच सेवाराजादिसेवा तत्रमेलनाद्यर्थंकाकिण्यांका-किण्यवलोकनार्थं वर्गशुद्ध्यर्थं संगरेसंग्रामे चन्द्रबलाद्यर्थं पुनर्भूमेलके पुनर्भूमेलनाय नामराशिरवलोकनीयइत्यर्थः। परतःएभ्योन्यत्राविवाहयात्रादौ जन्मर्क्षंजन्मराशिः प्रधानंस्यात्। तथाचज्योतिर्नि-बंधे "देशेग्रामेगृहेयुद्धे सेवायांव्यवहारके। नामराशेःप्रधानत्वं जन्म राशिंनचिंतयेत्" इति ॥ "काकिण्यां वर्गशुद्धौच दानेद्यूतेज्वरोदये मन्त्रेपुनर्भूवरणेनामराशेःप्रधानता" इति॥ "विवाहेसर्वमांगल्ययात्रादौग्रहगोचरे। जन्मराशेः प्रधानत्वंनामराशिंनचिंतयेत्" इति॥ अथवधूवरयोर्मध्येएकस्यजन्मर्क्षंज्ञातमेकस्य नज्ञातंतदाशुद्धिमेलादि कंकथमवलोकनीयमित्याह। वधूपुरुषयोरिति। वधूपुरुषयोर्मध्यचे यदिएकस्यजन्मर्क्षंज्ञातमेकस्यनज्ञातंतदाइतः ज्ञातात् जन्मर्क्षादेक-स्यशुद्धिंविलोक्यतयोर्वधूवरयोर्नामर्क्षयोर्मेलकोवर्णवश्यादिकः पूर्वोक्तोविलोक्यः। अर्थाद्द्वयोराज्ञयज्ञानेनामर्क्षादेवसर्वंविलोक्यम्। तथाचशार्ङ्गधरः "विवाहघटनंचैव लग्नजंग्रहजंबलम्। नामभाच्चिंतयेत्सर्वं जन्मनज्ञायतेयदा"॥ ५४ ॥

भंनामादिमवर्णतोवकहडाद्युज्यादिवर्णाद्भवौतुल्यावत्रशसौखषौयदभिधावह्वयोस्यनामांतिमम्॥ आर्यान्तुद्वहनेजनुर्भमम-लंपट्टस्यबंधेजगुर्गेहग्रामनृपाभिषेकक्रृषिमौंज्यन्नाशनेभूषणे ५५

इति विवाह प्रकरणम् ॥

अथमेलकार्थनाम्नोनक्षत्रज्ञानमाह भंनामेति नामादिमवर्णोनामा द्यक्षरंतस्मात्अवकहडंशतपदंचक्रंयस्मात्चक्रात्चूचेचोलापदेष्वा- द्येइत्यादयःश्लोकानिबद्धास्तस्माच्चक्रात्भंनक्षत्रंज्ञेयम् । तद्यथा चूडा- मणीतिनाम्नःआद्याक्षरात्चकारात् चूचेचोलाइत्यादिनाअश्विनीन- क्षत्रंतत्रप्रथमचरणइतिवत्ज्ञेयमित्यर्थः । तथाचदीपिकायाम् "जन्मन ज्ञायतेयेषांतेषांनामगवेष्यते चक्रेवकहडेभांशौतन्नाडीकैश्चिदग्नि भादिति" तन्नाडीत्यस्यार्थःयदानाम्नांनक्षत्रंगवेष्यतेतदाअग्निभात् कृत्तिकानक्षत्रात्नाडींविलोक्येतिकैश्चिदुक्तंकैश्चिदितितन्मतमग्रा- ह्यम्तस्मादश्विन्यादित्रिकंव्यस्तमितिन्यायेननाड्यवलोकनं बहुसंमत- मितिभावः अथनामादौसंयोगाक्षरेसतिकिंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह युज्यादिवर्णादिति युजियुक्तेऽक्षरेसंयुक्ताक्षरेप्रद्युम्नेत्यादिकेनामादौयु क्ताक्षरेसतिआदिवर्णात्भंज्ञेयंयथाप्रद्युम्नेनाम्निप्रथमवर्णः प्रः तत्रा प्याद्यः पकारस्तस्मात्भंज्ञेयमित्यर्थः । प्रियवचेत्यादौप्रिकारएवद्रुपदे- त्यादौद्रुकारएवग्राह्यइत्यादि स्वरशास्त्रे "संयोगाक्षरजेनाम्निज्ञेयं तत्रादिमाक्षरम् " इति । अथअवकहडचक्रेनामाद्यक्षराभावेसति किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । ववौतुल्यावत्रशसौखषाविति । अत्रा वकहडचक्रेबवौइतिइमौवर्णौतुल्यौ तथाचखषौ शिवइति नाम्निस- तिअवकहडचक्रेशकारस्याभावात् शकारस्थानेसकारांगीकारात् भंज्ञेयमितिभावः । एवमेवशसौतथाखषौपरस्परवर्णौज्ञात्वाभंज्ञेयम् । तथाचस्वरशास्त्रे "खषौशसौबवौचैवज्ञेयावितिपरस्परम्" इति । अन्यच्च "नप्रोक्ताङञणावर्णानामादौसंतितेनहि ॥ चेद्भवंतितथा ज्ञेयागजडास्तेयथाक्रमम्" इति "चक्रंशतपदंवक्ष्येऋक्षांशाक्षरसं- भवम्" इति । स्वरशास्त्रोक्तमवकहडचक्रंप्रसिद्धम् । अथयस्यबहू- निनामानिसन्तितस्यकस्मान्नाम्नोभंज्ञेयमित्याकांक्षायामाह । यद- भिधाबह्व्योस्यनामांतिममिति यस्यअभिधानामानिबह्व्योभवन्ति तस्यांतिमंपश्चाद्भवंनामग्राह्यम् । तथाचस्वरशास्त्रे "बहूनियस्यना- मानिनरस्यस्युः कथंचन ॥ तस्यपश्चाद्भवंनामग्राह्यंस्वरविशारदैः" इति । अथजन्मनक्षत्रंयेषुयेषुशस्तंतान्याह । आर्यांइति । नृद्वहनेपुरु- षविवाहे जनुर्भंजन्मनक्षत्रममलंनिर्दूषणंजगुः तथापट्टस्यबंधने गेहं गृहकरणप्रवेशनं तथाग्रामोग्रामप्रवेशनं नृपाभिषेकोराजाभिषेकः

कृषिः प्रसिद्धा मौंजीप्रसिद्धा अन्नाशनंनवान्नप्राशनं भूषणंभूषण धारणम् एषांसमाहारस्तस्मिन्जन्मभंशुभदंजगुः । तथाचज्योतिः प्रकाशे "जन्मभंकृषिनृपाभिषेचनेभूषणेनगरगेहकर्मणि । आधि. पत्यभुविमौंजिबंधनं पुंविवाहउदितं शुभंबुधैः" इति । राजमार्तंडे । "वसंतसमयेदद्यादब्देगर्भाष्टमेष्टमे । मेखलांजन्ममासेपिजन्मभेच निधावपि" इति । नारदः "पट्टबंधनचौलान्नप्राशनेचोपनायने ॥ शुभदंजन्मनक्षत्रमशुभंत्वन्यकर्मणि" इति ॥ ९९ ॥

इतिस्वकृतमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभाख्यां
विवाहप्रकरणं समाप्तम् ।

अथाग्न्याधानम् ॥

अग्न्याधानमवादिदारसमयेदायाद्यकालेपरैर्द्वीशाग्निध्रुवशाक्र
पुष्यमृगपौष्णैर्व्यब्जलभांशयोः ॥ जीवेंद्वर्कंकुजैः सुतर्द्धिगुरुकेंद्र
स्थैरनस्तंगतैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैः परैरुपचयैर्वित्ताद्यशुद्धौबुधैः॥१॥

इत्यग्न्याधानम् ॥

अथाग्न्याधानंवृत्तेनैकेनाह ॥ अग्न्याधानमिति अग्नेराधानंधक्षूरि- बुधैर्दारकालेअवादिकथितं "चतुर्थीकर्मानंतरंदारकालः परैराचार्यैर्दा- याद्यकाले धनविभागकालेअवादि । तथाचवृत्तशते "अग्न्याधानंदा- यकालेविधेयंकैश्चित्प्रोक्तंतच्चदायाद्यकालेइति" ॥ तथाचकात्यायन- गृह्ये ॥ "आवसथ्याधानंदारकालेदायाद्यकालेएकेषामिति" एतद्भाष्य- कारैरेवंव्यवस्थापितम् अभ्रातृमतोदारकालेभ्रातृमतोदायाद्यकालेप्रो- क्तमिति । स्मृतिषुकृतदारस्याग्निनाविनाबहुदोषोदृश्यते । तथाहि । "कृतदारोनैवतिष्ठेत्क्षणमप्यग्निनाविना । तिष्ठन्सचेद्द्विजोव्रात्य- स्तथाचपतितोभवेत् ॥ पितृपाकोपजीवीस्यात्भ्रातृपाकोपजीवकः ॥ ज्ञानाध्ययननिष्ठोवानदुष्येनाग्निनाविना ॥ योनाग्निमुपसेवेतदारा- न्कामाद्दतावपि ॥ पारदारीसविज्ञेयः स्वस्त्रीस्वीकारणादपि ॥ यथा- स्नानंयथासंध्यावेदस्याध्ययनंयथा ॥ तथैवौपासनंदृष्टंनस्थितिस्त- द्वियोगत" इत्यादि ॥ तस्मात्सूत्रकारैःकात्यायनादिभिःदारकालएव बाहुल्येनोक्तं।आग्न्याधाननक्षत्राण्याह।कैः।द्वीशाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृग पौष्णैः द्वीशंविशाखा अग्निःकृत्तिका ध्रुवाणित्र्युत्तराऱोहिण्यःशाक्रं

ज्येष्ठापुष्यमृगौप्रसिद्धौ पौष्णंरेवतीतैः।कयोःव्यब्जलग्नांशयोःविगता अब्जाःयाभ्यांतौव्यब्जौतौचतौलग्नांशौचतयोः अब्जाः जलचरराशयः मकरस्यपश्चिमार्द्धंकुंभोमीनःकर्कटश्चैतेजलचरराशयःचंद्रोपिजलजःएतैरहितयोर्लग्ननवांशयोरित्यर्थः। तथाचवृत्तशते॥"कार्किनक्रघटमीनविलग्नेवांशकेननुगतेथतदीये॥ लग्नगेकुमुदिनीदयितेवानाशमेतिजनितोपिहुताशः" इति। कैः जीवेंद्वर्ककुजैः सुतर्द्धिकेंद्रगुरुस्थैः जीवोगुरुः इंदुश्चंद्रः अर्कःसूर्यःकुजोभौमःतैः।सुतःपंचमंऋद्ध्यउपचयभवनानि(त्रिषडेकादशदशभवनानि)गुरुर्नवमं केंद्राणिप्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि ५,३,६,११,१०,९,१,४,७,१० एतत्स्थानगतैःकथंभूतैः अनस्तंगतैःसूर्यकिरणैरलुप्तैः पुनः कथंभूतैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैः स्वश्च उच्चानिचइष्टाश्चएषांऋक्षाणिराशयस्तद्गतैः स्वराश्युच्चराशिमित्रराशिगतैरित्यर्थः परैरुक्तेभ्योन्यैर्ग्रहैः उपचयैःत्रिषडेकादशदशमगैः। कस्यांसत्यां वित्ताद्यशुद्धौसत्यांवित्तंद्वितीयं आद्यंलग्नं तयोः शुद्धिः क्रूररहित्यंतस्यांसत्यां शेषंपूर्ववत् प्रायश्चंद्रमित्युक्तमवलोक्यम्। तथाचवृत्तशते। "केंद्रर्क्षोपचयत्रिकोणभगताः सूर्यारजीवेंदवः शेषाश्चोपचयस्थितायदितदाग्न्याधानमुक्तंशुभम्॥ चंद्रेनैधनगेम्रियेतयुवतिर्भौमेपुमानष्टमेशेषैर्मृत्युगतैरुजाचसहितोग्न्याधानकर्ताभवेत्॥ नोकुर्याद्धुतभुक्परिग्रहमिहक्ष्मापुत्रजीवेंदुभिर्नीचस्थैर्विजितैरिपोर्भवनगैरस्तंगतैर्वाद्विजैरिति"॥ तथाचसंहितासारे। "अग्न्याधानंनकुर्वीतकार्किनक्रत्रयेविधौ॥ लग्नगेधनगेपापेतथारंध्रग्रहान्विते" इति॥१॥

इतिस्वकृतमुहूर्तमार्तंडवल्लभायांअग्न्याधानप्रकरणम्॥

नामर्क्षाद्द्विसुतांकदिग्भवगतोग्रामःशुभोन्योन्यथातत्कोणेंत्यभुवांशुभंनिवसतांदोषाः परेषामलम्॥ कन्याकर्किधनुस्तुलाक्रियघटाः कौर्प्यंडजौयाम्यतोमध्येन्येन्यवसंत्यथैंद्रककुभोवर्गाः स्युरोजस्विनः १

अथगृहप्रकरणंविवक्षुस्तावद्ग्रामविचारमाह। नामर्क्षादिति। नामर्क्षान्नामराशेः सकाशात् द्वि२सुतां५क९दिक्१०भव११गतोग्रामः शुभः स्यात्। अन्यउक्तविपरीतोग्रामः अन्यथास्यादशुभः स्यादित्यर्थः। तदुक्तंज्योतिः सागरे। "एकभेसप्तमेग्रामेवैरंहानिस्त्रिषष्ठगे। तुर्याष्टद्वादशेरोगः शेषस्थानेसुखंभवेत्॥" इति। एवं

ग्रामंशुभाशुभमभिधायेदानींग्रामदिङ्नियममाह । तत्कोणइति । तत्कोणेतस्यग्रामस्यकोणे अन्त्यभुवांरजकचर्मकारादीनांनिवसतां वसतिंकुर्वतां शुभंस्यात् । "रजकश्चर्मकश्चैवनटोबुरुडएवच ॥ कैवर्तमेदभिल्लाश्चसप्तैते अंत्यजाः स्मृताः" इत्यादीनां ग्रामकोणे शुभंस्यादित्यर्थः । तत्कोणेनिवसतांपरेषांवर्णानामलमत्यर्थंदोषाः स्युः । अशुभानिस्युरित्यर्थः । तथाचज्योतिर्निबन्धे "भवनपुरग्रामाणांयेकोणास्तेषुनिवसतांदोषः ॥ श्वपचाद्योंत्यजाद्यास्तेष्वेववितृद्धिमायांति" एवंजातीनांशुभाशुभदिग्विभागमुक्त्वाराशिपरत्वेन दिक्षुवसतिमाह । कन्येति यमाशादितः दक्षिणस्याः सकाशात्क्रमेणाष्टासुदिक्षुकन्याकर्किधनुस्तुलादयो राशयोनिवसंति । अन्येउर्वरितामध्येनिवसन्ति । एतदुक्तंभवतिअभीष्टंग्रामंनवभागंपरिकल्प्य मध्यभागाद्दक्षिणभागेकन्यावसति कन्याराशिनादक्षिणाभागे गृहं नकार्यमित्यर्थः । तथैवनैर्ऋतेकर्कटः पश्चिमेधनुः वायव्येतुला उत्तरे अजोमेषःईशान्यांघटः कुंभः पूर्वे कौर्पीवृश्चिकः आग्नेयेअंडजोमीनः निवसति । अन्येवृषमिथुनसिंहमकरा मध्यभागे निवसन्ति । एवं राशिपरत्वेनदिङ्नियममुक्त्वाइदानींवर्गपरत्वेनदिङ्नियममाह । अथेति । इंद्रककुभःसकाशात् अष्टासुदिक्षु अप्रमुखाः अष्टौवर्गाः अकचटतपयशवर्गाः इत्येतेप्रसिद्धाः ओजस्विनोबलवन्तः स्युरित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १ ॥

अष्टावप्रमुखाःस्वपंचमपराद्धिम्नः स्ववर्गोन्ययुक्तष्टःकाकिणि-
कागजैर्मिथइमायस्याधिकाः सोर्थदः॥ श्वेतारक्तकपीतकृष्ण
वसुधास्वादुःकटुस्तिक्तकाकाषायाघृतशोणिताव्नमदिरागंधाः
शुभाविप्रतः ॥ २ ॥

अष्टाविति । एतदुक्तंभवति । अआइईउऊइत्यादिकः षोडशाक्षरोवर्गः पूर्वस्यांबलीकादिकः पंचाक्षरआग्नेय्यां चादिकोदक्षिणस्यां टादिकोनैर्ऋत्यां तादिकः पश्चिमस्यां पादिकोवायव्यां यादिकउत्तरस्यां शादिकईशान्यांवली । अयमर्थः । स्वनामादिमाक्षरात्वर्गं ज्ञात्वास्वस्थानेगृहं कार्यमितिभावः । यतःस्वस्वस्थानेप्राणिनोबलवंतइतिलोकेप्रसिद्धम् । किंलक्षणावर्गाः स्वपंचमपराःस्वेभ्यःपंचमाः

परा: वैरिणो येषां ते तथा यथा अवर्गस्य पंचमस्तवर्गः सोऽस्यवैरी कवर्गस्यपंचमः पवर्गः सोऽस्यवैरी एवंसर्वेषांवर्गाणांवैरिणोज्ञातव्याः। वैरित्वंहिस्वामिवशेन। एतदुक्तंभूपालवल्लभे "वर्गेशास्ताक्ष्यमार्जार सिंहश्वासर्पमूषकाः ॥ इभैणौपूर्वतस्तेषां स्ववर्गात्पंचमोरिपुः" इति तस्मात्स्ववैरिवर्गस्यादिशिगृहं नकार्यमिति भावः। अर्थादन्यत्रम-ध्यमं तत्रापिस्वदिग्वर्गासन्नं शुभम् वैरिदिगासन्नमशुभमिति बुद्ध्याज्ञेयम् एवं स्ववर्गग्रामवर्गयोर्मित्रारित्वमलोक्यवासः कर्तव्य इति सिद्धम्। तत्रराशिघटितवर्गघटितयोर्मध्येराशिघटितं बलवत्। एतदुक्तंज्योतिः सागरे "केप्याहुरथवर्गाणां स्वस्थानेशुभदंगृहम्" इति। अथवर्गघटितेकाकिणिकाआह। द्विघ्नइति। स्ववर्गोग्रामवर्गः वसतिकर्तुर्वर्गश्च द्विघ्नः द्विगुणितः कार्यः मिथःअन्यशुक् अन्यवर्गयु-क्तार्यः गजैरष्टभिस्तष्टः शेषितः सन् काकिणिकाः स्युः। इमाः का-किणिकाः यस्यअधिकाः सोर्थदोधनदातास्यात्। एवंग्रामदिङ्नियम मुक्त्वाइदानीं "निर्माणेपत्तनग्रामक्षेत्रादीनांसमंततः॥ क्षेत्रमादौ परीक्षेतगंधवर्णरसप्लवैः" इत्युक्तत्वात् तावद्वर्णपरत्वेनभूमेर्वर्णरस गन्धान्वृत्तार्द्धेनाह। श्वेतेति। श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधाः विप्रतः ब्राह्मणात्सकाशात्वर्णानांशुभाःशोभनाः स्युः। श्वेतवसुधापृथ्वी ब्राह्मणस्य आरक्तवसुधाक्षत्रियस्य पीतवसुधावैश्यस्य कृष्णवसुधा शूद्रस्य शोभनेति अर्थात् मिश्रजातीनां मिश्रा शोभना। तथाच वसिष्ठः "श्वेताशस्ताद्विजेन्द्राणां रक्ताभूमिर्महीभुजाम्। विशांपी-ताचशूद्राणां कृष्णान्येषांचामिश्रिता" इति एवं वर्णमुक्त्वाइदानीं रसमाह। स्वादुरिति। स्वादुर्मधुरावसुधाब्राह्मणस्यशोभना कटुर्म-रीचरसाक्षत्रियस्य तिक्तकानिंबरसावैश्यस्य काषायाहरीतकीरसा शूद्रस्य शोभनेति अर्थान्मिश्राणांमिश्राशोभना तथाचनारदः॥'मधुरं कटुकंतिक्तंकषायश्चरसाः क्रमात्'। एवंरसानुक्त्वागंधानाह। घृतेति। घृतगंधाब्राह्मणस्य शोणितगंधारक्तगंधाक्षत्रियस्य अन्न-गंधावैश्यस्य मदिरागंधामद्यगंधाशूद्रस्य मिश्राणांमिश्रगंधाशुभे-त्यर्थः। तथाचोक्तं कारिकायाम्॥ "घृतासृगन्नमदिरागंधाच क्रम-शोभवेत्" इति। नानाग्रंथेषुरसगंधानांनानात्वंतद्विकल्पतोग्राह्यम्। तथाचनारदः "मधुपेरान्नपिशितगंधवर्णानुपूर्वकम्॥ मधुरंकटुकं

तिक्तकषायश्चरसाः क्रमात्"। पेरगंधाकषायगन्धा अन्यत्सुगमम्।
तथाचकारिकायाम्॥"घृतासृगन्नमद्यानांगंधाच क्रमशो भवेत्।
मधुरास्यात्कषायाम्लकटुकाचानुपूर्वशः" इति॥ २॥

सौम्यादिप्लवभूतलेविरचयेद्विप्रादिकोग्ऱ्योखिलेनान्येषांनियमोथ
यत्रनिखिलाःकुर्युर्गृहंहृत्स्थिरम्॥ सद्मप्रश्नकृतोमुखात्प्रथमतो
वर्गादिवर्णोद्गमश्चेत्तद्दिग्गतमादिशेत्तुहपयैःशल्यंसुधीर्मध्यतः॥३॥

एवं पृथ्वीवर्णादिकमभिधायइदानीं वर्णपरत्वेन भूप्लवत्वमाह।
सौम्यादिषु उत्तरादिषुदिक्षुप्लवोनिम्नत्वंयस्यतच्चतद्भूतलंच तस्मिन्वि
प्रादिकोब्राह्मणादिकःगृहंविरचयेत्। एवं वर्णपरत्वेनभूप्लवत्वमुक्त्वा
ब्राह्मणस्यविशेषमाह। अग्ऱ्योखिलइति। अग्ऱ्योब्राह्मणः अखिले
सर्वप्लवेगृहंविरचयेत्। तथाचभृगुः"उदगादिप्लवमिष्टं विप्रादीनां
प्रदक्षिणेनैव। विप्रःसर्वत्रवसेदनुवर्णमथेष्टमन्येषाम्। इति। अथ
पक्षांतरमाह। यत्रेति। निखिलाः सर्ववर्णास्तत्रगृहंकुर्युः। तत्रकुत्र
यत्रभुविहृत् अन्तःकरणंस्थिरंस्यात्। अयमर्थः। यस्यांभूमौअन्तः-
करणप्राशस्त्यंस्यात् तत्रैवगृहं कर्तव्यमित्यर्थः। तथाच वास्तुशास्त्रे
"मनसश्चक्षुषोर्यत्रसंतोषोजायते भुवि। तस्यांकार्यंगृहं सर्वैरिति
गर्गादिसंमतम्॥" इति। अथशल्यज्ञानंवृत्तार्द्धेनाह। सद्मप्रश्नेति।
सद्मप्रश्नकृतः अत्रगृहंकर्तव्यमित्यादि गृहप्रश्नकर्तुर्मुखाच्चेद्यदि
प्रथमतः वर्गादिवर्णोद्गमः स्यात्। वर्गाणांप्रथमाक्षरोदयः स्यात्।
अकचटतपयशानामन्यतमाक्षरोद्गमः स्यात्तदाशल्यंतद्दिग्गतं तस्य
वर्णस्यदिग्गतं सुधीरादिशेत्। शल्यमत्रास्तीति कथयेदित्यर्थः।
एतदुक्तंभवति। गृहसंमितां भूमिंदक्षिणोत्तररेखाभिः समतया
नवधाकृत्वावर्गाद्यक्षरैःअकचटतपयशैरष्टभिः क्रमेणाष्टासुपूर्वादि
दिक्षुशल्यमादिशेत्। अकारेप्रश्नाद्यक्षरेसतिपूर्वस्यांदिशिशल्यमा
दिशेत् ककारे आग्नेय्यां चकारेदक्षिणस्यां इत्याद्यष्टसुदिक्षु अष्टभि
रक्षरैरादिशेदित्यर्थः। तुपुनः हपयैस्त्रिभिरक्षरैर्मध्यतोमध्यकोष्ठेश-
ल्यमादिशेत्; हपयानांत्रयाणामक्षराणामन्यतमे प्रश्नाद्यक्षरेसति
मध्येशल्यमादिशेदित्यर्थः। तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे "स्मृत्वेष्टदेव
तां प्रष्टुर्वचनस्याद्यमक्षरम्। गृहीत्वातुततः शल्याशल्यं सम्यग्वि-

चार्यते ॥ अकचटतपयशाहपयावर्णाः पूर्वादिमध्यान्ताः । शल्यकशाहहनान्येशल्यगृहेनिवसतांनाशः॥" इति। एतदेवस्पष्टंतत्रैवोक्तम्। "पृच्छयायदिअः प्राच्यां नरशल्यंतदाभवेत्। सार्द्धहस्तप्रमाणेन तच्च मानुषमृत्युकृत् । आग्नेय्यांदिशिकः प्रश्नेखरशल्यंकरद्वये । राजदंडोभवेत्तत्रभयं नैवनिवर्त्तते । याम्यायांदिशिचः प्रश्नेकुर्यांदाकटिसंस्थितम् । नरशल्यंगृहेशस्य मरणं चिररोगतः ॥ नैर्ऋत्यांदिशि टःप्रश्नेसार्द्धहस्तादधः स्थले । शुनोस्थिजायतेतत्रबालानांजनयेन्मृतिम् ॥ तः प्रश्नेपश्चिमायांतुशिशोः शल्यंप्रजायते । सार्द्धहस्तेगृहस्वामीनतिष्ठातिसदागृहे ॥ वायव्यांदिशिपः प्रश्नेतुषांगाराश्चतुष्करे । कुर्वंतिमित्रनाशंचदुःस्वप्नदर्शनं तदा ॥ उदीच्यांदिशियः प्रश्नेविप्रशल्यंकटेरधः। तच्छीघ्रंनिर्धनत्वायकुबेरसदृशस्यहि॥ ईशान्यांदिशिशः प्रश्नेगोशल्यंसार्द्धहस्ततः । तद्गोधनस्यनाशाय जायतेगृहमेधिनः ॥ हपयामध्यमेकोष्ठेवक्षोगात्रेभवेदधः । नृकपाल महाभस्मलोहंतत्कुलनाशकृत् "॥ इति ॥ ३ ॥

श्वभ्रंहस्तमितंखनेदिहजलंपूर्णं निशास्येन्यसेत्प्रातर्दृष्टजलंस्थलं सदजलं मध्यंत्वसत्स्फाटितम् ॥ ज्ञात्वैवंनिखनेद्गृहाधिकभुवं नत्वाजलान्तः स्तरोयावद्वापुरुषस्ततः कपिशिरस्तुल्याश्मभिः पूरयेत् ॥ ४ ॥

एवंशल्यमभिधायेदानीं स्थलस्यशुभाशुभज्ञानस्योपायमाह । श्वभ्रमिति । श्वभ्रंगर्तंहस्तमितंखनेत् । इहास्मिन् श्वभ्रेनिशास्ये रात्रिमुखेर्ऽद्धसूर्यास्तेजलं पूर्णंन्यसेत् तच्चेद्यदिप्रातः सजलंस्यात्तदा तत्स्थलं सच्छुभंस्यात् वृद्धिकरंस्यात् । यदिअजलंगतजलंस्यात् तदा मध्यमम् । यदास्फाटितंस्फुटितं स्यात्तदाअसत् नानाविधहानिकरं स्यादित्यर्थः । तथाचनारदः "तथानिशादौतत्कृत्वापानीयेनप्रपूरयेत् । प्रातर्दृष्टजलेवृद्धिः समंपंकेव्रणेक्षयः" इति । एवंशुभाशुभस्थललक्षणमभिधायेदानींभूमिशोधनमाह । ज्ञात्वेति । एवमुक्तप्रकारैः स्थानं ज्ञात्वागृहाधिकभुवंनत्वाजलांतंयथाभवति तथाखनेत् गृहादधिकागृहाधिकासाचासौभूश्चतथातां कल्पितगृहात् किंचिदधिकांभूमिंजलपर्यन्तंखनेदित्यर्थः।अधिकखननंशुद्धभूभागेभित्तिरच

नार्थम्। वा इत्यथवा स्तरो यावत्तावत्खनेत् पृथ्वीगर्भे मृद्भेदानां स्तराः सन्तितत्रान्यस्तरपर्यंतं खनेदित्यर्थः। अथवा यावत्पुरुषस्तन्मितं वा पुरुषमात्रं खनेत् इदं शक्त्यपेक्षयाज्ञातव्यं। पुरुषप्रमाणं पंचारत्नयः। तथा च शुल्वम् "पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशतांगुलः पुरुषः" इति। पंचारत्न्यादयः पुरुषपर्यायाः। किंकृत्वा नत्वा नमस्कृत्य खनेदित्यर्थः। ततस्तदनन्तरं तत्खातं कपिशिरस्तुल्याश्मभिः वानरशिरःप्रमाणैः ग्रावाणैः पूरयेत्पूर्णं कुर्यात्। तथा च मांडव्यः 'जलांतं प्रस्तरांतं वा पुरुषांतमथापि वा। क्षेत्रं संशोध्य चोद्धृत्य शल्यं सदनमारभेत्॥' इति। तथा च मत्स्यपुराणे "कपिशीर्षप्रमाणैश्च ग्रावभिः पूरयेद्दृढम्। खातं तत्र शमं कृत्वा ततः प्राचीं प्रसाधयेत्" इति। खन्यमाने क्षेत्रे यदाप्यते तस्य फलं कारिकायामुक्तम्॥ "खन्यमाने यदा क्षेत्रे पाषाणः प्राप्यते तदा। धनायुश्चिरतास्य स्यादिष्टकासु धनागमः॥ कपालांगारकेशाद्यैर्व्याधिनापीडितो भवेत्" इति॥ ४॥

प्राक्साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात्सौम्ये सोग्न्युदयाद्उदग्ध्रुवमुखाद्दिङ्मूढकेस्यान्मतिः॥ गेहं माधव पौषफाल्गुननभोमार्गेषु मृद्वानिलैः पाश्यर्केज्यवसुध्रुवैः स्थिरतनौ कुर्यात्सुकेन्द्राष्टमे॥ ५॥

एवं स्थलशुद्धिमभिधायाधुना दिक्साधनमाह। उज्जयिनीस्थलात् यमदिशि दक्षिणस्यां दिशि त्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात् प्राक्साध्या। नरैरित्यध्याहारः। त्वाष्ट्रं चित्रा अनिलं स्वाती अनयोरंतरं मध्ये तस्मात्प्राची साध्येत्यर्थः। तदेतदुक्तं भवति। संभवे सति रात्रौ प्राङ्मुख उपविश्य युगमात्रोदितां चित्रां नलिकया विलोकयन् नलिकाग्रालम्बं भूमिपर्यन्तं मुक्त्वा भूमौ चिह्नं कृत्वा तथैवाचलस्तेनैव नेत्रेण स्वातीमवलोकयन् तथैव नलिकाग्रात्सकाशाल्लम्बं भूमिपर्यन्तं मुक्त्वा लम्बपाते चिह्नं कृत्वा नेत्राल्लम्बं मुक्त्वा तथैव चिह्नं कुर्यात् एवं चिह्नद्वयं चित्रास्वातीचिह्नयोरज्जुं तन्मितां धृत्वा रज्जुप्रांतौ एकीकृत्य मध्ये चिह्नं कुर्यात्। पुनस्तत्र तथैव प्रसार्य मध्यचिह्ने शंकुं निधाय तस्मात् पश्चिमचिह्नपर्यन्तं रज्जुं प्रसारयेत् तत्प्राचीसूत्रम्। एवमुज्जयिन्या दक्षिणतः प्राचीसाधनमुक्त्वाऽथानन्तरमुत्तरतः प्राचीसाधनमाह॥

सौम्येइति। अतः उज्जयिन्याः सौम्येउत्तरभागे अग्न्युदयात्कृत्तिकोदयात् प्राचीसाध्या । एतदुक्तंभवति । पूर्ववन्नलिकयायुगमात्रोदितांकृत्तिकामालोक्यनलिकामूलाग्राभ्यां लम्बौमुक्त्वाभूमौचिह्नद्वयं कृत्वातयोरुपरिप्राचीसूत्रम् । अथोत्तरसाधनमाह । उदगिति । ध्रुवमुखात् उदग्उत्तरादिक्साध्या इदं सर्वेषां साधारणम् । अथ दिङ्मूढत्वेदोषमाह । दिङ्मूढकेस्यान्मृतिरिति स्पष्टम् । तथाचोक्तं देवयजनदीपिकायाम् "चित्रास्वात्यन्तरेश्रोणाद्दक्षिणापथवासिनाम् । प्राचीतुकृत्तिकाज्ञेया उत्तरापथवासिनाम् " इति । श्रोणात् उज्जयिन्याः । तथाचशुल्वं "कृत्तिकाश्रवणं पुष्यंचित्रा स्वात्योर्यदंतरम् । एतत्प्राच्यादिशोरूपंयुगमात्रोदितेपुरः ॥" इति । युगप्रमाणंषडशीत्यंगुलानि । तथाचशुल्वसूत्रम् "अंगुलैरथसंमितायाः प्रमाणम् ॥ तत्राष्टाशीतिशतमाषाः चतुःशतमक्षःपक्षः षडशीतिर्युगम् चत्वारोष्टकाः शम्या" इति । तथाच स्फुटकरणे "ध्रुवलंबकरेखायारेखान्तः सौम्ययाम्यहरितौस्तः । तन्मत्स्यपुच्छमुखतः पश्चिमपूर्वाभिधेविद्यात् " इति । बृहन्नारदः "प्रासादेसदने लिङ्गद्वारेकुंडविशेषतः । दिङ्मूढेकुलनाशः स्यात्तस्मात्संसाधयेद्दिशम् " इति । अथकेषुमासेषुगृहंकर्तव्यमित्याह । गेहमिति । माधवादिषु मासेषु मृद्वादिभिर्नक्षत्रैर्गेहंगृहंकुर्यात् माधवोवैशाखः पौषफाल्गुनौप्रसिद्धौ नभाः श्रावणः मार्गोमार्गशीर्षस्तेष्वित्यर्थः । मृदूनिचित्रानुराधारेवतीमृगाः अनिलं स्वाती पाशीवरुणस्तद्भंशततारा अर्कोहस्तः ईज्यः पुष्यः वसुर्धनिष्ठा ध्रुवाणिरोहिणीउत्तरात्रयंचतैः स्थिरतनौस्थिरलग्ने । किंलक्षणे सुकेन्द्राष्टमेशोभनानिपापग्रहरहितानिकेन्द्राष्टमानि यस्यतत्तथातस्मिन् । अचिरभे इतिवापाठः । शेषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

नोपृष्ठाग्रविधौनरिक्तकतिथौनार्कारवारांशयोरुक्तर्क्षेष्वपिकुंभमीनगविधोस्तंभोच्छ्रितिंनाचरेत् ॥ तुर्यात्पंचदशात्रिदृक्परिमिताद्वेदाब्धिपंचक्रमान्निंद्यान्यर्कयुताद्गिगेहकरणेभानिप्रवेशे पित्र ॥ ६ ॥

अथोक्तेष्वपिनक्षत्रेषुविशेषमाह । नोपृष्ठाग्रइति । पृष्ठाग्रवि-

धौसतिनोविरचयेत् । एतदुक्तंभवति । कृत्तिकादीनिसप्तनक्षत्राणि पूर्वस्यांमघादिसप्तदक्षिणे इत्यादिसप्तशलाकाचक्रस्थितनक्षत्राणां मध्येमृद्वानिलादिष्टचन्द्रनक्षत्रं यस्मिन् दिग्भागेभवति तद्दिङ्मुखे गृहेसंमुखश्चन्द्रोज्ञेयः तत्पृष्ठस्थेपृष्ठतोज्ञेयः एवमग्रगेपृष्ठगेवा चंद्रेसति गृहंनकर्तव्यमित्यर्थः । तथाचभृगुः "चक्रेसप्तशलाकाख्ये कृत्तिकादीनिविन्यसेत् । ऋक्षंचन्द्रस्यवास्तोश्चपुरःपृष्ठेचनोशुभम्" इति । तथा ब्रह्मशंभुः "धनलाभःप्रवासः स्यादायुश्चौरभयंक्रमात्। दक्षाग्रवामपृष्ठस्थो गृहकर्तुर्निशाकर" इति ॥नारिक्तकतिथौसपष्टम्। नार्कारवारांशयोः अर्कभौमयोर्वारनवांशयोः नकुर्यात् । उक्तर्क्षेष्वपिकुंभमीनगविधौसतिस्तंभोच्छ्रितिंनाचरेत्। अर्थादन्यत्सर्वं आचरेत् । तथाचमांडव्यः "पंचकेषुचधिष्ण्येषुनकुर्यात्स्तंभमुच्छ्रयम् । क्षेत्रसूत्रशिलान्यासंप्राकारादिसमाचरेत्" इति। अथवृषभवास्तुमाह । तुर्यादिति । अर्कयुतादिसूर्यनक्षत्रादि तुर्यात्चतुर्थात् पंचदशात् त्रिदिक्परिमितात् त्रयोविंशात् सकाशात् क्रमेणवेदाब्धिपंचभानिनक्षत्राणिगृहस्यकरणे रचनायां प्रवेशेपिनिंद्यानिस्युः । तथाच व्यवहारसारे "त्रिवेदाब्धित्रिवेदाब्धिद्वित्रिभेष्वर्कतः शशी ॥ कुर्याल्लक्ष्मीसमुद्वासंस्थैर्यंलक्ष्मींदरिद्रताम् । धनं व्याधिंक्रमान्मृत्युं प्रवेशारंभयोर्वृषे" इति ॥ ६ ॥

शेतेभाद्रपदात्त्रिषुत्रिषुसुरःप्रागादिशीर्षोत्रहिप्रोक्तंसद्मसुखंतुगो-
ल्यजघटेष्वर्केयमोदङ्मुखं ॥ हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौपूर्वापरा-
स्यंगृहंनान्यस्थेभुजकोटिघातइभहृच्छेषंस्युरायाः क्रमात् ॥ ७ ॥

अथचतुर्धाद्वारनिर्णयमाह।शेतेइति। भाद्रपदात्त्रिषुत्रिषुमासेषु सुरोवास्तुपुरुषः प्रागादिशीर्षः शेतेइति । एतदुक्तंभवति भाद्रपदादिमासत्रयेपूर्वशीर्षः मार्गशीर्षादिमासत्रयेदक्षिणशीर्षः फाल्गुनादिमासत्रयेपश्चिमशीर्षः ज्येष्ठादिमासत्रयेउत्तरशीर्षोवास्तु पुरुषः शेतेइति। अत्रयस्यांशीर्षंतस्यांदिशायां सद्मसुखंगृहमुखं दक्षिणाभिमुखं प्रोक्तम् । अथसंक्रांतिपरत्वेनमुखनिर्णयमाह । गोल्यजेति। गोल्यजघटेष्वर्केसतियमोदङ्मुखंगृहंकार्यम् गौर्वृषः अलिर्वृश्चिकः अजोमेषः घटस्तुला एषुराशिषुअर्केसूर्येसतियमोदङ्मुखमुत्तरा-

भिमुखं वागृहंकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौसतिपूर्वापरास्यं पूर्वाभिमुखंपश्चिमाभिमुखं वा गृहंकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगः कुंभः एणोमकरः कुलीरः कर्कटः लेयः सिंहः एतान्गच्छतिसतथा सचासौरविश्चतस्मिन्सतिपूर्वापरास्यं पूर्वपश्चिममुखंवागृहंकार्यम्। अन्यस्थेअन्यराशिस्थेरवौसतिगृहंनकार्यम् । अथायपरत्वेनगृहमुखनिर्णयंविवक्षुस्तावदायसाधनमाह । भुजेति । भुजकोटिघातइभहृच्छेषमायाःस्युःभुजोगृहदैर्घ्यविस्तारयोरन्यतमस्यनामतदन्याकोटिः। तथाच लीलावत्याम् "इष्टो बाहुर्यस्यां तत्स्पर्द्धिन्यांदिशीतरोबाहुः। त्र्यस्रेचतुरस्रेवासाकोटिः कीर्तितातज्ज्ञैः" इति । तयोर्घातोगुणनम् इभहृच्छेषंपूर्वादियथास्यात्तथाध्वजादयः आयाः क्रमात्स्युः॥ ७ ॥

पूर्वादिध्वजधूमसिंहशुनकोक्षाणःखरेभोष्ट्रकाधार्याःस्वस्वपदेध्वजोखिलमुखः प्राग्याम्यवक्त्रोगजः ॥ प्रागास्योवृषभोविवारुणमुखःसिंहःप्रशस्ताइमेधूमोग्नेःशुनकोंत्यजस्यखगपस्योष्ट्रोंट्टपत्न्याः खरः ॥ ८ ॥

पूर्वादिषुध्वजादयोबलिष्ठाइतिभावः। एतेध्वजादयः स्वस्वपदेस्वस्वस्थाने ध्वजः पूर्वे धूमआग्नेय्यामित्यादिधार्याः। अयमर्थः। मुख्यगृहापेक्षयादिक्षुवक्ष्यमाणगृहेषुधार्याइत्यर्थः । अथवास्वसदृशवस्तुषुधार्याः । अथवास्वसदृशसत्वगृहेषुधार्याः अथवाक्रूरकर्मसाधनवस्तुषुपराक्रमिणोधार्याः अथवास्वसदृशवस्तुसत्वोपजीविनांगृहेषुधार्याः अथवास्वानुरूपवस्तुसाध्यहितवस्तुगृहेषु यथायोग्यं धार्याइत्यर्थः। एतत्स्पष्टमुक्तंवास्तुप्रदीपे "खेटखर्वटकोटेषुनृपः सिंहो गजःशुभः ॥ वापीकूपतडागादौ गजोदेयोविचक्षणैः ॥ आसनेयोजयेत्सिंहंशयनेचैव कुंजरम् । वृषंभोजनपात्रेचदद्याच्छालादिषु ध्वजम् । महानसेग्निशालायांगृहंचाग्न्युपजीविनाम् ॥ धूमन्दद्यात्तथाश्वानं यवनान्त्यजयोर्गृहे ॥ खरोवेश्यागृहेयोज्योध्वांक्षः पक्षिपतेर्गृहे ॥ वृषंसिंहंगजंदद्यात्प्रासादेपुरमंदिरे" ॥ तथाचशिल्पशास्त्रे "वस्त्रेजधर्मशालायांकुंभेस्तंभेध्वजेध्वजः। गोगजौभूगृहेचैवसाधारणगृहे शुभौ ॥ यंत्रेशस्त्रे रथेसिंहोभांडागारे शुभोगजः ॥ धान्यांबुस्थानगोश्वेभाशालायांवृषभः शुभः ॥ नाट्यभागोद्वाहवेद्यां गज

सिंहवृषाः शुभाः" इत्यादि । एवमायसाधनमुक्त्वेदानीं तेषां मुखान्याह । ध्वजोऽखिलमुखः सर्वदिग्द्वारः प्राग्यास्यवत्क्रोगजः सुगमम् प्रागास्योवृषभः आस्यंमुखं प्राङ्मुखोवृषभः स्पष्टम् विवारुणमुखः सिंहः वरुणस्यायं वारुणोदिग्विभागः पश्चिमदिक्विगतः वारुणोयेभ्यस्तत्रमुखं यस्यसतथा पश्चिमदिशंविनासर्वदिग्द्वारइत्यर्थः योयोयद्दिङ्मुखआयस्तत्संभूतगृहस्यतत्तद्दिशिमुखंकर्तव्यमित्यर्थः । एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्त्वाप्रसंगेनआयानांशुभत्वमाह। प्रशस्ता इमेइति । इमेचत्वारआयाः प्रशस्ताः सर्वेषांशुभाः अर्थादन्येचत्वारः समाआयाअप्रशस्ताः । तथाचगर्गः "कीर्त्तिः शोकोजयोवैरं धनं निर्धनतासुखम् । रोगश्चेतिगृहारंभेध्वजादीनां फलं क्रमात्" इति ॥ अथदुष्टेपिसमये विशेषमाह । धूम्रोऽग्नेरिति । अग्नेर्गृहेधूमो धूमायः प्रशस्तः अंत्यजस्यशुनकः प्रशस्तः खगपस्यपक्षिपालकस्य उष्ट्रः प्रशस्तः अष्टपत्न्यावेश्यायाः गृहेखरः खरायः प्रशस्तः ॥ ८॥

प्राहुः प्राङ्मुखमंत्यवृश्चिककुलीराणांप्रचेतोमुखंजूकोपांत्यगवांयमास्यमबलायुग्मैणकानांहितम् ॥ सौम्यास्यंगृहमाद्यसिंहधनुषामत्रेष्टकाष्ठाननंकृत्वाप्तान्यककुग्गवाक्षवदनंतत्कार्यमास्यंनसत् ॥ ९ ॥

एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्त्वाधुनाराशिपरत्वेनाह।प्राहुरिति। अंत्यवृश्चिककुलीराणांप्राङ्मुखंगृहंहितंप्राहुः । अंत्योमीनः वृश्चिकःप्रसिद्धः कुलीरःकर्कःएषामित्यर्थःजूकोपांत्यगवांप्रचेतोमुखंपश्चिमाभिमुखम् जूकःतुला उपांत्यःकुंभःगौर्वृषःएषामित्यर्थः।अबलायुग्मैणकानांयमास्यंदक्षिणामुखं अबलाकन्यायुग्मंमिथुनंएणोमकरःएषामित्यर्थःआद्यसिंहधनुषांसौम्यास्यंआद्योमेषः सिंहधनुषीप्रसिद्धे एषांसौम्यास्यं उत्तरामुखंगृहंहितंप्राहुराचार्याः । एवंचतुर्धागृहमुखमभिधायेदानीं तन्निर्णयमाह अत्रेष्टकाष्ठाननमिति गृहमुखपक्षेषुशोभावकाद्यानुरूपंइष्टकाष्ठाननं इष्टदिङ्मुखं कृत्वा तद्गृहं आप्तान्यककुब्गवाक्षवदनंकार्यम्। आप्ताश्चताअन्यककुभश्चतासुगवाक्षाएववदनानियस्यतत्तथा उर्वरितपक्षत्रयप्राप्तदिक्षुगवाक्षाःकार्याइत्यर्थः ॥ तथाच वास्तुशास्त्रे। "द्वारंचतुर्विधंप्रोक्तंवास्तुसंक्रांतिभावजम् ॥ कृत्वाचा-

न्यतमंमुख्यंगवाक्षाद्यैःपराणिच" इति । आस्यमिति । आस्यंगृहस्य मुखंकोणस्तंभादिभिर्विद्धंनसत्स्यात् ॥ ९ ॥

कोणाध्वभ्रमकूपकर्दमतरुद्वाःस्तंभदेवेक्षितंसद्मौच्च्याद्विगुणाधिकांतरभवेवेधे नदोषः किल ॥ अष्टघ्नेगृहभूफलेभविहृतेशेषंगृहर्क्षंभवेदृक्षेसर्पहृतेव्ययोगृहमसत्स्वल्पायभूरिव्ययम् ॥१०॥

एवंगृहमुखनिर्णयमुक्त्वाधुनाकोणादिविद्धमुखस्यदोषंतदपवादंचाह । कोणाध्वेति । कोणोभित्तिकोणः अध्वामार्गः भ्रमोभ्रमयंत्रं घरट्टकुलालचक्रादि कूपःप्रसिद्धःकर्दमःस्नानादिजनितोनिरंतरस्थायी तरुर्वृक्षःद्वाःद्वारांतरं स्तंभः प्रसिद्धः देवः स्थावरः एभिर्विद्धंमुखंनसत्स्यादित्यर्थः । अथास्यापवादमाह । सद्मौच्च्येति । सद्मौच्च्यद्विगुणाधिकांतरभवेवेधेनदोषः सद्मनोगृहस्यऔच्च्यंतस्यापेक्षया द्विगुणाधिकांतरभवेद्विगुणाधिकांतरेजातेवेधेनदोषःअर्थान्न्यूनेदोषः किलेत्यागमे निश्चयेवा । तथाचागमांतरेउक्तं "मार्गतरुकोणकूपभ्रमविद्धमशुभदंद्वारम् । सद्मोच्छ्रायाद्द्विगुणांत्यक्त्वाभूमिंनदोषाय" इति । कात्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तम् "विद्धंकूपतरुस्तंभपथपंकैःसदैवतैः ॥ तद्द्वारमशुभंप्रोक्तमत्युच्चंनीचमेवच" इति । अथग्रहनक्षत्रानयनंव्ययानयनंचाह । अष्टघ्नइति । गृहभूफलेगृहक्षेत्रफलेअष्टघ्ने अष्टगुणितेभविहृतेसप्तविंशतिहृतेसतिशेषंगृहर्क्षंगृहनक्षत्रंभवेत् । ऋक्षेसर्पहृतेअष्टहृतेसतिशेषंव्ययोभवेत् । एवमायव्ययावभिधायाधुनातत्फलंविशेषणद्वाराह । गृहमसदिति । स्वल्पायभूरिव्ययंगृहम् असत् अशुभंस्यात् । स्वल्पायश्चभूरिव्ययश्चतौ अर्थाद्बह्वायालपव्ययंशुभम् ॥ १० ॥

मेषेश्वित्रितयंहरौत्रिपितृभंमूलत्रयंधन्विनिद्वंद्वेभेपरतोगृहेशघटितंप्राग्वत्तुनाड्यन्यथा ॥ एकादिद्विगुणोत्तरागृहमुखाद्दिक्त्वकाः स्युःक्रमाच्छालाशांकयुतिःकुयुग्ध्रुवमुखान्योकांसिसंतिस्फुटम् ।११।

नक्षत्रेज्ञातेराशिनिर्णयमाह । अश्विनत्रितयंमेषेज्ञेयम् त्रिपितृभं मघात्रयंहरौसिंहेज्ञेयम् मूलत्रयं धनुषिज्ञेयम् अन्येषुराशिषुद्वेद्वेभेज्ञेये तथाचगर्गः "अश्विन्यादित्रयंमेषेसिंहे प्रोक्तंमघात्रयम् । मूलादित्रितयंचापेशेषभेषुद्वयंद्वयम्" इति । अथगृहतत्स्वामिनोर्घटितमाह ।

१ कोणादिवेधे इत्यर्थः ।

गृहेशेति । गृहंप्रसिद्धम् ईशः स्वामी तयोर्घटितंप्राग्वत् विवाहवत् योज्यम् । तत्राविशेषमाह । नाड्यन्यथेति । नाडीएकनाडीअन्यथायोज्या विवाहवत्नयोज्येत्यर्थः अत्रएकनाड्येवप्रशस्तेतिभावः। तथाचवृद्धगर्गः । "प्रभुःपण्यांगनामित्रंदेशंग्रामंपुरंगृहम् । एकनाडीस्थितंभाव्यंविरुद्धंवेधवर्जितम् " इति । तथाचज्योतिः सागरे "सेव्यसेवकयोश्चैव गृहतत्स्वामिनोरपि । परस्परंमित्रयोश्चएकनाडी प्रशस्यते " इति ॥ अथांशसाधनार्थंगृहाणितन्नामाक्षरसंख्यांचाह । एकादीति । गृहमुखात्सकाशात् क्रमात् प्रदक्षिणक्रमात् दिक्षु-चतसृषुदिक्षुएकादिद्विगुणोत्तराअंकाः स्युः । एतदुक्तंभवतिच द्वारदिशिएकः तस्माद्द्वितीयादिशिद्वौ तृतीयदिशिचत्वारः चतुर्थदिशिअष्टौ एवं भवतीत्यर्थः । शालाशांकयुतिः शालादिगंकयोर्योगः कार्यः कुयुक् एकयुक्तासती ध्रुवमुखानिध्रुवादिकानिशास्त्रोदितानि गृहाणिस्फुटंसंभवंति । तानियथा "ध्रुवंधन्यंजयंनंदंखरंकान्तंमनोरमम् ॥ सुमुखंदुर्मुखंक्रूरंसुपक्षंधनदंक्षयम् ॥ आक्रंदंविपुलंचैवविजयं चेतिषोडशम् " इति ॥११ ॥

आषष्ठाद्दशमंत्रयोदशमिमेद्व्यर्णाः परेत्र्यक्षराःषष्ठांत्यंचतुरक्षरंखलु गृहंस्युःषोडशैवंगृहाः ॥ गेहक्ष्माफलयुग्व्ययोगृहभवैर्नामाक्षरैः संयुतस्तष्टोवह्निभिरंशकानशुभदंपस्त्यंद्वितीयांशकम् ॥ १२॥

नामाक्षरसंख्यामाह । आषष्ठादिति । षष्ठमर्यादीकृत्येत्याषष्ठं तस्मात् प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमषष्ठानि दशमं त्रयोदश मिमेअष्टगृहाः द्व्यर्णाः द्व्यक्षराः षष्ठांत्यंसप्तमंगृहं चतुरक्षरंचत्वारिअक्षराणियस्मिंस्तत्तथा अन्येगृहाः त्र्यक्षराः एवंषोडशगृहाः स्युः । " गृहाः पुंसिचभूम्न्येवनिकाय्यनिलयालयाः " इत्यमरः अथांशकसाधनमाह । गेहक्ष्मेति । गेहक्ष्माफलयुग्व्ययः गृहक्षेत्रफलयुक्तः पूर्वानीतोव्ययःगृहभवैर्नामाक्षरैः संयुतः वह्निभिस्त्रिभिस्तष्टः शेषितः सन् अंशकाः स्युः । इंद्रोयमोराजेतितन्नामानिग्रंथांतरेउक्तानि तत्रद्वितीयांशकंपस्त्यंगृहंनशुभदम् अर्थात् प्रथमतृतीयांशकं शुभदमित्यर्थः। "निशांतपस्त्यसदनंभवनागारमंदिरम्"इत्यमरः१२

यावच्छूरिगुणंहृदिस्फुरतितत्तावद्विचार्यंकरैश्चेत्तैर्नोतनुयादिहांगुल

मुखंक्षिप्त्वाविहायाथवा ॥ श्रीगोपीपतिमेंगझाल्लुगिमुखैरायासवि-
च्छित्तयेस्वेष्टायर्क्षफलंनिबद्धमिहतज्ज्ञात्वास्थलंसाधयेत् ॥ १३ ॥

अथगुणविचारणावधिमाह । यावत्ययैतंकरैः हस्तैः कृत्वाभूरिगुणं बहुगुणं गृहंहृदिअंतःकरणे स्फुरति तत्तावद्विचार्यम् । चेद्यदितैः केवलैः करैः हस्तैः कृत्वाबहुगुणं नस्फुरतितदाअंगुलमुखमंगुलादिकं करेषुक्षिप्त्वाथवाविहायतनुयात् कुर्यात् । अथोपायांतरसूचनामाह । श्रीगोपीपतीति । गोपीपतिर्गोपीराजः मेंगः मेंगनाथदैवज्ञः झालुगिर्झालुगिदैवज्ञः एतन्मुखैर्ज्योतिर्विद्भिः आयासविच्छित्तयेस्वेष्टायर्क्षफलंनिबद्धम् । तदिहास्मिन् गृहाणांविषये ज्ञात्वास्थलंस्वाभीष्टस्थलंसाधयेत् । तथाचगोपीराजः । "विष्णुंव्येकायगोभू १९ हतिभयुजिफलंगोपिराजोभ २७ शेषात् सायंवाहाष्टिदृग्घ्ने २१६ ष्टयुतमहि ८ हताद्दक् २ प्रकृत्याख्य २१ विश्वे १३ ॥ बाणः ५ सिद्धा २४ ष्टि १६ नागो ८ डु २७ विधृति १९ गिरिश ११ त्र्या ३ कृतीं २२ द्र १४ र्तु ६ तत्त्वा २५ त्यष्टचं १७ क ९ क्ष्मा १ नखे २० ना १२ र्णव ४ विकृति २३ दिना १५ श्वु ७ त्कृती २६ धृत्य १८ थाशाः १०" इति ॥ अस्यार्थः गोपीराजः विष्णुंविष्णुनामानंशिष्यंप्रत्याहेत्यन्वयः । किमाह । हेविष्णोव्येकायगोभू १९ हतिभयुजिभ २७ शेषात् अहि ८ हताद्दक् २ प्रकृत्यादयः फलंस्यात् । विगतः एकोयस्मात् सव्येकः सचासौआयश्चव्येकायः व्येकायश्चगोभूश्चअनयोर्हति र्गुणनं व्येकायगोभूहतिश्चभंचव्येकायगोभूहातिभं तयोर्युक्योगः तस्यां भशेषात् ससविंशतिहृच्छेषात् एकादिषुसप्तविंशतिपर्यंतेषु अहिहताअष्टहताद्दक्प्रकृत्यादयः फलंक्षेत्रफलंस्यादित्यर्थः । कथंभूतंफलं सायमायेनसहवर्तमानंसायमिष्टायसहितमित्यर्थः । एतत्स्वेष्टायनक्षत्रजंफलंभवति । न्यासः वाइत्यथवातत्सायंफलमिष्टाष्टिदृ २१६ घ्न्यायुतंसत्फलंस्यात् । इष्टश्चअष्टिदृक्चइष्टाष्टिदृक् तयोर्घ्निर्हतिः तयायुतमित्यर्थः । इदमपिस्वेष्टायनक्षत्रजंफलं भवतीति । अत्रांकन्यासएवव्याख्यानं । तथाचमेंगनाथदैवज्ञस्यसूत्रम् "इष्टभात्यष्टिघातेयआयस्तेनोनितेष्टकः ॥ त्रिहृल्लब्धहतागाश्वि २७ गुनेचेष्टायभंभवेत्" इति ॥ अस्यार्थः इष्टभात्यष्टिघातेइष्ट-

भंचअत्यष्टिश्चतयोर्घातोगुणनंतस्मिन् पृथक् स्थापितेयआयस्तेनऊ-
नितेष्टकः यदिऊनोनभवति। तदाअष्टौप्रक्षिप्यस्फोटनीयः। ऊनि-
तेष्टायः त्रिह्रल्लब्धहृतागाश्विवयुते लब्धेनआहृताश्चतअगाश्वि-
नश्चतैः पृथक्स्थापितेइष्टभैरत्यष्टिघातेयुतेसतिइष्टायभं क्षेत्रफलं
भवेत् आयश्चभंचआयभेइष्टेआयभेयस्मिंस्तत्तथाअत्रयदित्रिभिर्नि
शेषोभागोनगच्छति तदातत्रतावत् अष्टौक्षेप्याःयावत्त्रिभिर्भागो
गच्छति। तथाचश्चालुगिदैवज्ञस्यसूत्रम् "व्येकेष्टक्षहताद्विबाण
शशिनो १५२ त्यष्टयायुता १७ स्तेपिचव्येकेष्टायहतैकनाग ८१
सहिताः षण्मूर्च्छनाभि २१६ र्हृताः॥ शेषंक्षेत्रफलंभवेदभिमत-
स्वेष्टायनक्षत्रजंस्याद्दैर्घ्यंतदभीष्टविस्तृतिहृतंदैर्घ्योद्धृतिर्विस्तृतिः"
इति स्पष्टार्थोयंश्लोकः। इत्यादिविचारणयाइष्टंक्षेत्रफलमवका-
शानुरूपंहृदिधृत्वास्थलंसाधयेदित्यर्थः॥ १३॥

द्विघ्नायाममितंद्विपाशमजरत्सूत्रंविधायांकयेत्त्र्यायामांघ्रिमितेच
विस्तृतिदलेतौकर्षकोणाभिधौ॥ पाशौक्षेत्रविरामशंकुनिहितौ
कृत्वाद्यमाकर्षयेत्कोणेशंकुरितीतरोविनिमयाद्रज्ज्वंतयोश्चापरौ।१४।

अथस्थलसाधनायसूत्रमोटनलक्षणमाह। द्विघ्नेति अजरत्सूत्रंनूत
नसूत्रंद्विघ्नायाममितंद्विपाशंच विधायअंतात् एकस्मात् सूत्रांतात्
अंकयेदित्यन्वयःद्विघ्नश्चासौआयामश्चद्विघ्नायामः आयामोदैर्घ्यम्
तेनमितंद्विगुणितदैर्घ्यसमानमित्यर्थःद्विपाशंद्वौपाशौयस्मिन्तद्द्विपा
शंएवंविधंसूत्रंविधायकृत्वाअंतात् सकाशात्अंकयेत् चिन्हयेत् एत
दुक्तंभवतिपूर्वकल्पितक्षेत्रस्यदैर्घ्यमितंसूत्रं द्विगुणं विधायतदंतयोः
पाशं कृत्वाअंकयेत्। कुत्रकुत्रांकयेदित्याह। त्र्यायामांघ्रिमितेचपरंवि
स्तृतिदलेअंकयेत् त्रयश्चतेआयामांघ्रयश्चत्ते तथातैर्मितंतस्मिन् एत
दुक्तंभवतिक्षेत्रदैर्घ्यंचतुर्भिर्भक्तालब्धंअंघ्रिप्रमाणएकस्मादंतात्अंघ्रि
त्रयंहित्वाचिन्हयेत् तस्मादेवांताद् विस्तृतिदलेक्षेत्रस्यविस्तारार्ध
मिते अंकयेत्तौअंकौकर्षकोणाभिधौस्तःअंघ्रित्रयेकृतः कर्षाख्यः वि
स्तृतिदलेकृतोंकःकोणाख्यः। एवंसूत्रमोटनमुक्त्वास्थलसाधनमाह।
पाशाविति पाशौक्षेत्रविरामशंकुनिहितौकृत्वाआद्यंअंकंआकर्षये
दित्यन्वयः क्षेत्रस्यविरामौअंतौतयोः शंकुनिहितौनिक्षिप्तौकृत्वा

आद्यमंकंकर्षाख्यंआकर्षयेत् एतदुक्तंभवति क्षेत्रस्यमध्यभागेसाधि तदिक्सूत्रोपरिइष्टदैर्घ्यंमितंसूत्रंप्रसार्यतदंतयोः शंकुनिखातयोः शंक्वोः मोटितसूत्रांतपाशौनिधायकर्षाख्यं चिन्हंधृत्वाएकस्यांदिशि आकर्षयेत् यथोभयशंकुगतारज्जुः समानाआकृष्टास्यात् तथाआ कर्षयेदित्यर्थः। कोणशंकुरिति। कोणेकोणचिन्हेकोणचिन्हमागतं यत्र तत्रभुविशंकुं निखायेत्यध्याहारः इत्यमुनाप्रकारेणइतरः शंकुर्नि खेयः एतदुक्तं भवति तदेवकर्षचिन्हंअन्यस्यांदिशि आकृष्यकोणे शंकुर्निखेयः एवं कोणद्वयसाधनमभिधाय अन्यकोणद्वयसाधनमाह विनिमयादिति। रज्ज्वंतयोर्विनिमयात् विपरीतधारणात् अपरौकोणशं कूनिखेयौ एतदुक्तंभवति रज्ज्वंतौविपरीतौधृत्वा पूर्ववत्कर्षाकर्षणं कृत्वाकोणयोः शंकूनिखेयौ ॥ १४ ॥

आग्नेयादिदृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रंसमासादयेन्मध्येवामकपार्श्वसुप्त पुरुषंध्यात्वातमुत्तानकम् ॥ अष्टाङ्यं २८ शमगेंदु १७ संमित लवान्पुच्छाद्विहायाग्रगोभागोनाभिरितःखनेल्लवामितंवामेऽश्म- भिः पूरयेत् ॥ १५ ॥

एवंक्षेत्रसाधनमुक्त्वासूत्रन्यासमाह आग्नेयादितिआग्नेयादि दृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रंआसादयेत् मध्येक्षेत्रमध्येवामकपार्श्वसुप्तंपुरुषं प्रागुदक्शिरस्कंध्यात्वातंध्यातंपुरुषंउत्तानकंध्यायेत् कथंभूतम् पार्श्व स्थंलघुमध्यगुरोः परंस्याद्यथोपरितथैवपूरयेत् पश्चिमंचगुरुभिः पुनः पुनः सर्वमेवलघुरित्येवंविधिरिति कथंभूतम् अष्टाङ्यंशं अष्टाविंश नोंशाभागायस्मिन्सतथातं अयमर्थः क्षेत्रप्रमाणंकृकलासरूपंवास्तु पुरुषंप्रकल्प्यततोष्टाविंशतिधाकुर्यात् एवमष्टाङ्यंशंप्रकल्प्यपुच्छा त्सकाशात् अगेंदुसंमितलवान् सप्तदशभागान् विहायत्यक्त्वा अग्रगस्तदग्रगोभागोनाभिः इतोनाभेःसकाशात् वामेवामभागेलव संमितंखनेत् अनंतरंअश्मभिः पूरयेत् ॥ तथाचब्रह्मशंभुः । "सूत्रभि त्तिशिलान्यासस्तंभस्यारोपणंतथा ॥ पूर्वदक्षिणयोर्मध्येकुर्यादित्या हकाश्यप" इति ॥ नारदः " नभस्यादिषुमासेषुत्रिषुत्रिषुयथाक्रमम् । पूर्वादिदिक्शिरावामपार्श्वशायीप्रदक्षिणमिति"। तथाचशिल्पशास्त्रे "वास्तोः शिरसिपुच्छेचयाम्यकुक्षौचपृष्ठतः। आयुःकामःखनेन्नैव

वामकुक्षौखनिः शुभाः। वास्तुक्षेत्रप्रमाणंचकल्पयित्वाऽस्यवामके। कुक्षौखातंविधायादौग्रावाणैः पूरयेत्तत" इति। तथाचलल्लः। "त्यजेद् शशिरोभागेद्यग्रेसप्तदशांशकान्। मध्येनाभिंविजानीयात् तत्र शंकुंप्रतिष्ठयेत्। अस्थिरस्यशिरोयत्रवास्तोस्तद्गणयेत्करैः। दैर्घ्यंवा विस्तृतिंचैवकृत्वाष्टाभ्विमितांशकानिति" ॥ १५ ॥

नाकालेत्रनिधेयउक्ततरुजोग्र्यात्सिद्ध २४ विंशा २० ष्ट्य १६ हः कृत् १२ संख्यांगुलकस्त्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः॥ कंवक्षस्थ लमूरुपादयुगलंसंस्पृश्यविप्रादिकोरेखां सूत्रवदग्निजेनरचयेत्तद्वच्च भित्तेः शिलाः॥ १६ ॥

अथशंकुन्यासमाह। नाकालेति। अत्रकुक्षिस्थलेनानरः शंकुः कालेमुहूर्तसमयेनिधेयः। सकियत्प्रमाणइत्यपेक्षायांन्मानमाह। अग्र्यात्विप्रात्सकाशात्वर्णपरत्वेन सिद्धा २४ विंशा २० ष्टय १६ हःकृत् १२ संख्यांगुलकः निधेयः प्रतिष्ठापनीयः। एतदुक्तंभवति। विप्रेणसिद्धसंख्यांगुलकश्चतुर्विंशांगुलोनिधेयः क्षत्रियेणविंशांगुलः वैश्येनअष्ट्यंगुलः षोडशांगुलः शूद्रेणाहःकृत्संख्यांगुलोद्वादशांगुलोनिधेयइत्यर्थः। किंलक्षणोना उक्ततरुजः शास्त्रोक्तवृक्षोद्भवः। पुनः किंलक्षणःत्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः त्रिभागेषुचतुरस्राष्टास्रकानस्रकाणियस्मिन्सतथा। एतदुक्तंभवति। यथाप्रमाणंशंकुंत्रिधाविभज्य आद्यांशंचतुरस्रं द्वितीयांशमष्टास्रं तृतीयांशमनस्रंवर्तुलंकुर्यादितिभावः। तथा चोक्तंग्रंथांतरे "स्याच्चतुर्विंशविंशाष्टद्वादशांगुलकैः क्रमात्। विप्रादीनांशंकुमानंस्वर्णवस्त्राद्यलंकृतम्॥ खदिरार्जुनशालोत्थंयुगपत्रतरूद्भवम्। रक्तचंदनपालाशरक्तशालकिलालजम्॥ निंबकारंजकुटजंवैणवंबिल्ववृक्षजम्। शंकुंत्रिधाविभज्याद्यंचतुरस्रंततः परम्॥ अष्टास्रंचतृतीयांशमनस्रमृजुमव्रणम्। एवंलक्षणसंयुक्तंपरिकल्प्यशुभेदिने"॥ इति॥ अथरेखाकरणमाह। कमिति। अग्निजेनस्नुवर्णेनब्राह्मणादिकः कादिसंस्पृश्यसूत्रवद्रेखांरचयेत्। सूत्रवदिति। आग्नेय्यादिगृहप्रदक्षिणंकुर्यादित्यर्थः। एतदुक्तंभवति। ब्राह्मणःकंशिरःस्पृष्टातर्जन्यावाकृत्वाआग्नेयादिप्रदक्षिणंसूत्रानुगतांरेखांकुर्यात्। तथैववक्षत्रियोवक्षःस्थलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्या-

त्। वैश्यः ऊरुयुगुलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात्। शूद्रः पादयुगुलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात्। तथाचलल्लः "कृत्वासूत्रनिपातंमध्यांगुल्याथवाप्रदेशिन्या। अंगुष्ठेनह्यथवाकनकाक्षतरजतमुक्ताभिः॥ रेखांकुर्यात्" इत्यादि। तथाचभृगुः "विप्रः शीर्षंनृपोवक्षोवैश्यश्चोरू परः पदे। स्पृष्ट्वारेखां गृहारंभेकुर्यादग्नेः प्रदक्षिणम्" ॥इति॥ अग्नेरित्याग्नेय्याः तथाचकारिकायाम् "अंगुष्ठकेनदेशिन्यारेखांकुर्वीतसूत्रतः। स्वर्णेनमणिना रूप्यमुक्तादधिफलाक्षतैः॥ कुसुमैर्वानशस्त्रेणनलोहेननभस्मना। काष्ठादिभिर्नापसव्यां नवक्रांदोषदर्शनात्॥ शस्त्रेणशस्त्रमृत्युः स्यादित्यादिस्पष्टमीरितम्॥" इति॥ तथाचवृहद्वास्तुपद्धतौ "शस्त्रेण शस्त्रमृत्युर्वधोलोहेनभस्मनाग्निभयम्। तस्करभयंतृणेनचालिखिता काष्ठेनराजभयम्॥वक्राचपादलिखितारिपुभयदाक्लेशदाविरूपाच। चर्मांगारास्थिकृतादंतेनचकर्तुरशुभाय। वैरमपसव्यलिखिताप्रदक्षिणासंपदोविनिर्देश्या॥" इति॥ अथशिलान्यासमाह। भित्तेःशिला अपिसूत्रवदाचरेयुःआग्नेयादिप्रदक्षिणंस्थापयेयुरित्यर्थः।तथाचवराहः "दक्षिणपूर्वेकोणेकृत्वापूजांशिलांन्यसेत्प्रथमम्। शेषाः प्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवंप्रतिष्ठाप्याः॥" इति॥ १६॥

पूर्वादौत्रिषडर्थपंचमलवेद्वाः सव्यतोऽङ्कोद्धृतेदैर्घ्येऽब्ध्यंशसमुच्छ्रिता ब्धिलवकेसर्वासुदिक्षूदिता॥स्तंभाग्नेर्दिशिपूजितःसुसमयेस्थाप्यः शिरश्छत्रभाग्विस्ताराष्टिलवान्वितैःकृतकरैस्तुल्यंगृहोच्चंविदुः॥१७॥

अथभित्तिप्रसंगेनद्वारमाह। दैर्घ्येगृहदैर्घ्ये अंकासेनवभिर्भाजितेसति पूर्वादौदिशिक्रमेणसव्यतोवामभागात् त्रिषडर्थपंचमलवेद्वाः द्वारमुक्तं मुनिभिरितिशेषः। त्रयश्चषट्चअर्थाश्चपंचचत्रिषडर्थपंच एतेषांसंख्यापूरकात्रिषडर्थपंचमास्तेचतेलवाश्चतेषांसमाहारस्तस्मिन्। एतदुक्तंभवति। गृहदैर्घ्यंनवभागंकृत्वा पूर्वाभिमुखेगृहेक्रियमाणेवामभागात् अंशद्वयंत्यक्त्वातृतीयांशेद्वारंकर्तव्यम्। दक्षिणाभिमुखे तथैवांशपंचकंत्यक्त्वाषष्ठेंशेकार्यम्। पश्चिमाभिमुखेतथैवांशचतुष्कंत्यक्त्वापंचमांशेकार्यम्। उदङ्मुखेपश्चिमांशेएवद्वारंकर्तव्यम्। सर्वासुदिक्षुअब्धिलवकेचतुर्भागेद्वारुदिता। किंलक्षणाद्वाः द्व्यंशसमुच्छ्रिता द्विभागोच्चा। तथाचवराहः "दैर्घ्येनवांशाःपदमत्रसव्याद्

द्वारंशुभंप्राक्त्रिचतुर्थभागे । चतुर्थषष्ठेदिशिदक्षिणस्यांपश्चाच्चतुः पंचमकेतथोदक् ॥" इति ॥ तथाचच्यवनः "मानाधिकोनदिग्भागे द्वारेनीचसुखक्षयः" इति । अथनिष्पन्नासुभित्तिषुस्तंभप्रतिष्ठामाह। स्तंभोग्नेर्दिशीति । अग्नेर्दिशि आग्नेय्यांसुसमयेपूर्वोदितेस्तंभः स्थाप्यः । अत्राप्युक्ततरुजइत्यनुवर्तते । किंलक्षणस्तंभःपूजितः स्रक्चंदनार्चितः पुनःकिंलक्षणः शिरश्छत्रभाक्शिरसिछत्रंभजते इतितथा छत्रंतुकाकादिपक्ष्युपवेशनभयात् स्तंभोपरिक्रियते । तथाचवराहः "छत्रस्रग्वंधयुतकृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः। "स्तंभस्तथैवकार्योद्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन ॥" इति । तथाचोत्पलः स्तंभोपरियदोलूककाकगृध्रादिपक्षिणः । व्यालादयश्चतिष्ठंतितदाकर्तुर्नशोभनम् ॥ तस्मात्स्तंभोपरिच्छत्रं शाखांफलवतींतुवा । धारयेदथवावस्त्रं बुधैरत्नादि निक्षिपेत् ॥" इति । गुर्जरदेशेक्वचित् कालसर्पमवलोक्यतच्छून्य दिशिप्रथमंस्तंभप्रतिष्ठांकुर्वंति । तदसत् । यतस्तदवलोकनंविवाह वेद्यांकोणेषुश्रृंगारार्थंस्तंभान्रोपयंतितद्विषयम् । तदप्येकदेशीयम् नवहुसंमतम् । कालसर्पस्तुयथा "ईशानतः सर्पतिकालसर्पोविहाय सृष्टिंगणयेद्विदिक्षु । पश्चाद्गतिस्तन्मुखमध्यपुच्छं त्रिकंत्रिकंवैवृषसंक्रमादेः ॥ अहेः फणायांमरणंवरस्य मध्येकुमार्याः स्वजनस्यपुच्छे । विधेयमेकंकिलशून्यदेशे विवाहवेद्यांनिखनेचकीलम् ॥" इति । वृषादित्रिषुराशिषुरवौआग्नेय्यांस्तंभारोपणंकार्यम् । सिंहादिषुईशान्यां वृश्चिकादित्रिषुवायव्यां घटादित्रिषुनैर्ऋत्यां कर्तव्यामिति । एतद्विवाहएव गृहेसिंहादवलोकनीयं वृषाद्देव्यांम् । तथाच "वृषाद्देव्यांगृहे सिंहान्मीनात्त्रीणिसुरालये । मुखंमध्यंतथापुच्छं हित्वास्तंभांनियोजयेत् ।" इति । अन्यच्चगृहस्तंभप्रतिष्ठापनंबहुभिर्ग्रन्थकारैराग्नेय्यां वाभिहितम् तथाचब्रह्मशंभुः "सूत्रभित्तिशिलान्यासं स्तंभस्यारोपणं तथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्याहकश्यपः ॥" इति । तथाचशार्ङ्गधरः "प्रासादेषुचहर्म्येषुगृहेष्वन्येषुसर्वदा । आग्नेय्यांप्रथमंस्तंभंस्थापयेत्तद्विधानतः ॥" इति ॥ तथाचवराहमिहिराचार्याः "दक्षिणपूर्वे कोणेकृत्वापूजांशिलांन्यसेत्प्रथमाम् । शेषाः प्रदक्षिणेनस्तंभाश्चैवंप्रतिष्ठाप्याः॥" इति ॥ कात्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तम् "एकैकमुच्छ्रयेत्स्तंभंमंत्रैरेनैः शिलातले । श्रियोवसानइत्यंतैरिमामित्यादिभि-

गृही। आग्नेय्यादिषुकोणेषुमंत्रैरेतैः शिलांन्यसेत् ॥" इति। गृह्येहरिहरभाष्येशालापद्धतिव्यवण्येवमेवोक्तम्। इत्यलमतिप्रसंगेन। उक्ततरुजइत्युक्तत्वात् शास्त्रांतरात् काष्ठान्यवगंतव्यानि। तथाचवास्तुशास्त्रे "श्रीपर्णीरोहिणीशाकसर्जाश्चसरलाः शुभाः। पतंगलोध्रशालाख्यास्तालार्जुनकशिंशपाः॥ चन्दनाशोकबदरीमधूकाश्चकदंबकाः। प्रशस्ताश्चशमीनिंबाबिल्ववर्जगृहांतिके। गृहेकाष्ठं समंश्रेष्ठमलिंदेविषमंशुभम्॥" इति। नारदः "प्लक्षोदुंबरचूताख्या निंबस्नुहिविभीतकाः। दग्धाः कंटकिनोवृक्षा वटाश्वत्थकपित्थकाः॥ अगस्तिशिग्रुतालाख्यास्तित्तिडीकाश्चनिंदिताः। अन्येचगृहनिर्माणे योजनीयाः सदाद्रुमाः॥" इति॥ तथाचवराहः "पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः। चैत्यसरित्संगमभवाश्चघटतोयसिक्ताश्च॥ कुंजानुजातवल्लीनिपीडितावज्रमारुतोपहताः। स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निप्लुष्टदुष्टमधुनिलयाः॥ तरवोवर्जयितव्याः शुभदाः स्युः स्निग्धपत्रकुसुमफलाः। सुरदारुचंदनसमा मधुकरतरवः शुभाद्विजातीनाम्॥ क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वावृद्धिकराः। वैश्यानांजीवकखादिरकसिंदूरकस्यंदनाश्चशुभफलदाः तिंदुककेतकसरलार्जुनोत्थसालाश्चशूद्राणाम्। सर्वेषांवाशस्ताः सर्वे वृक्षाश्चनिंदितानोचेत्॥" इति। व्यासोपि "अन्यवेश्मस्थितंदारुनैवान्यस्मिन्प्रयोजयेत्। नतत्रवसतः कर्त्ता वसेत्तत्र नजीवति॥" इति। समरंगणे "इष्टका लोष्टपाषाणमृत्तिकाजीर्णमायसम्॥ तृणं पर्णं बुधैः प्रोक्तं दारुनूनंगृहायवै॥" इति। शार्ङ्गधरेपि "नूतनेनूतनंकाष्ठं जीर्णेजीर्णं प्रशस्यते। जीर्णेचनूतनंश्रेष्ठं नोजीर्णंनूतनेशुभम्" इति। वृक्षच्छेदनप्रार्थना ग्रंथांतरेउक्ता "यानीहभूतानिवसंति तानि बलिंगृहीत्वाविधिवत्प्रयुक्तम्। अन्यत्रवासंपरिकल्पयंतु क्षमंतुतान्यद्यनमोऽस्तुतेभ्यः॥" इति। अथस्तंभप्रसंगेनगृहोच्चतामाह। विस्तारेति। विस्तारस्यगृहविस्तारस्यअष्टिलवः षोडशांशस्तेनअन्वितैर्युक्तैः कृतकरैश्चतुर्हस्तैस्तुल्यंसमानंगृहोच्चांविदुर्मुनयइत्यध्याहारः। तथाचरत्नकोशे "विस्तारषोडशांशश्चतुर्हस्तोभवेद्गृहोच्छ्रायः" इति। तथाचलल्लः "नात्युच्छ्रितंनातिनीचं कुड्योत्सेधंयथारुचि" इति॥ १७॥

स्नानाग्निस्वपिवस्त्रभोजनपशुद्रव्यामरौकःस्थितिपूर्वादौजलमीश
तुर्दिशिपरंवायोरपाङ्मूत्रकम् ॥ अल्पेशक्तिभुवोर्यथारुचिपरंगेहस्य
दक्षेघरट्टांबूलूखलचुल्लिकापितृपदप्रक्षालनान्यूचिरे ॥ १८ ॥

अथमुख्यगृहात्कस्यगृहंकस्यांदिशिकर्तव्यंतदाह । स्नानेति । स्नानंप्रसिद्धम् अग्निः प्रसिद्धः स्वपिःशयनं वस्त्राणिप्रसिद्धानि भोजनंप्रसिद्धं पशवोगवादयःद्रव्याणिसुवर्णादीनि अमरादेवाः एषामोकांसिगृहाणि तेषांस्थितिःस्थापनं पूर्वादौदिशिक्रमेणकार्यमित्यध्याहारः । तथाचनारदः “स्नानागारंदिशिप्राच्यामाग्नेय्यामग्निमंदिरम् । याम्यायां शयनागारंनैर्ऋत्यांवस्त्रमंदिरम् ॥ प्रतीच्यांभोजनागारंवायव्यांपशुमंदिरम् । भांडकोशं तूत्तरस्यामीशान्यांदेवमंदिरम् ॥” इति । अथजलस्थानमाह । ईशितुरीशानस्यदिशिजलं कार्यंनान्यत्र । तथाचलल्लः “प्राच्यादिदिक्स्थे सलिलेसुतहानिः शिखिभयंरिपुभयंच । स्त्रीकलहं स्त्रीदौष्ट्यं नैष्ठ्यं चिंतात्मजविवृद्धिः स्यात् ॥” इति ॥ अथान्यदप्याह । परमिति । परमनुक्तंपदार्थजातंवायोर्दिशिकार्यं । अन्यानिमारुत्यामितिलल्लोक्तत्वात् । अपाग्दक्षिणस्यांदिशिमूत्रकंकार्यं । स्थलसंकोचेसति एतद्यत्प्रोक्तंतद्गृहमध्येबाह्यतश्चस्वस्थानेतारतम्येनयोज्यम् । अथ शक्तिभुवोः संकोचेसतिकर्तव्यमाह । अल्पइति । शक्तिभुवोरल्पेसतियथारुचिकार्यम् । गेहस्यदक्षेपरेआचार्याः घरट्टादिकमूचिरे । घरट्टः पिष्टयंत्रम् अंबुउदकम् उलूखलादिकंप्रसिद्धम् । तथाचोक्तं ग्रंथांतरे “उलूखलंपिष्टयंत्रमग्निस्थानजलाश्रयम् । वेश्मनोदक्षिणपार्श्वेपितृणांपादशौचनम् ॥” इति ॥ १८ ॥

द्वात्रिंशाधिकहस्तमब्धिवदनंतार्णंत्वलिंदादिकंनैवायादिकमीरि
तंतृणगृहंसर्वेषुमास्सूदितम् ॥ छन्नंवश्यकपाटमर्चिततमंवेश्मोक्त
रीत्याविशेदारंभोदितमास्सुनारदमतान्माघोर्जशुक्रेषुतु ॥ १९ ॥

अथ केषुकेषुगृहेषु आयादिकंभाव्यंकेषुनभाव्यमित्याह । द्वात्रिंशभ्यःआधिकाःहस्ताः यस्मिन्गृहेप्रमाणंतत्द्वात्रिंशाधिकहस्तमब्धि वदनंचतुर्मुखं तार्णंतृणगृहम् अलिंदादिकम् अलिंदपडिशालेतिलोके प्रसिद्धम् । आदिशब्देननिर्व्यूहादिगृहभूषणंगृह्यते एषुआयादिकंनई-

रितंनोक्तम् । तथाचदैवज्ञवल्लभे "अलिंदनिर्व्यूहविनिर्गमाद्याश्च तुर्दिशंयेगृहभूषणाय ॥ आयादिकंतेषुनचिंतनीयंयतोनतेवास्तुपरिग्रहेस्युः" इति । तथाचचिंतामणौ "यत्रदैर्घ्यंग्रहादीनांद्वात्रिंशद्धस्ततोधिकम् ॥ नतत्रचिंतयेद्धीमान्गणनायव्ययादिकम्" इति । तथाच राजमार्तंडे "आयव्ययौमासशुद्धिंचिंतयेन्नतृणालये" इति । तथाच वसिष्ठः "एकादशेयवादूर्ध्वंयावद्द्वात्रिंशहस्तकं ॥ तावदायादिकंचिंत्यंतदूर्ध्वंनैवचिंतयेत्" इति । अथतृणगृहेविशेषमाह । तृणगृहं सर्वेषुमासेषुउदितम् सर्वमासेषुकर्तव्यमित्यर्थः । अथनिष्पन्नेगृहेप्रवेशमाह । छन्नमिति । आरंभोदितमासेषुशास्त्ररीत्यावेश्मगृहंविशेत् आरंभायउदिताःप्रोक्तास्तेचतेमासाश्चतेषुशास्त्ररीत्यासूत्राद्युक्तविधिनागृहंप्रविशेत्स्वामीत्यर्थः । कथंभूतंवेश्म छन्नंकुड्यैराच्छादितं । पुनः किंलक्षणं वश्यकपाटंवश्यमधीनंकपाटंयस्यतत्तथातत्वश्यमिति लापितउद्घाटितेवातथैवस्थिरंभवति । पुनः किंलक्षणम् अर्चितमंतोरणमालाद्यलंकृतम् । तथाचनारदः "अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनम् ॥ गृहंनप्रविशेदेवाविपदामाकरंहितत्" इति । तथाचच्यवनः 'स्वयमुद्घाटितेरोगोऽपिहितेचकुलक्षयः । नानाधिकोनदिग्भागेद्वारेनीचेसुखक्षयः' इति । अथप्रवेशेमासविशेषमाहनारदमतात् । माघोर्जशुक्रेषुमासेषुगृहंप्रविशेत् माघःप्रसिद्धःऊर्जःकार्तिकः शुक्रोज्येष्ठः एषुगृहंप्रविशेदित्यर्थः । आरंभोदितमास्स्वित्यनेनतृणगृहस्यसर्वमासेषुविहितत्वात् प्रवेशोपिसर्वमासेषुविहितः । तथाच नारदः "प्रवेशोमध्यमोज्ञेयः सौम्यकार्तिकमासयोः ॥ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषुशोभनः" इति । तथाच ज्योतिः प्रकाशे "गृहारंभोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद्गृहम्" इति । तथाचग्रंथांतरे "विशेत्सौम्यायनेहर्म्यंतृणागारंतुसर्वदा" इति । तथाचव्यवहारसारतत्वे "सौम्यायनेश्रावणमार्गपौषेजन्मर्क्षलग्नोपचयंदशांशे । वामंगतेर्के गृहवास्तुपूजांकृत्वाविशेद्वेश्मभकूटशुद्धम्" इति ॥ १९ ॥

प्रारंभोदितभैःप्रवेशउदितोपूर्वःसपूर्वःस्थिरैर्मैत्रैश्चाच्युतमूलदस्रसहितैरारंभमैद्ध्यात्मकः ॥ कृत्यंवेश्मभवंदिवैवविहितंरात्रौप्रवेशः क्वचित्सूर्यर्क्षादिभपंचकंमनुमितादष्टप्रवेशेनसत् ॥ २० ॥

इदानीमपूर्वादिप्रवेशानाह । प्रारंभेति । प्रारंभोदितभैः गृहप्रारंभोदितनक्षत्रैरपूर्वः प्रवेशः उदितः मुनीन्द्रैरित्यध्याहारः । अप्रारंभोदितभैरित्युपलक्षणम् तेनप्रारंभोदिततिथिभादिकंसर्वंग्राह्मम् । अपूर्वोनामनूतनगृहेप्रथमःप्रवेशउच्यते । स्थिरैर्मित्रैश्चनक्षत्रैःसपूर्वःप्रवेशउदितःसपूर्वोनामयात्रावसाने यःक्रियते । अथअच्युतमूलदस्रसहितैरारंभभैर्द्वयात्मकःप्रवेशः उदितः द्वयात्मकोनामअग्न्यादिनानष्टगृहेपुनर्यः क्रियते । तथाचज्योतिःप्रकाशे "अपूर्वःप्रवेशोगृहारंभधिष्ण्यैर्विधेयः करोमध्यमोत्रेतिकेचित् ॥ सपूर्वः स्थिरैर्मित्रभैरेवशुद्धैरतोन्योऽश्विमूलाच्युतारंभधिष्ण्यैः" वसिष्ठः "अपूर्वसंज्ञंप्रथमंप्रवेशंयात्रावसानेचसपूर्वसंज्ञम्।द्वंद्वाह्वयंचाग्निभयादिजातंगृहप्रवेशंत्रिविधंवदंति"।अथगृहकृत्यविषयेदिनरात्रिविशेषनिर्णयमाह।कृत्यंवेश्मभवमिति । वेश्मभवंगृहभवंयत्किंचित्कृत्यंतद्दिवैवविहितंनरात्रौ क्वचिद्दिवामुहूर्ताभावेसतिरात्रौप्रवेशोविहितः नान्यत् । तथाच वसिष्ठः "दिवाप्रवेशःशुभदःसपुत्रपौत्रादिवृद्ध्यैनिशिभास्करेंद्वोः॥ बलेनमत्स्यध्वजवासरस्यरात्रिंविनासूर्यतिथिश्चरात्रिम्" इति । अथकलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिमाह। सूर्यर्क्षादिति । सूर्यनक्षत्रादिभपंचकंनक्षत्रपंचकं तथासूर्यर्क्षादिमनुमिताचतुर्दशमितान्नक्षत्रादष्टनक्षत्राष्टकंप्रवेशेनसत् नशुभंस्यात् । अन्यानिशुभानीत्यर्थात्सिद्धम् । अत्रपूर्वोक्तानां नक्षत्राणांशुभाशुभत्वंज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

लग्नेचोपचयस्थितैरविमुखैःप्रारंभवत्संस्थितैःसूर्येवामगतेस्वदिग्वदनभैर्वेश्मप्रवेशःशुभः ॥ रंध्रेषुद्विभवेभ्यआसुतगतःसूर्योयदास्यात्तदापूर्वाद्याननमालयंप्रविशतांस्याद्वामगोऽसौक्रमात् ॥ २१ ॥

इति श्रीनारायणदैवज्ञाविरचिते मुहूर्तमार्तंडे वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथप्रवेशेलग्नशुद्धिमाह । लग्नेशः शुभः स्यात् । रविमुखैः सूर्याद्यैः प्रारंभवत्संस्थितैः गृहारंभार्थमुक्तवत्संस्थितैरित्यर्थः । कस्मिन्सति सूर्येवामगतेसति । पुनःकैः स्वदिग्वदनभैः यद्दिङ्मुखं गृहंतद्दिङ्मुखैः प्रवेशोदितैर्नक्षत्रैरित्यर्थः । अथवामसूर्यलक्षणमाह । रंध्रइति । रंध्रेषु ५ द्वि २ भवे ११ भ्यः लग्नादिअष्टमपंचमद्वितीयैकादशेभ्यः सकाशात् ८ आसुतगतः आपंचमगतः सूर्योयदास्यात्त

दापूर्वाद्यानवमालयंपूर्वादिमुखं गृहंप्रविशतांमनुष्याणामसौसूर्यः क्रमाद्वामगतः स्यात् । एतदुक्तंभवति । अष्टमात्पंचसुवर्तमानोर्कः पूर्वाभिमुखगृहंप्रविशतांवामोभवति । पंचमात्पंचसुगतोदक्षिणाभिमुखे गृहेप्रविशतांवामोभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ।

अथमुहूर्तमार्तंडे यात्राप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

वारेचोपचयावहस्यसुदशास्विष्टप्रयाणंजगुःकर्णांत्यादितिभद्विकेषु मृगमैत्रार्केषुनोजन्मभे ॥ सार्पार्द्राग्नियमाजपादपितृषुत्वाष्ट्रत्रयेचाशुभंरिक्ता ४ ९ १४ पर्व १५ ३० गुहा ६ ष्टमी ८ हरि १२ सितास्येषुज्ञशुक्रोन्मुखम् ॥ १ ॥

अथयात्राप्रकरणंव्याख्यायते; तत्रादौयस्मिन्कालेयात्राकर्तव्येत्याह । सुदशासु शोभनादशांतर्दशाविदशोपदशासु उपचयावहस्यग्रहस्यवारेगोचराष्टकवर्गादौशुभफलग्रहस्यवारेप्रयाणमिष्टंशुभं जगुराचार्याः । केषु कर्णांत्यादितिभद्विकेषु कर्णः श्रवणः अंत्यरेवती अदितिभंपुनर्वसुःएषांद्विकाःश्रवणधनिष्ठेरेवत्यश्विन्यौपुनर्वसुपुष्यो एष्वित्यर्थः । पुनः केषु मृगमैत्रार्केषु मृगः प्रसिद्धः मैत्रमनुराधा अर्कोहस्तः एषुनवनक्षत्रेषुप्रयाणंशुभमित्यर्थः । तत्रविशेषमाह । नो जन्मभइति । जन्मभेजन्मनक्षत्रेश्रवणाद्यन्यतमेपियानंशुभंनोजगुः । अथयेषुअशुभंतान्याह । सार्पेति । सार्पभाश्लेषा अर्द्राप्रसिद्धा अग्निः कृत्तिका यमोभरणी अजैकपादः पूर्वाभाद्रपदा पितरोमघा त्वाष्ट्रत्रये चित्रात्रयेच एषुनवनक्षत्रेषुयानमशुभंजगुः । अन्यानिनवनक्षत्राणिमध्यमानीत्यर्थतःसिद्धम् । अथयासुतिथिषुअशुभंतदाह । रिक्तेति । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वणीपूर्णिमामावास्ये गुहः षष्ठी अष्टमीप्रसिद्धाहरिर्द्वादशी सितास्यंशुक्लप्रतिपत् तेषुप्रयाणंयानमशुभंजगुःअर्थादन्यासुतिथिषुशुभम् । अन्यदुष्टमाह । ज्ञेति । ज्ञोबुधः शुक्रः प्रसिद्धः तयोरुन्मुखंसंमुखयानंमुक्तेष्वपितिथिनक्षत्रादिषुयानमशुभं जगुः । बुधशुक्रसंमुखंगमनंनकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्राक्चंद्रासितशक्रभंवसुपराद्धात्पंचभेज्यानपाक्पश्चात्कार्किसितातुदक्कुजबुधार्यम्णस्त्यजेच्छूलकान् ॥ त्रिंशाष्टौनवभूमयोग्निगिरि

शात्रिशेषवोऽर्काब्धयः षट्शक्रास्तिथिपर्वतादशहृशोप्येतास्त
थीनीशतः ॥ २ ॥

अथशूलानाह।प्रागिति। प्राक्पूर्वस्यांदिशिचंद्रासितशक्रभंत्य जेत् चद्रःसोमवारःअसितःशनिवारःशक्रभंज्येष्ठा एतत्त्रयंपूर्वदिशि त्यजेदित्यर्थः। अपाक्दक्षिणस्यां वसुपराद्धांत्धनिष्ठोत्तरोद्धात् पंच नक्षत्राणि ईज्योबृहस्पतिवारः एतान्दक्षिणस्यांत्यजेत्। पश्चात्पश्चि मायांदिशिकार्कसितान्त्यजेत् कः रोहिणी अर्कोरविः सितःशुक्रः एतान्पश्चिमायांत्यजेदित्यर्थः। उदक् उत्तरस्यांदिशि कुजबुधार्यम्ण स्त्यजेत् कुजोमंगलवारः बुधः प्रसिद्धः अर्यमानामोत्तराफाल्गुनी एतान्शूलकान्उत्तरस्यांत्यजेत्। शूलपदस्यप्रत्येकंसम्बन्धः। अथ योगिनीमाह।त्रिशाष्टाविति। एतान्प्रत्येकपदगतान् तिथीन् ईशतः ईशान्या सकाशात्प्रदक्षिणक्रमेणजह्यः एतांस्तिथीन्त्यजेत्। एतके त्रिंशा ३० ष्टौ ८ ईशान्यां नव ९ भूमयः १ प्राच्यां अग्निः ३ गि- रिशाः ११ आग्नेय्यां विश्वे १३ षवः५ दक्षिस्यां अर्का १२ ब्धयः १४ नैर्ऋत्यां षट् ६ शक्राः १४ पश्चिमायांतिथि १५ पर्वताः ७ वाय व्यांदश १० दृशः २ उत्तरस्यां अत्रांकन्यासएवव्याख्यानम् ॥ २॥

ऐंद्र्याद्याग्निभसप्तसप्तभगणोवाय्वग्निकाष्ठास्थितोनोलंघ्यः परिघ
स्त्वपाक्वरुणभैःप्राच्यैरुदङ्नोव्रजेत्॥ सर्वाशासुरवीज्यमित्रतुरगै
र्यायादथावश्यकेहित्वाशूलमनिष्टभैर्यदिनिजाशेष्टांगलिंध्वव्रजेत् ३

अथान्यन्नियमाह। ऐंद्र्येति। ऐंद्र्यादिषुदिक्षुआग्निभात्कृत्ति कायाः सकाशात्सप्तभगणोभवेत्। एतदुक्तंभवति सप्तशलाका चक्रंनिष्पाद्य पूर्वगतासुसप्तसुरेखासुईशानतः कृत्तिकादीनिसप्त नक्षत्राणिन्यसेत्। तत्पुरः स्थानि सप्तदक्षिगतरेखासुन्यसेत्। एवं पश्चिमोत्तररेखासुक्रमेणन्यसेत्। ततोवायव्याग्नेयादिग्गतांरेखांकुर्या त् अस्यारेखायाः परिघइतिसंज्ञा। एवंनिष्पादितेचक्रेप्रयोजनमाह। वाय्वग्निकाष्ठास्थितइति। वायुःप्रसिद्धःअग्निःप्रसिद्धःअनयोःकाष्ठेदि शौवायव्याग्नेय्यौ तत्रस्थितःपरिघः नोल्लंघ्यः। अथान्यत्प्रयोजनमाह अपागिति। आपग्दक्षिणस्यांवरुणभैःप्रतीच्यैर्नक्षत्रैर्नव्रजेत्। प्राच्यैर्न क्षत्रैःउदक्उत्तरस्यांदिशिनव्रजेत् नगच्छेत् तत्तद्दिक्स्थापितनक्षत्रैस्त

स्तद्दिग्गमनंसिद्धमेव। सर्वासुसर्वदिक्षुरवीज्यमित्रतुरगैर्यायात् रवि र्हस्तः ईज्यः पुष्यः मित्रमनुराधा तुरगोऽश्विनी एभिर्नक्षत्रैः सर्वासु दिक्षुगमनंशुभमित्यर्थः। अथावश्यकेकृत्येअस्यापवादमाह। अथाव श्यकेइति।आवश्यकेकृत्येसतिनिंद्यैःअनिष्टभैःयद्दिक्षुयानिनिंद्यानितैः पूर्वोक्तैर्नक्षत्रैस्तस्यांदिशितदाव्रजेत्। तदाकदा यदानिजाशेष्टांगल ब्धिर्भवेत् निजाशायांनिजगमनदिशायांइष्टांगलब्धिः इष्टलग्न लाभःस्यात्। वक्ष्टलग्नंवक्ष्यमाणलक्षणं तद्यथोक्तगुणसंपन्नंयदास्या त्तदागच्छेदित्यर्थः। नोचेन्नेत्यर्थात्सिद्धं। किंकृत्वामूलंहित्वा पूर्वोक्तमूलनक्षत्रंत्यक्त्वा मूलनक्षत्रेसति निजाशेष्टांगलब्धावपि नगच्छेदित्यर्थः॥ ३॥

मिश्राख्यैर्ध्रुवभैर्दिनादिमलवेतीक्ष्णैर्द्वितीयेंतिमेक्षिप्रैर्नक्रमशोमृदू ग्रचरभैरात्रित्रिभागेष्वियात्॥श्रुत्यर्केज्यमृगेष्वयंननियमोवैश्वांत्य पादश्रवास्तिथ्यंशस्त्वभिजिद्गमसफलदोयामींविनापिक्षणः॥४॥

अथान्यदाह। मिश्राख्यैरिति।दिनादिमलवेत्रिधाभक्तस्यदिन स्याद्येशं मिश्राख्यैः साधारणैर्नक्षत्रैः ध्रुवभैश्चमध्ययात्नगच्छेत्। द्वि तीयभागेतीक्ष्णैः अंतिमतृतीयभागेक्षिप्रैर्नक्षत्रैर्नेयात्। अथरात्रित्रि भागेषुक्रमशोमृदूग्रचरभैर्नेयात् रात्रेः प्रथमेभागेमृदुभिः द्वितीयभा गेउग्रैः तृतीयेभागेचरभैर्नेयात्। अथविशेषमाह। श्रुतीति। श्रुत्य र्केज्यमृगेषु। अयंनियमोन। श्रुतिः श्रवणः अर्कोहस्तः ईज्यः पुष्यः मृगः प्रसिद्धः एभिर्नक्षत्रैः सर्वभागेषुगंतव्यमितिभावः। अथाभि जिल्लक्षणंतत्फलंचाह। वैश्वांति। वैश्वमुत्तराषाढातस्यांत्यपादश्च तुर्थचरणः श्रवणस्यआद्यस्तिथ्यंशः प्रथमः पंचदशांशः एतत्प्रमा णोऽभिजित्स्यात् सोभिजिद्यामींदक्षिणांदिशंविनासर्वदिक्षुफलदः क्षणोमुहूर्तोपि अभिजिद्यामींविनाफलदः यातॄणामभीष्टफलदोभव तीत्यर्थः॥ ४॥

एकार्कैंद्व्यनानुकूलमनिशंभेदेदिवारात्र्योर्भौमेप्राक्छनिचंद्रयोर्ग तमपाक्पश्चाज्ज्ञगुर्वोर्हितम्॥ भृग्वर्कांह्युदगर्कभाद्युभमगैस्तष्टं द्विसप्ताडलस्त्र्यंगाभ्यांविडलोनयोर्नगमनंश्रीदेवलोक्त्याहितम्।५।

अथान्यदाह। एकार्कैंद्व्यनानुकूलमिति। अर्कश्चइंदुश्चतयोर

यनमर्कैंद्वयनम् एकंचतदर्कैंद्वयनंचतत्तथा तस्यानुकूलंगतंगमनमनि शमहर्निशंहितंस्यात्। भेदेसतिदिवारात्रयोः क्रमेणशस्तंस्यात्। अयमर्थः। सूर्योदिनस्वामीचंद्रोरात्रिस्वामी द्वौचेदुत्तरायणेस्यातांतदाहर्निशमुदग्गमनंशस्तं द्वौचेद्दक्षिणायनेभवतस्तदाअहर्निशंदक्षिणगमनंशस्तंरात्रौचंद्रायनदिशं प्रतिगमनंशस्तंस्यात्। अर्थात्अन्यथा नशस्तंस्यात्। अत्रप्राचीउत्तरसंबंधिनीज्ञेया तस्माद्यदाउदग्गमनं शस्तंतदाप्राग्गमनमपिशस्तंभवति। प्रतीचीदक्षिणसंबंधिनीज्ञेया तेनयदादक्षिणदिग्गमनंशस्तंतदाप्रतीचीगमनमपिशस्तंस्यात्।तथाच रत्नकोशे "दिनकरकरप्रतप्तामकरादावुत्तरांचपूर्वांच। यायाच्चकर्कटादौयाम्याशास्यंप्रतीचींच"॥ अथान्यदाह। भौमइति। भौमेप्राक्पूर्वदिशिगतंगमनंहितंस्यात्। शनिचंद्रयोरपाक्दक्षिणस्यांज्ञगुर्वोः बुधगुर्वोः पश्चात्पश्चिमायां भृग्वर्कान्हिशुक्ररविदिनेउदगुत्तरस्यां गतंहितंस्यात्। अथाडलंविडलंचाह। अर्कभादिति। सूर्यनक्षत्रात् शुभं दिननक्षत्रं अगैः ससभिस्तष्टं शेषितंसत् द्विसप्त द्वौवाससवा यदाभवंतितदाडलः स्यात्। त्र्यंगाभ्यांत्रिषद्संख्यकाभ्यांविडलः स्यात्। अनयोराडलविडलयोर्गमनंश्रीदेवलर्षिवचनेनहितं स्यात्॥८॥

आज्यंदुग्धगुडौतिलान्दाधियवान्माषानिनात्प्राश्यनोशूलेयानम निष्टमिंद्रककुभोथाज्यंतिलान्नंतिमीन् ॥ दुग्धंप्राश्यचहस्त्यनोहयनरैर्यानंसुयानंतयोर्ध्यानाद्वाभवति ब्रुवेथहरिजंतिथ्यादिलक्षाधिकम् ॥ ९ ॥

अथवारशूलदोहदमाह। सुगमम्। इनात्सूर्यवारात्सकाशात् आज्यादीनिप्राश्य प्राशयित्वाशूलेवारशूलेयानंप्रधाणमनर्थकृन्नो भवति। अथदिग्दोहदमाह। आज्यमिति। घृतादिकंप्राश्यऐंद्र्यादिषुपूर्वादिषुहस्त्यादिभिर्यानंसुयानंभवति। हस्तीप्रसिद्धःअनःशकटः हयोअश्वः नरःशिबिकावाहकः। एतदुक्तंभवति घृतंप्राश्यहस्तिना प्राग्गमनात्सिद्धिः तिलान्नंतिलौदनंप्राश्यरथेनदक्षिणगमनात्सिद्धिः मत्स्यान्प्राश्यअश्वेनपश्चिमगमनात्सिद्धिः दुग्धंप्राश्यनरैरुदग्गमनात्सिद्धिः स्यादित्यर्थः। असतिसंभवेअभक्ष्येच निर्णयमाह। तयोर्भक्ष्यवाहनयोर्ध्यानाद्वायानंसुयानंभवति। अथलग्नशुद्धिंसहेतुकामाह।

त्तुबेऽथहरिजमिति । अथहरिजंलग्नंब्रुवेवच्मि । कथंभूतं तिथ्यादि लक्षाधिकंतिथ्यादिभ्योलक्षाधिकंबलिष्ठमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वर्क्षानर्द्धिघटास्तभानृजुगृहान्षष्ठं रिपोर्भादनुस्वर्क्षांगेशरिपुंखलं जनिबलत्यक्तंतथासांप्रतम् ॥ यात्रालग्नगतंत्यजेदथदिशामीशो र्कशुक्रौकुजोराहुर्मंदशशांकसौम्यगुरवःकेंद्रेदिगीशेव्रजेत् ॥ ७ ॥

स्वर्क्षे स्वर्क्षानर्द्धिघटादिकं यात्रालग्नगतंत्यजेत् स्वर्क्षेस्वराशिः अनर्द्धिःस्वराशेरनुपचयभवनंघटःकुंभःअस्तभमस्तगतग्रहस्यराशिः अनृजुग्रहंवक्रग्रहस्यराशिःएतान् रिपोर्भात्वैरिराशेःषष्ठं अनुपृष्ठोदयं। तथाचबृहज्जातके“गोजाश्विकर्किमिथुनाःसमृगानिशाख्याःपृष्ठोदया विमिथुनाःकथितास्तएव” इति ॥ वृषमेषधनकर्कमकराः पृष्ठोदयाः । स्वर्क्षांगेशरिपुमृक्षंच अंगमृक्षांगेतयोरीशः स्वामीतस्यरिपुःतं खलः प्र सिद्धःनिजबलत्यक्तंजन्मनिबलहीनंग्रहं तथासांप्रतप्रस्तुतंबलत्यक्त मित्युक्तंसर्वंयात्रालग्नगतंत्यजेत् । अथदिक्पतीनाह । दिशामिति । दिशांपूर्वादीनामीशाः स्वामिनः अर्कशुक्रादयः पाठक्रमात्स्युः । केंद्रदिगीशे १, ४,७, १०, सतिव्रजेद्गच्छेत् । यस्मिन्केंद्रेलालाटगत्वं भवति । तत्केंद्रंवर्जयित्वा अन्यकेंद्रंदिगीशेसतिव्रजेत् । इदमग्रि मश्लोकेवक्ष्यति ॥ ७ ॥

दिक्पेनप्रवसेल्ललाटगइनःप्राच्यंतनौभालगःस्यात्पश्चान्मदनेर्कजों बुगबुधःसौम्यांखगोपाकजः ॥ ऐश्यांद्वित्रिगतोगुरुर्ज्वलनदिश्या यव्ययस्थोभृगुर्वायौषट्सुतगोविधुर्निर्ऋतिदिश्यष्टांकसंस्थंतमः ८

अथदिक्पतौलालाटगत्वं तद्दिग्गमननिषेधंलालाटलक्षणंचाह । दिक्पेलालाटगेसतिनप्रवसेत् प्रवासंनकुर्यात् तनौलग्नेवर्तमानइनः सूर्यः प्राक्प्राच्यांदिशिभालगः ललाटस्थितः स्यात् । मदनेसप्त- मेवर्तमानोर्कजः शनिः पश्चिमायांललाटस्थितः स्यात् । अंबुगबुधः चतुर्थगतोबुधः सौम्यामुत्तरस्यांललाटस्थितः स्यात् । खंदशमंतद्गतः कुजोभौमः अपाक्दक्षिणस्यांललाटस्थितः स्यात् । द्वित्रिगतोगुरुः ऐश्यामीशान्यांललाटस्थितः स्यात् । आयव्ययस्थः भृगुः कविः ज्वलनदिशिआग्नेय्यांललाटस्थितःस्यात् । षट्सुतगोविधुश्चंद्रः वा-

यौवायव्यांललाटस्थितः स्यात् । अष्टांकसंस्थंतमः अष्टमनवमस्था-
नस्थोराहुः निर्ऋतिदिशि ललाटसंस्थः स्यादिति ॥ ८ ॥

वक्रीकेंद्रगतस्तदीयदिवसोलग्नेऽस्यवर्गोभवेद्यातुर्नाशकरः शुभो
पितनुगोजन्मर्क्षलग्नेद्विपुः ॥ द्वीशाग्न्यंबुजभाग्यभानिगुरुभंपौष्णां
तकेसार्पभंजन्मर्क्षाणिरवेरुपप्लवहतंखेटस्तनौहानिकृत् ॥ ९ ॥

वक्रीति । वक्रीग्रहःकेंद्रगतःसन् यातुर्गमनकर्तुर्नाशकरः स्यात् ।
तदीयदिवसोपिवक्रग्रहस्यदिवसोपियातुर्नाशकरः स्यात् । लग्न-
स्यवर्गोपिनाशकरः स्यात् । जन्मर्क्षलग्नेद्विपुः शुभोपितनुगोयातु-
र्नाशकरः स्यात् । जन्मराशिजन्मलग्नेतयोः ईशौतयोः रिपुः ।
अथसूर्यादीनांजन्मनक्षत्रमाह । द्वीशेति । रवेः अर्कतः ग्रहाणां
द्वीशादीनिजन्मर्क्षाणिजन्मनक्षत्राणिस्युः । द्वीशंविशाखासूर्यस्य
अग्निः कृत्तिकाचंद्रस्य अंबुपूर्वाषाढाभौमस्य अजःश्रवणोबुधस्य
भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनीगुरोः गुरुःपुष्यःशुक्रस्य पौष्णंरेवतीशनेः याम्यं
भरणीराहोः सार्पमाश्लेषाकेतोः । उपप्लवहति । उप्लवगतोनाम
यदीयभंयस्यग्रहस्यभंजन्मनक्षत्रंहतंत्रिविधोत्पातहतंस्यात् । असौ
ग्रहोलग्नेस्थितोहानिकृत्स्यात् ॥ ९ ॥

वेशिः सौम्ययुतस्तनौजनुषियेसद्भिर्युताराशयोजन्माब्जोपचय
स्थिताअपितनोःस्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः ॥ पापाअप्यतिशोभनास्त
नुगताजन्मेश्वरौकेंद्रगौस्वारात्यह्निनौशुभोनफलदोमित्राह्निपा
पोर्थदः ॥ १० ॥

वेशिरिति । सूर्याद्द्वितीयोराशिर्वेशिःससौम्ययुतःसन् अंगगो
लग्नगोऽतिशोभनः स्यात् । जनुषिजन्मकालेसद्भिर्ग्रहैर्युतायेराशयः
तनुगताः अतिशोभनाःस्युः । जन्माब्जोपचयस्थिताः जन्माब्जो
जन्मचंद्रः तस्मादुपचयानित्रिषडेकादशतमानितेषुस्थिताग्रहास्तेतनु
गताअतिशोभनाः तनोरपिजन्मलग्नादप्युपचयस्थलग्नगताअति
शोभनाः स्युः । स्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः जन्मनियेस्वर्क्षगाः उच्चगाः
मित्रर्क्षगास्तेअपिशोभनाः स्युः । जन्मेश्वरौजन्मराशिजन्मलग्न
स्वामिनौकेंद्रगौअतिशोभनौस्याताम् । स्वारात्यह्निस्ववैरिवारेशुभः

शुभग्रहः तनौलग्नेवर्तमानोनफलदोभवति। मित्राह्विपापः तनौवर्त मानोऽर्थदः स्यात्। तथाचयवनः "रक्षकावर्द्धकाश्चैवयेस्युर्जन्मनिनायकाः। तान्पापानापिनिः शंकोयात्रालग्नेनियोजयेत्" ॥ इत्यादि ॥ १० ॥

त्र्यायार्यन्यगताःखलाःखइनजोऽन्त्योंत्याद्यषष्ठाष्टगोभूयःसोपचितोस्तखांबुसुतगःशुक्रोस्तईज्योमृतौ ॥ नष्टज्ञोव्ययगोग्रहान्वितशशीयातुर्महाविघ्नदाअन्यस्थानगताजयार्थसुखदास्त्याज्यंपुरोक्तंनचेत् ॥ ११ ॥

अथयात्रालग्नेइष्टानिष्टांश्चश्लोकेनैकेनाह। त्र्यायार्यन्यगताः खलाः त्र्या ३ या ११ रिभ्यः ६ अन्यानि १, २, ४, ५, ७, ८, ९, १०, १२, तत्रगताःखलाःपापग्रहाःखेदक्षमे इनजः शनिः। त्र्यायार्यन्यगताः खलाइत्यनेनैवसिद्धेपिविशेषदुष्टफलज्ञापनार्थंखइनजइत्युक्तम्। अंत्या १२ द्य १ षष्ठा ६ ष्ट ८ गोऽब्जश्चंद्रः भूयः पुनः सचंद्रः अपचितः क्षीणचंद्रः कृष्णपक्षचंद्रः अस्त ७ खां १० बु २ सुत ५ गःअस्तः ७ शुक्रः ईज्योगुरुर्मृतौ ८ नष्टज्ञोस्तमितबुधोव्यय १२ गतः ग्रहान्वितः शशीयेनकेनापिग्रहेणग्रहाभ्यामपिग्रहैर्वायुक्तश्चंद्रमाः एतेप्रत्येकंयातुर्महाविघ्नदाःस्युः। नानाप्रकारेणमरणभंगादीन्ददतीत्यर्थः। अन्यस्थानगताः उक्तेभ्योऽन्यस्थानगता संतस्तदाजयार्थसुखदाः। तदा कदा चेद्यदिपुरोक्तंलग्नत्याज्यंनस्यात् ॥ ११ ॥

स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसुचतुर्वक्रेचतुःशालकेतूद्वाहेषुवधूप्रवेशनृपभीदुर्भिक्षपीडासुच ॥ तीर्थस्वामिनि देशयोर्भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपेभारद्वाजवात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखम् ॥ १२ ॥

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह। स्वग्रामेति। स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आत्मसद्मआत्मगृहं चतुर्मुखेचतुर्वक्रे चतुःशालकं प्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयः विवाहाः तेषुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थं तीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपे भृग्वादिगोत्रसमूहे भारद्वाजवात्स्ययोर्गोत्रयोः एषूक्तेषुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहितंस्यात्। अत्रवधूप्रवेशेप्रतिशुक्र

दोषोनोक्तः तत्तुभर्त्रासहगमनविषयम् भर्त्राविनागमनेदोषोदृश्यते नवोढायास्तुवंध्यात्वमिति । तथाचश्रीपराक्रमे "स्वामिनानीयमाना यांप्रतिशुक्रोनविद्यते" इति॥ तथाचमतांतरे "नवोढायास्तुवंध्यात्वं यदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदत्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे ॥" इति । तथा चलल्लः "स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविग्रहेतथोद्वाहे । नववध्वागृह गमनेप्रतिशुक्रविचारणानास्ति ॥" इति । तथाचमत्स्यपुराणे "चतुः शालचतुर्द्वारमलिंदैः सर्वतोयुतम् । नाम्नातत्सर्वतोभद्रंनतत्रप्रति शुक्रता ॥" इति॥ तथाचवसिष्ठः "काश्यपेषुवसिष्ठेषुभृग्वत्र्यांगिर सेषुच । भारद्वाजेषुवात्स्येषुप्रतिशुक्रोनविद्यते ॥" इति ॥ १२ ॥

चंद्रेपूषभमेषगेसतिसितोंधःस्यात्तदासंमुखंयानंसत्परपूर्वयोःसित विपर्यासात्सदावश्यके ॥ राजातर्पितवह्निभूसुरसुहृत्स्नेहानुवृत्तिं त्यजंस्तृप्तःकार्यमनाव्रजेत्त्रिदिवसैरेकाब्धिषट्क्रोशकान् ॥१३॥

अथान्यंचापवादमाह । चंद्रेइति । चंद्रेपूषभमेषगेसतिसितः शुक्रः अंधः स्यात् । तदासंमुखंयानंसत् शुभंस्यात् । तथाचगर्गः । "पौष्णादिवह्निभाद्यंघ्रौयावत्तिष्ठतिचंद्रमाः । तावदंधोभवेच्छुक्रः प्रवेशोनिर्गमेशुभः" इति ॥ अथआवश्यकेप्रवृत्तिमाह । परपूर्वयोरि- ति परपूर्वयोः पश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात् शुक्रविपर्यासात् आ- वश्यकेकृत्येसति यानंसत्स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रेपूर्वकपालं गतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पश्चिमकपालंगतेसतिपूर्वांगच्छेत् । तथाच ज्योतिःप्रकाशे । "अत्युत्सुकेषुयावत्प्राक्कपालस्थोभृगुर्भवेत् । तावत्पा शिदिशंगच्छेत्प्राचींप्रत्यक्स्थितस्तथा ॥" इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति । राजात्रिदिवसैरेकाब्धिषट्क्रोशकान्व्रजेत् । एतदुक्तंभवति । प्रथमदिनेक्रोशंगच्छेत् द्वितीयेदिनेचतुः क्रोशान् तृतीयेषट्क्रोशान् अर्थात्परतोयथेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराजातर्पितवह्निभूसुरसुहृत् वह्निरग्निः भूसुराब्राह्मणाः सुहृदोबांधवाःतेतर्पिताःवह्निभूसुरसुहृदो येनसतथा । अत्रायंभावः समिच्चरुतिलादिनावह्निंतर्पयित्वा दक्षि णान्नादिभिर्भूसुरांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणादिभिःसुहृदः कलत्रादीं स्तर्पयित्वाव्रजेदिति । किंकुर्वन् स्नेहानुवृत्तिंत्यजन्सन् स्नेहेनअनु वृत्तिः पुनर्गृहागमनम् । अयंभावः यात्रार्थंवहिर्गत्वापुत्रादिस्नेहवशा

स्वदेवलोकनार्थंगृहंनागच्छेदिति । कथंभूतोराजा तृषः बुभुक्षितोन गच्छेदितिभावः । पुनः किंलक्षणः कार्यमनाः कार्यायउत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां "स्वनिकेतात्सुरभवनात्प्रधानादाश्रमाद्गुरुगृहाद्वापि । यायात्कृताग्निकार्यः प्राश्यहविष्यंद्विजानुमतम्" इति । तथाचबृहस्पतिः "दैवज्ञंपूजयित्वातुविदुषः पूज्यशक्तितः । प्रक्षिणमिमान्कृत्वातिष्ठन्ध्यायेदुमापतिम्" इति । तथाचज्योतिः प्रकाशे । "संतोष्यस्वांगनांविप्रान्जह्यात्प्रतिरथादिकम् । शुचिः शुक्लांबरोष्णीषोनत्वेष्टंसुमनाव्रजेत् ॥" इति तथाचकश्यपः "यात्रासमयेवृद्धानुपरागेग्रहस्यवैषम्ये । गोभूहिरण्यवस्त्रैः संपूज्यश्रद्धयाचदैवज्ञम् । इति ॥ बृहद्यात्रायां " स्नातोभुक्तोनुलिप्तश्चसर्वालंकारभूषितः । शुक्लांबरधरः श्रीमानध्वगः सुखमेधते" इति । भूपालवल्लभे "ब्राह्मणान्नावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वागृहंनैवासिद्धिकामोविशेद्गृहम्" इति । लल्लः "यात्रायांप्रस्थितोयश्चब्राह्मणानवमन्यते ॥ तदंतंजीवितंतस्यनासौप्रतिनिवर्तते" इति । बृहद्यात्रायाम् "यस्तुसंप्रस्थितोयात्रांस्वभार्यांनाभिनंदति । भार्यावानाभिनंदेतन्नास्यप्रतिनिवर्तनम्" इति । तथाचरत्नावल्यां । "क्रोशंवायादिवाप्यर्धंप्रथमेहनिशस्यते । द्वितीयेयोजनंगत्वानिवसेतमहीपतिः ॥ तृतीयेयोजनंसार्द्धंवसेदाक्रम्यदूरतः । ततः परंयथेष्टंतुयायान्मार्गंमहीश्वरः" इति ॥ १३ ॥

क्रोधक्षौररतिश्रमामिषगुडद्यूताश्रुदुग्धासवक्षाराभ्यंगभयासितांबरवमीस्तैलंकटूज्झदृगमे ॥ क्षीरक्षौररतीः क्रमात्त्रिशरसप्ताहंपरंतद्दिनेरोगंस्त्र्यार्तवकंसितान्यतिलकंप्रस्थानकेपीतिच ॥ १४ ॥

अथयातृकस्यनियमानाह । क्रोधः प्रसिद्धः क्षौरंप्रसिद्धं रतिर्मैथुनं श्रमः क्लेशः आमिषंमांसं गुडःप्रसिद्धःद्यूतंद्यूतवरणं अश्रुअश्रुमोचनं दुग्धंप्रसिद्धम् आसवोमद्यं क्षारंक्षारधान्यंमाषादि अभ्यंगः तैलाभ्यंगः भयंशंका रिपुभयमित्यर्थः असितांबराणिअशुभ्रवस्त्राणिरक्तकृष्णादीनिवमिर्वमनं तैलंप्रसिद्धं कटुमरीचादि इत्येतद्गमेगमनेउज्झेत् अथउक्तेषुकिंकिंकतिदिनंत्यजेदित्याह । क्षीरेति । क्षीरक्षौररतीः क्रमात्त्यजेत् त्रि ३ शर ५ सप्ताहं ७ त्यजेत् क्षीरंदुग्धंत्र्यहं ३ क्षौरंशराहंपंचाहं ५

रतिंससाहंत्यजेदित्यर्थः परंउर्वरितंतद्दिनेप्रयाणदिनेत्यजेत् रोगंव्या धिंयावद्बाधंत्यजेत्अर्थांतवबीजदानपर्यंतंत्यजेत् सितान्यातिलकं श्वेतव्यतिरिक्तंतिलकंपीतकौंकुमादिकंतद्दिनेत्यजेत् प्रस्थानकेपिइत्ये तत् त्यजेत् प्रस्थानकंनाममुहूर्तसमयेकिंचिदभीष्टवस्तुचालनं। तदुक्तं रत्नमालायां'छत्रायुधाद्यंमनसस्त्वभीष्टंप्रचालयेद्वैजयिकंजयार्थीति'। एतत्तुकार्यवशात्क्रियते प्रस्थानेसंपूर्णफलंनास्ति ॥ तथाचरत्नकोशे। "कार्यवशात्स्वयमगमेभूभर्तुः केचिदाचार्याः। छत्रायुधाद्यभीष्टंवैज यिकंनिर्गमेकुर्युरिति"। तथाचगर्गः ॥ "स्वशरीरेणयः कश्चिन्निर्गच्छे च्छ्रद्धयान्वितः ॥ तस्ययात्राफलंसर्वंसंपूर्णंपथिसिद्ध्यतीति"। तच्चा लनावधिर्ग्रंथांतरात्। "गृहाद्गृहांतरंगर्गआहसीमांतरंभृगुः ॥ शर क्षेपाद्भरद्वाजोवसिष्ठोनगराद्बहिरिति" ॥ एवंप्रस्थानेकृतेपिस्वयम न्यस्मिन्सुदिनेगच्छेत्॥ तथाचज्योतिःप्रकाशे। "प्रस्थानेपिकृतेनेया न्महादोषान्वितेदिने ॥ गर्भयोगंविनाकालवृष्ट्यादौचाप्लुतेतथेति"। रत्नमालायां। "वसेन्नचैकत्रदशक्षितीशोदिनानिनोसप्तचमांड- लीकः ॥ यःप्राकृतः सोपिचपंचरात्रंभद्रेणयात्रापरतः प्रयोज्येति" ॥ एवंविधेप्रस्थानेपिक्रोधक्षौररत्यादीन्वर्जयेदित्यर्थः ॥ गर्गः "क्रोधं क्षौरंतथावांतिंतैलाभ्यंगाश्रुमोक्षणम् ॥ द्यूतंमांसंगुडंतैलंयानंमद्यंपरि त्यजेदिति" ॥ रत्नकोशे "कालीयकंहिंगुलकः कुंकुमंरक्तचंदनं ॥ पीतंरक्तंचवसनंयातुर्नेष्टानितत्क्षणादिति" ॥ बृहद्यात्रायाम् "कटु तैलगुडक्षौरपक्वमांसाशनंतथा ॥ भुक्त्वायोयातिमोहेनव्याधितः सनिवर्ततइति" ॥ लल्लः। "प्रमत्तोव्याधितोभीतः श्रांतः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ अध्वानंनप्रपद्येतक्लीववेषस्तथैवच ॥ रत्नावल्यां। "स्वकीयांपरकीयांवास्त्रियंपुरुषमेववा ॥ ताडयित्वातुयोगच्छेत्तद्दंतं तस्यजीवितमिति" ॥ भृगुः। "त्रिरात्रंवर्जयेत्क्षीरंपंचाहंक्षुरकर्मच। तदहश्चावशेषाणिसप्ताहंमैथुनंत्यजेदिति" ॥ यात्रायां गमनलक्षणं गर्गोक्तंज्ञेयम्। "मुहूर्तसमयेप्राप्तेहंसचारांघ्रिणाव्रजेत् ॥ दैवज्ञाना त्यविप्राद्यपुरोगैः स्वजनैर्वृतः ॥ पूर्वंदक्षिणमुत्कृत्यपादंयात्रांनराधिपः। द्वात्रिंशतंपदंगत्वायानमारुह्यसंव्रजेत् ॥ ततोनिरीक्षयेत्सम्यक्श कुनांश्चशुभाशुभान् ॥ तथैवसदसच्छब्दान्निमित्तानिचसंव्रजे दिति" ॥ १४ ॥

वस्त्रालंकरणानिपूर्णकलशस्तौर्यध्वनिःपुत्रवान्शंखादर्शनृपा श्वदंतिसुरभिस्त्रीपुष्पधान्यादिच ॥ दोलादीपविधूमवह्निसुरभि द्रव्याणिशुभ्रोवृषोवेश्याछत्रवितानचामरकुमार्योमीनगोरोचने।१५।

इदानींशकुनानाह। वस्त्रेति। वस्त्राणिश्वेतवस्त्राणि अन्यान्य पशकुनमध्येपठितानि अलंकरणानि सुवर्णादिनिर्मितानि भूषणा नीत्यर्थः। पूर्णकलशः प्रसिद्धः तौर्यध्वनिः वाद्यध्वनिः पुत्रवान्वर्द्ध मानः पुरुषः शंखः प्रसिद्धः आदर्शोमुकुरः नृपोराजा अश्वः प्रसिद्धः दंतीहस्ती सुरभिर्गौः स्त्रीसौभाग्यवती पुष्पाणिश्वेतानि धान्यानि अकृष्णानि कृष्णानित्वपशकुनमध्येपठितानि आदिशब्देनसुवर्णा दिधातवः दोलाप्र० दीपःप्र० विधूमवह्निः धूमरहितोग्निः सुरभिद्र व्याणि सुगंधद्रव्याणि कर्पूरचंदनादीनि शुभ्रोवृषः श्वेतवृषभः वेश्याप्र० छत्रंप्र० वितानंवस्त्रनिर्मितं प्र० चामरंप्र०कुमारीप्र० मीनो मत्स्यः जलादुद्धृतः गोरोचनंप्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

यद्यत्स्वांतनितांततोषकरणंकोरुद्धृतंगोमयंमृच्चांभोर्थघटान्वितः सहचरोधौतांबरोमैत्रकः ॥ दूर्वादर्भरथाःपलास्रमदिरावर्णीगुरुर्दै वविद्विप्रौमित्रमृगावरोदनशवंसिद्धार्थदुग्धादिच ॥ १६ ॥

अथसंकोचेनाह। यद्यदिति। यद्यद्वस्तुस्वांतनितांततोषकरणम् स्वांतमंतःकरणं तस्यनितांतमतिशयेनतोषकरणंसंतोषजनकंतत् किं बहुनोक्तेन एवंसंकोचेनोक्त्वेदानींयेषुसंतोषाभावस्तानिपूर्वाचार्यैः शकुनमध्येपठितानितान्याह। कोरुद्धृतंगोमयम् कोःपृथिव्याउद्धृतंगो मयम् मृच्च पृथिव्याः उद्धृतामृत्तिका अंभोर्थघटान्वितः सहचरः उदकार्थंकुंभयुक्तोजनः सन्सहचरः सहचरतीतिसहचरः "जलार्थी रिक्तकुंभस्तुपथिकेनसहव्रजेत् ॥ निवर्ततेयथापूर्णः कृतार्थः पथिक स्तथा" इत्युक्तत्वात्। धौतांबरोमैत्रकःधूतवस्त्ररजकः दूर्वाप्रसिद्धा दर्भः प्रसिद्धः दूर्वादर्भौतृणेअपिशुभे अपशकुनमध्येयत्तृणंपठितंत देतद्व्यतिरिक्तं रथः प्र० पलंमांसम् अस्रंरक्तं मदिरामद्यम् वर्णीब्र ह्मचारी गुरुः प्रसिद्धः दैवविज्ज्योतिषी विप्रौद्वौब्राह्मणौ मित्रमिष्टः मृगः प्र० अरोदनशवंरोदनरहितंप्रेतम् सिद्धार्थागौरसर्षपाः दुग्धा दिदुग्धदध्याज्यम् ननुयद्यत्स्वांतनितांततोषकरणमित्यनेनदुग्धग्रहण

त्वात्सिद्धम् पुनः किमुक्तंदुग्धमिति । सत्यम् । दुग्धभक्षणेनिषेधितं तत्संदेहनिवृत्त्यर्थंदुग्धपठनमित्यदोषः एवमेवात्रविचारणीयम् । तथाचवसंतः "दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुंभसिद्धान्नसिद्धार्थकचंदनानि ॥ आदर्शशंखामिषमीनमद्यगोरोचनागोमयमुद्धृतंगोः" इति ॥ भारद्वाजः " राजाविप्रौसुहृद्वैश्यासपुत्रास्त्रीकुमारिका ॥ अभिरूपोनरोस्त्रीवागजोवाजीवृषः सितः ॥ रज्ज्वाधृतान्यवर्णैर्गौः सवत्साचाविशेषतः ॥ उद्धृतंगोमयंनीतंमृत्तिकादुद्धृतातथा ॥ रजकोधौतवस्त्रश्चवेश्यातौर्यत्रिकध्वनिः । जयमंगलशब्दश्चशांतिपाठः सदीपकः ॥ दीपोवाप्रज्वलद्वह्निःपूर्णकुंभोनृपासनम् ॥ मद्यंमांसंचरुधिरंभक्ष्याणिविधानिच । इक्षवोमधुतांबूलंवस्त्रालंकरणानिच ॥ रौप्यंताम्रंमणिस्वर्णंद्रव्यंदर्पणमक्षताः ॥ वितानंचामरंछात्रंदूर्वादर्भतृणध्वजाः ॥ दोलाचारुरथोवृद्धःपुत्रपौत्रार्थयुक्शुचिः ॥ चंदनानिसुगंधीनितथापुष्पाणिरोचना ॥ घृतं दधिपयः पेयासिद्धमन्नंवचः शुभम् ॥ दैवज्ञः सगुरुर्देवश्चित्तोत्साहकराणिच ॥ दृष्ट्वैतानिनरोयायात्सर्वार्थंलभतेतुसः" इति ॥ १६ ॥

कुर्वन्दक्षिगतःसदेतदितरद्वामेप्रकुर्वन्व्रजेद्भस्मास्थींधनविट्तुषाश्मलवणोपानत्तृणायस्कराः ॥ पिण्याकौषधकृष्णधान्यरुदनंतक्रंसधूमानलः कार्पासारुणपुष्पचर्मचगुडस्तैलायसोकर्दमः ॥ १७ ॥

अथाशुभानाह । कुर्वन्निति । एतत् अनन्तरोक्तंसत्शुभं दक्षिणतः दक्षिणभागेकुर्वन् सन् इतरत् अशुभं वक्ष्यमाणंवामेकुर्वन्सन्व्रजेत् गच्छेत् । भस्मेति । भस्मप्र० अस्थिप्र० इंधनंप्र० विट्विष्टा तुषधान्यादीनांत्वक्फल्गुअश्मापाषाणः लवणंसामुद्रिकं उपानहौप्रसिद्धौ तृणंप्र० अयस्करोलोहकारः । पिण्याकंमर्दिततिलाः औषधंप्र० कृष्णधान्यं माषादि रुदनंरोदनादि तक्रंप्र० सधूमानलःधूमसहितोऽग्निःकार्पासःप्र० अरुणपुष्पं जपादि चर्मप्र० गुडःप्र० तैलंप्र० अयोलोहं कर्दमःपंकः १७

मत्तोवांतबुभुक्षितांतकखलामुंडीजटीव्याधितः खंजव्यंगदिगंबरा यतिररिः काषायिमुक्तालकौ ॥ चौराभ्यक्तमलाविलाशत्रपतितः पाश्यर्गलीगुर्विणीवंध्याकृष्णवृषाहिभेकसरटागोधावराहःशशः १८

मत्तइति। मत्तः उन्मतः वांतः वमितः बुभुक्षितः प्र० अंतकः प्राणिहिंसकः खलोदुर्जनः मुंडीमुंडितः जटीजटिलः व्याधितोरोगी खंजः पादेनखंजः व्यंगोऽङ्गहीनः दिगंबरोनग्नः यतिः संन्यासी अरिर्वैरी काषायीगैरिकरंजितवस्त्रः मुक्तालकोमुक्तकेशः चौरः प्र० अभ्यक्तः तैलाभ्यक्तः मलाविलोमलिनः पतितांजातिभ्रष्टः पाशी प्राणिबंधनार्थंपाशवान् अर्गलीअर्गलावान् गुर्विणीसगर्भा वंध्या निरपत्या कृष्णवृषः कृष्णोनड्वान् अहिः सर्पःभेकोमंडूकः सरटः प्र० गोधाप्र० वराहः प्र० शशः प्रसिद्धः॥ १८॥

जाहौतूमहिषःखरोष्ट्रमहिषारूढाश्चरिक्तोघटश्छिक्काप्राणिशिरोंगकं-पपदवीबंधाःकुवागाहवौ॥ पातोयानपलायनंश्वकलहः षंढक्षुतंगो-ज्वलद्धेश्मतिप्रतिबंधकाः कुशकुनाश्छिक्कादिकामृत्युदाः॥ १९॥

जाहइति। जाहः मंडली लोके सेहलीतिप्रसिद्धा "जाहकोगात्र संकोचीमंडलीचबुधैः स्मृतः" इतिहलायुधः। ओतुर्मार्जारः महिषः प्रसिद्धः खरोष्ट्रमहिषारूढाः प्रसिद्धाः रिक्तोघटः प्र० छिक्काक्षुत् प्राणिशिरोंगकंपः प्राणिनांगोऽश्वादीनांप्राणिनांशिरोझाटनम् अ-गझाटनंवा पदवीबंधोमार्गबंधः ऊर्णनाभादिभिर्मार्गोबध्यते कुवाक् कुत्सितवाक्यश्रवणम् आहवः संग्रामः विडालमहिषादीनां पातः पतनं वस्त्रादीनांस्खलनम् यानमश्वादि तस्यपलायनम् श्वकलहः शुनांकलहः षंढनपुंसकम् गोक्षुतंप्रसिद्धम् ज्वलद्धेश्मज्वलद्गृहदर्शनम् इत्येतेऽपशकुनाः प्रतिबंधकाः कार्यप्रतिबंधकाःस्युः छिक्कादिकाः अपशकुनामृत्युदाः स्युः। तथोक्तमागमांतरे "तृणतैलादिकार्पास भस्मचर्मतुषौषधम् ॥ सामुद्रंगुडपंकाहिमत्तंवांतंबुभुक्षितम्" इत्यादि॥ १९॥

भृंगाल्युष्ट्रपठच्छुकाश्चनखिनःस्त्रीसंज्ञकावामतःकालीकुक्कुटपुंप्र-थाश्चसुरभिर्दक्षेमनोभीष्टदाः॥ भारद्वाजशिखंडिचाषनकुलाहंसो जएतेदशंयाताइष्टफलाः स्युरासभरवोवामेपिपृष्ठेर्थदः॥ २०॥

अथशकुनांतरमाह। भृंगोभ्रमरः अलिर्वृश्चिकः उष्ट्रः प्रसिद्धः पठच्छुकाः शब्दंकुर्वाणाराजशुकाः नखिनः श्वानादयः स्त्रीसंज्ञकाः

घटकादयः एतेवामतःमनोभीष्टदाःस्युः । कालीमहिषी कुक्कुटःप्र० पुंप्रथाः पुरुषसंज्ञकाः काकादयः सुरभिर्गौः एतेदक्षेमनोभीष्टदाःस्युः। भारद्वाजः शिखंडीमयूरः चाषःप्र० नकुलोबभ्रुः हंसःप्र० अजोबस्तः एतेभारद्वाजादयः दृशंयाताःसंतः इष्टफलाःस्युः। अयमर्थः । भारद्वाजादयोवामेवादक्षिणेवाग्रेवादृष्टमात्राइष्टफलाः अभीष्टफलदाभवंतीत्यर्थः । रासभरवोगर्दभध्वनिर्वामेपृष्ठेपिअर्थदः अभीष्टार्थदो भवति ॥ २० ॥

नद्युत्तारभयप्रवेशसमरद्यूतेषुनष्टेक्षणेव्याधौस्युः शुभदाविलोमशकुनानाड्याइडायाभरे ॥ आद्येदुःशकुनेनिवृत्यचशुचिर्भूत्वाष्टधा स्वायमंकृत्वेयादपरेष्टिवारमपरेदत्त्वासुवर्णंव्रजेत् ॥ २१ ॥

इति यात्राप्रकरणम् ॥

अथयेषुयेषुकृत्येषुविपरीतशकुनाः शुभाश्च तानाह । नद्युत्तार इति । नद्युत्तारोनद्युत्तरणं भयंनृपादीनां प्रवेशोग्रामादिप्रवेशःसमरः संग्रामः द्यूतंप्र० नष्टेक्षणंनष्टवस्तुनोऽवलोकनम् व्याधौरोगोपचारे एषुविलोमशकुनाविपरीतशकुनाः शुभदाःस्युः । अयमर्थः । गमने येऽपशकुनास्तेनद्युत्तारादिषुशुभदाःस्युरित्यर्थः । तथाइडायानाड्या भरेपूर्णतायांविलोमशकुनाः शुभदाःस्युः । तथाचवसंतः "भवेदिडायांपरिपूरितायांसर्वोपिवामः शकुनः प्रशस्तः । स्यात्पिंगलायां परिपूरितायांसर्वेपिसव्याः शकुनाः प्रशस्ताः ॥ संगेरणेकर्मणिच प्रवेशेशुक्लेग्रहेनष्टविलोकनेच । व्याधौसरिद्दुर्गवनादिकेषुशस्तः प्रयाणाद्विपरीतभावः ॥" इति ॥ अन्यच्च "नद्युत्तारेभयेयुद्धप्रवेशे नष्टवीक्षणे । शकुनाव्यस्तगाः शस्तानृपालोकेप्रयाणवत्" इति । अथप्रथमेअपशकुनेजातेसतिकिंकर्तव्यमाह। आद्येइति । आद्येप्रथमे दुःशकुनेजातेसतिनिवृत्य निवर्तनंकृत्वा तत्रशुचौदेशे उपविश्य शुचिःप्रक्षालितपाणिपादः आचांतः कृताचमनः असवः प्राणास्तेषां आयमः प्रणायामः अष्टधा अष्टवारंकृत्वा इयात्गच्छेत् । चेद्यदि पुनः दुःशकुनः स्यात्तदानिवृत्यशुचिराचांतोऽष्टिवारंषोडशवारम सूत्रियम्येयात् । अपरेतृतीयेदुःशकुनेजातेसतिसुवर्णंदत्त्वा इयात् । एतदावश्यकगमनविषयम् । प्रणायामानधिकारीतावत्कालंस्थित्वा

व्रजेत् तथाचज्योतिर्निबंधे "विरुद्धेशकुनेपूर्वंप्राणायामाष्टकंचरेत् । द्वितीयेद्विगुणान्कृत्वातृतीयेचव्रजेत्क्वचित्" इति ॥ तथाचवसंतराजः "जातेविरुद्धेशकुनेऽध्वनीनोव्यावृत्त्यकृत्वाकरपादशौचम् । आचम्य चक्षीरतरोरधस्तात्तिष्ठन्प्रपश्येच्छकुनांतराणि" इति । तथाचआ र्ष्टिषेणिः "यदापश्शकुनंपश्येद्विपरीतमुपस्थितम् ॥ सघृतंकांचनंद त्त्वानिर्विशंकः सुखंव्रजेत्" इति ॥ २१ ॥

इतिस्वोक्तमुहूर्त्तमार्तंडटीकायांमार्त्तंडवल्लभायां
यात्राप्रकरणंसमाप्तम्

जन्मांगर्क्षदशेशसद्ग्रहकुजैःसार्कैर्बलिष्ठैर्मृदुक्षिप्रेंद्रध्रुवभैःस्थिरर्द्धिनृ तनौव्याराह्निभूपस्थितिः ॥ स्वस्वर्क्षैःसमृदुध्रुवर्क्षचरभाक्षिप्रैःसुर स्थापनंप्रोचुर्माघयुगेचराधयुगलेव्याराह्निपूर्वाह्णके ॥ १ ॥

अथमिश्रप्रकरणंविवक्षुरादौराजाभिषेकंवृत्तार्द्धेनाह । जन्मेति । जन्मांगर्क्षदशेशादिभिर्बलिष्ठैः तथामृद्वादिभिः स्थिरर्द्धिनृतनौव्या राह्निभूपस्थितिः शस्ता स्यादित्यध्याहारः अंगंचऋक्षंचअंगर्क्षेजन्म निअंगर्क्षेजन्मांगर्क्षे जन्मलग्नजन्मराशी तेचदशाचजन्मांगर्क्षदशाः दशावर्तमानातस्याईशाः तेच सद्ग्रहाश्चकुजश्चसूर्यश्चतेचतैः सार्कैःअर्कोरविः तेनसहबलिष्ठैः स्थानादिबलसमृद्धैः सद्भिः तथा मृदुक्षिप्रेंद्रध्रुवभैः स्पष्टम् । स्थिरर्द्धिनृतनौ ऋद्धिगतनृतनुः स्थिरा चासौऋद्धिनृतनुश्चसातथातस्यां जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यांस्थिरोप चयनृलग्ने व्याराह्निभौमरहितादिने भूपस्थितिः राजप्रतिष्ठाशुभा स्यादित्यर्थः । लग्नबलंप्राग्वत् । प्रायश्चंद्रंत्यजेत्याद्यवलोकनीयम् । अथदेवस्थापनमुत्तरार्द्धेनाह । स्वस्वर्क्षैरिति । स्वस्वर्क्षैः यस्यदेवस्य प्रतिष्ठा क्रियतेतस्यनक्षत्रैः समृदुध्रुवर्क्षचरभाक्षिप्रैः शेषंस्पष्टम् माघ युगे माघफाल्गुनयोः तथाराधयुगलेराधोवैशाखःतस्मायुगलंतस्मिन् वैशाखज्येष्ठयोरित्यर्थः । तथाव्याराह्नि विगत आरोयस्मात् एवंवि धमहस्तस्मिन् भौमरहितेदिनइत्यर्थः । पूर्वाह्णके अत्रदिनस्यद्वौ भागौपूर्वभागः पूर्वाह्णः तस्मिन् आचार्याः सुरस्थापनंप्रोचुः । शेषंस्प ष्टम् । सर्वामरस्थापनमितिशेषः लग्नबलंप्राग्वत् ॥ १ ॥

धार्यंवस्त्रादितीनपंचगुरुभाश्व्यंत्यध्रुवैर्ज्ञत्रयेज्ञोनेक्षाल्यमिहाखुभ क्षितमसन्मध्यत्रिभागेंऽबरम् ॥ स्त्रीरक्तांबरभूषणेत्रबिभृयाद्व्यादि-त्यपुष्यध्रुवेश्वेतेऽब्जोऽरुणरुक्मयोःकुजरवीकृष्णेशनिःशस्यते ॥२॥

अथवस्त्रपरिधानंतस्यक्षालनमुंदुरादिभक्षितफलंचाह।धार्यमिति। वसुर्धनिष्ठाअदितिः पुनर्वसुः इनपंचकंहस्तपंचकं गुरुभंपुष्यः अश्वि अश्विनी अंत्यंरेवती ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि एतैर्नक्षत्रैः ज्ञत्रये बुधगुरु शुक्रवारे अंबरंवस्त्रंधार्यं नान्यत्र। यतउक्तं "रवौजीर्णंविधौस्तोकं-जलार्द्रंदुःखदंकुजे ॥ बुधेधनंगुरौज्ञानंशुक्रेसौख्यंशनौमलम्" इति। लग्नबलं प्राग्वत्। अथक्षालनमाह। इहास्मिन्वस्त्रधारणेनक्षत्रादौ क्षाल्यंप्रक्षालनीयं। कथंभूते ज्ञोने बुधवाररहिते। उक्तंच "वस्त्रहे-माद्यलंकारधारणोक्तैश्चभादिभिः ॥ तत्संहतिश्चनिर्माणंविदध्यात्क्षा-लनादिकम्" इति। यद्यपि यस्यांगंयद्दोंगिनोगदितभेकुर्यादितिपूर्व मेवअंगभूतंकर्मोक्तम् तथापि क्षालनेबुधवर्जनार्थं ज्ञोने इहक्षाल्यमि-त्युक्तं बुधनिषेधश्रवणात्। उक्तंच "शनौ सोमसुते श्राद्धे षष्ठ्यामा-वास्ययोस्तथा ॥ वस्त्राणांक्षालनंचैवदहत्यासप्तमं कुलम्" इति। अथोंदुरादिभक्षितफलमाह। आखुभक्षितमिति। आखुःउंदुरः तेन अंबरंमध्यत्रिभागेभक्षितमसत् दुष्टफलंस्यात्। एतदुक्तंभवति वस्त्रं त्रिगुणंकृत्वायदिभक्षितभागोमध्यत्रिभागे पततितदातद्दुष्टमित्यर्थः। आखुरित्युपलक्षणम् तेनाग्निदग्धंगवादिभक्षितंमष्यादिलिप्तंज्ञेयम्। तथाचोक्तंनृसिंहेन "दग्धंवास्फुटितंचगोमयमषीपंकैर्विलिप्तं तदादष्टं मूषकपूर्वकैरशुभदंमध्यात्रिभागेऽशुकम्" इति। अथस्त्रियारक्तवस्त्र-धारणंभूषणधारणमनुक्तग्रहाणां कुत्रकुत्रप्राशस्त्यंतदुत्तरार्धेनाह। स्त्रीति। स्त्रीअत्रउक्तेवस्त्रधारणभादौ अंबरंभूषणंसुवर्णादिभूषणं बिभृयात् धारयेत् कथंभूतेव्यादित्यपुष्यध्रुवे विगतानि आदित्यपु-ष्यध्रुवाणियस्मात्तत्तथातास्मिन्। यतोत्रस्त्रियारक्तवस्त्रभूषणधारणे दोषोदृश्यते। तथाचोक्तम् "पुष्यादित्यध्रुवैर्धिष्ण्यैःस्वर्णरक्तांबरादि-कम् ॥ नवीनंभूषणंधार्यंनार्यादयितुरायुषे" इति। लग्नबलंप्राग्वत्। अथचंद्रादीनांप्राशस्त्यमाह।श्वेतवस्तुनिरौप्यमुक्ताफलादिके अब्ज-श्चंद्रोहितः सोमवारेश्वेतवस्तुधार्यमित्यर्थः। कुजरवीअरुणरुक्म-

यो:शस्यते शनि:कृष्णवस्तुनि नीलवस्त्रादिकेशस्यते शनौतद्धार्यमिति भावः। अत्रयेतुसर्वंधार्यमिति पुरैवोक्तम् ॥ २ ॥

वस्त्राद्यैर्व्यनिलद्वयाश्विभिरगेंगेनुर्विभूषाहिताविप्राज्ञोत्सवलब्धिषूदितमनुक्तेपीष्टकृद्धारणम् ॥ मैत्रार्कानिलमूलदस्रहरिभेद्वाज्यजपादोत्तरेपण्यानांक्रयविक्रयौघटपरद्व्यंगेस्वशुद्धौतनु ३

अथनराणां भूषणधारणं वृत्तचरणेनाह। वस्त्रोक्तैरिति। वस्त्रोक्तैर्भादिभिर्वस्त्रादितोस्यत्रोक्तः अगेङ्गेस्थिरलग्ने नुःनरस्य अलंकृतिरलंकरणं हितं स्यात् किंलक्षणैर्वस्त्रोक्तैः व्यनिलद्वयाश्विभिः अनिलद्वयं स्वातीयुगंस्वातीविशाखेति अश्विनीप्रसिद्धा विगते अनिलद्वयाश्विन्यौ येभ्यस्तानि तथा तस्मिन् स्वातीविशाखाश्विनीरहितैरित्यर्थः लग्नबलं प्राग्वत् अथद्वितीयचरणेन विशेषमाह। विप्राज्ञेति। विप्राज्ञाब्राह्मणाज्ञा उत्सवोविवाहादिकः लब्धिर्लाभः आसुसत्सु अनुक्तेपिभादौधारणम् वस्त्रादिधारणमिष्टकृत्स्यात्। तथाचोक्तं व्यासेन "लब्धंराजप्रसादेनविप्रादेशात्करग्रहे ॥ प्रीत्यादत्तोत्सवे वस्त्रं धार्यं निंद्यपिभादिके" इति॥ अथोत्तरार्द्धेनपण्यानांक्रयविक्रयावाह। मैत्रेति। मैत्रमनुराधाशेषंसुगमं घटपरद्व्यंगे घटः कुम्भः तस्मात्परमन्य नक्षत्रवतत्क्रद्व्यंगंच क्रद्व्यंगंउपचयलग्नं तस्मिन्कुम्भव्यतिरिक्तोपचयलग्नेपण्यानांपूगफलखर्जूरादीनां क्रयविक्रयौ तनु विस्तारय कुर्वित्यर्थः कस्यांसत्याम् स्वशुद्धौसत्यां स्वंधनभावः तस्यशुद्धिः पापराहित्यं तस्यांसत्याम् शेषं प्राग्वत्। तथाचोक्तं। "दशमैकादशेलग्नेवित्तकेन्द्रत्रिकोणगैः॥ शुभैः पुण्यस्यकर्मोक्तं वर्जयित्वाघटोदयमिति" ॥ ३ ॥

प्रेतज्वालनशय्यकावितननेस्तंभोच्छ्रयंयाम्यदिग्यानंकाष्ठतृणोचयंपरिहरेत्कुंभद्वयस्थेविधौ ॥ सेवेष्टाध्रुववारुणांत्यवसुभैःखार्यरवौ वाकुजेसंन्यासःस्थिरभेखलैर्गतबलैःषष्ठांत्यगेभार्गवे ॥ ४ ॥

अथवृत्तार्द्धेनधनिष्ठापंचकेवर्ज्यमाह। प्रेतेति। कुंभद्वयस्थेविधौसति कुंभमीनगे चंद्रेसति परिहरेत् सर्वथा नाचरेत् स्पष्टम्। अथोत्तरार्द्धचरणेनसेवामाह। सेवेति। ध्रुवादिभिर्नक्षत्रैःसेवाइष्टास्यात्।

सुगमम् । कस्मिन्सति स्वायेरवौसति वाइत्यथवा कुजेसति खंदशा-
मम् आयमेकादशम् अनयोरन्यतमे रविभौमयोरन्यतमेसतीत्यर्थः।
यस्मिँल्लग्नसेवा क्रियतेतस्माल्लग्नाद्दशमेएकादशेवारवौभौमेवासति
सेवाइष्टाहितकरास्यादित्यर्थः। शेषं प्राग्वत् । अथचतुर्थचरणेनसं-
न्यासमाह । संन्यासइति । स्थिरनक्षत्रेस्थिरलग्नेचसंन्यासइष्टःस्यात् ।
कैःस्वलैः गतबलैःपापग्रहैर्हीनबलैरित्यर्थः । सप्तम्यर्थेतृतीया कस्मि-
न्सति भार्गवे शुक्रेषष्ठव्यांत्यगे ६, १२ सति । शेषंलग्नबलंप्राग्वत् ।
उक्तंच "त्रिषडेकादशसौरिर्व्ययेषष्ठेचभार्गवः ॥ सबलेधर्मपेजीवेर्के-
न्द्रेदीक्षाविरक्तिकृत्" इति ॥ ४ ॥

उद्वाहर्क्षचरद्विपेंद्रलघुभत्वाष्ट्रैः शुभास्यात्कृषिर्व्यार्किज्ञारखगाह्नि
युग्मझषगोकन्याविलग्नेतिथौ ॥ व्यंकौजेसदिशिप्रणम्यखगभूमु-
ख्यान्सिताच्छादनःस्वर्णोद्घृष्टहलंसमुष्कसुवृषैःसौमींपटुस्त्रिर्न-
येत् ॥ ५ ॥

अथवृत्तद्वयेनकृषिकर्माह । उद्वाहेति । उद्वाहर्क्षाणिपूर्वोक्तानि
मूलांत्यार्केत्यादीनि एकादशसंख्याकानि चराणिप्रसिद्धानि द्विपंवि-
शाखा इंद्रोज्येष्ठा लघुभानिप्र० त्वाष्ट्रंचित्रा तैर्व्यार्किज्ञारखगाह्नि
आर्किःशनिः ज्ञोबुधः आरोभौमः विगताआर्किज्ञारायेभ्यस्ते तथाते-
चतेखगाश्चतेषामह्नःदिनंतस्मिन् शनिबुधभौमरहितवारेइत्यर्थः।युग्म
झषगोकन्याविलग्ने युग्मंमिथुनम् झषोमीनः गौर्वृषः कन्याप्रसिद्धा
एषामन्यतमविलग्ने तिथौ व्यंकौजे विगतःअंकःनवमीयस्मात्असौ-
व्यंकः सचासौओजश्च ओजोविषमस्तस्मिन् नवमीव्यतिरिक्तविष-
मतिथावित्यर्थः । किंलक्षणेव्यंकौजेतिथौ सदिशि दिग्दशमी तया-
सहवर्तमाने १, ३, ५, ७, ११, १३, १५, १० कृषिःशुभास्यात् । तथा-
चोक्तम् "चंद्रशुभेशुभतिथौशुभवारयोगेवारेगुरौशशिजशुक्रगभ-
स्तिवारे । लग्नेवृषेमिथुनकेझषकन्यकायांशस्तंकृषिप्रकरणंप्रवपेविधि-
धाने" इति । अन्यच्च "दशम्येकादशीचैवतृतीयाच त्रयोदशी ।
सप्तमीपंचमीचैवप्रतिपच्चसुखावहा । हंत्यष्टमीबलीवर्दान्नवमीस-
स्यघातिनी । चतुर्थीकीटजननीपतिं हंतिचतुर्दशी ॥ रवौबृहस्पतौ
चंद्रशुक्रे कुर्याद्विशेषतः । बुधार्किभूमिपुत्राश्च नभवंतिफलप्रदाः"

इति । अथविधिमाह । सिताच्छादनः श्वेतवस्त्रधरः पटुःकुशलः कर्ता खगभूमुख्यान्देवान्प्रणम्य कृष्यारंभपूर्वोक्तः सीतायज्ञः क्रियते तत्रपूजितान् खगभूमुख्यान् ग्रहभूम्यग्न्यादीन् प्रदक्षिणापूर्वकंप्रणम्य मनोवाक्कायकर्मभिर्नमस्कृत्य स्वर्णोद्घृष्टहलंसुवर्णघर्षिताग्रहलं समुष्कसुवृषैः मुष्कावृषणास्तैः सहवर्तमानाः समुष्काः शोभनावृषाः सुवृषाः गुणावयवपूर्णाः निरोगाःसमुष्काश्चतेसुवृषाश्चतथातैः कृत्वा सौमीमुत्तरांदिशंप्रतित्रिवारंनयेत् हलेनपद्धतीः कुर्यादितिभावः । उत्तरादिशंप्रतित्रिवारनयनेन पञ्चरेखाउत्पद्यन्ते । तद्यथा । प्रथमगमनेनैका आवर्तनेद्वितीया पुनरुत्तरां प्रति द्वितीयगमनेन तृतीया पुनरावर्तनेचतुर्थी पुनरुत्तरांप्रतितृतीयगमेननपञ्चमीरेखाउत्पद्यते अधिकानकार्याइति भावः । सौमींपटुर्न्निर्नयेदित्यत्रपटुपदग्रहणमखण्डऋजुरेखाकरणार्थम् । तथाचोक्तं " शस्तासुचन्द्रतारासुशुचिः शुक्लेनवाससा । स्नात्वागन्धैश्चपुष्पैश्चपूजयित्वा विशेषतः॥ पृथिवींग्रहसंयुक्तांपूजयित्वाप्रजापतिम् । अग्निंप्रदक्षिणीकृत्यदातव्याचैवदक्षिणा ॥ कृष्णौवृषौनियोक्तव्यौजीविनश्चयुतेन वा । विबलंछिन्नलांगूलं कपिलंवृषभं त्यजेत् ॥ हलप्रवाहनंकार्यं नीरुग्भिर्वृषकर्षकैः । हलादिभिर्दृढैः क्षेमंकुदृढैरशुभंभवेत् ॥ वृषभाद्यदियुध्येयुस्तस्यविघ्नंसदाभवेत् । हेमघृष्टहलाग्रेणछिन्नरेखांनकारयेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वाक्षीरेणार्घ्यंप्रदापयेत् । तस्यसर्वप्रकारेणनिर्विघ्नंकारयेत्तदा ॥ एकाजयकरीरेखातृतीयाचार्थवृद्धिदा । पञ्चमीचभवेद्रेखा बहुसस्यफलप्रदा ॥ अतऊर्ध्वंनकर्तव्यामहादोषस्ततोभवेत् । स्मर्तव्यावसवः शुक्रः पृथुनामासुचन्द्रमाः ॥ पराशरो हलीचैव सर्वविघ्नोपशान्तये" इति । अत्रदुर्निमित्तानितत्रैवोक्तानि "हलेप्रवाह्यमाणेतुकर्मउत्पद्यते यदि । गृहिणोमृतयेतस्यततोग्नेश्च भयं भवेत् ॥ ईषाभंगोयदाकश्चतुः संशयोजीवितस्यच । सुतनाशो युगेभग्नेसमानेम्रियतेशिशुः ॥ योक्त्रच्छेदेतुव्यासंगः सस्यहानिश्चजायते ॥ हलेप्रवाह्यमाणेतुगौरेकः प्रपतेद्यदि ॥ प्रपतेद्युक्तमात्रस्तु बन्धनंचप्रयच्छति । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभंगं विनिर्दिशेत् ॥ प्रवहेद्युक्तमात्रस्तुततोगौः खनतेयदि । हलेनयुक्तमात्रस्तुतदासस्यं चतुर्गुणम्" इति ॥ ५ ॥

त्रित्रित्रीष्वनलार्थरामहुतभुक्भेष्वर्कभुक्तादसत्सद्द्वयः कृषिभै-
र्विवारुणहरीन्द्रैर्बीजवापः शुभः ॥ सूर्यर्क्षादितृतीयतोति
धृतितश्चाष्टाष्टभैः सत्फलः प्रोक्तोन्यैः फणिसप्तमाद्रविमितै-
स्तच्छेदनं वापभैः ॥ ६ ॥

अथकृषिविषयेलाङ्गलचक्रमाह। त्रित्रीति। अर्कभुक्तात्सूर्यभुक्त-नक्षत्रात् सकाशात् त्रित्र्यादिषुस्थानाष्टस्थितेषुनक्षत्रेषु असत्स-दित्येतत्फलद्वयंभूयः बारंवारं स्यात् एतदुक्तंभवति सूर्याक्रान्तनक्ष-त्रस्यआदिमान्नक्षत्रात् सकाशात् त्रिषुअसत् दुष्टफलं स्यात् तद नन्तरं त्रिषुसत् शुभंस्यात्। ततस्त्रिषुअसत् ततः इषुषुपञ्चसुसत् ततो नलेषु त्रिषु असत् ततः अर्थेषु पञ्चसुसत् ततोरामेषु त्रिषुअसत् ततो-हुतभुक्षुत्रिषुसत्स्यादित्यर्थः अथबीजोप्तिमाह। कृषिभैरिति। कृषिभैः कृषिनक्षत्रैः उद्वाहर्क्षचरद्विपेत्यादिभिर्बीजवापः शुभः प्रोक्तः। किं-लक्षणैः कृषिभैः विवारुणहरीन्द्रैः वारुणंशततारकाहरिः श्रवणः इन्द्रोजेष्ठा विगताः वारुणहरीन्द्रायेभ्यस्तानितथातैः शततारकाश्र-वणज्येष्ठारहितैरित्यर्थः। कृषिभैरित्युपलक्षणम् तस्मात्कृष्युक्तं सर्वं तिथिवारादिकं ज्ञेयम्। तथाचोक्तम्। "मूषकानांभयं भौमे मंदेशल-भकीटयोः। नवमेचतिथौरिक्ते हीनेसोमे विशेषतः॥ वृषलग्नेथवामीने कन्यायांमिथुनेथवा॥ वापयेत्सर्वसस्यानियदीच्छेत्सस्यसंपद" इत्या-दि। लग्नबलं प्राग्वत्। अथबीजवापविषयेद्विभेदंफणिचक्रमाह। सूर्यर्क्षादिति। सूर्ययुक्तनक्षत्रादितृतीयम् तस्मादतिधृतिरेकोनविंशम् तस्मात् अष्टाष्टभिः तृतीयादष्टाभिः एकोनविंशादष्टभिर्नक्षत्रैर्बी-जवापः सत्फलः। अथद्वितीयभेदमाह। अन्यैरिति। अन्यैराचार्यैः फणिसप्तमात् राहुसप्तमात्सकाशात् रविमितैर्द्वादशभिर्नक्षत्रैः बीजवापः शुभः प्रोक्तः। एतदुक्तंभवति। राहुर्यस्मिन्नक्षत्रे भवति तस्माद्यत्सप्तमंनक्षत्रं तत्फणिसप्तममुच्यते तस्मात्सकाशाद्द्वाद-शभिरित्यर्थः। राहोस्तुफणीतिनामग्रन्थान्तरेप्रसिद्धम्। वराहमिहि-राचार्येणराहुस्वरूपविकल्पाग्रन्थांतरोक्ताउद्घाटिताः स्वकृतसंहि-तायाम् ॥ "अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपिशिरः किलासुरस्येदम् ॥ प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतांयातंवदंत्येके ॥ इंद्वर्कमण्डलाकृतिरसितत्वा-

त्किलनद्दश्यतेगगने ॥ अन्यत्रपर्वकालाद्दरप्रधानात्कमलयोनेः ॥ मुखपुच्छविभक्ताङ्गंभुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्यन्ये" इति । भुजङ्गमाकारकथनात्फणीत्यभिधानंप्रसिद्धम् ॥ रत्नमालायामपि । "फणिभाद्दीजोप्तिकालेस्फुट" इति ॥ तथाचागमान्तरे ॥ "राहुभादष्टमंयावद्बीजोप्तिःपरिवर्जयेदिति" । अथधान्यच्छेदनमाह । तच्छेदनंवापभैरिति । तेषांधान्यानांछेदनंतच्छेदनम् वापभैः बीजवापनक्षत्रैः प्रोक्तम् । ननु "यस्याङ्गंयददोङ्गिनोगदितभेकुर्यादिति" पुरैवोक्तम् तत्कथं पुनरुक्तं तच्छेदनंवापभैरिति । सत्यम् । कृषिनक्षत्राणां बीजवापनक्षत्राणां च किंचित्भेदोस्ति द्वयोः कृष्यंगत्वात् । कैःकार्यमितिसंदेहनिवारणार्थं तच्छेदनंवापभैरित्युक्तम् ॥ ६ ॥

मेथिंक्षीरतरोरुफानुरहितैरुद्वाहभैरोपये
दन्नप्राशनवद्वसन्तशरदोः प्रोक्तंनवान्नंबुधैः ॥
मैत्रार्कान्त्यत्रसूत्तरेज्यवरुणैः सेन्द्रैः शुभं नर्तनं
लग्नेशेगुरुवीक्षितेहिबुकगैः सौम्यैश्चसंगीतकम् ॥ ७ ॥

अथनिष्पन्नेधान्येक्रमप्राप्तंमेथिरोपणं वृत्तचरणेनाह । मेथिमिति । क्षीरतरोर्वटवृक्षादेर्मेथिं उद्वाहभैर्विवाहनक्षत्रैर्मूलांत्यार्केत्यादिभिरारोपयेत् निखनेत् । मेथिर्नामखले धान्यमर्दनार्थं वृषपंक्तियोजनार्थं काष्ठमारोप्यते मेथ्यन्ते सङ्गम्यंते वृषभाअस्मिन्निातिमेथिः, "पुंसिमेथिः खलेदारुन्यस्तंयत्पशुबंधने" इत्यमरः । किंलक्षणैरुद्वाहभैःउफानुरहितैः उफाउत्तराफाल्गुनी अनुःअनुराधा ताभ्यां रहितैः । उक्तं च "रेवतीरोहिणीमूलंस्वातीहस्तोमृगस्तथा ॥ आषाढोत्तराहस्तश्च तथाभाद्रपदामता ॥ बंधनेसर्वबीजानांतथाशालाप्रवेशने ॥ दुःखदा वनदाचैवानुराधोत्तरफाल्गुनी ॥ वटश्चसप्तपर्णश्चगंभारीशाल्मली तथा ॥ औदुंबरीतथाधात्रीयाचान्याक्षीरवाहिनी ॥ स्त्रीनाम्नीकर्षकैर्नित्यंमेथिः कार्यफलप्रदा" इति । अथवनधान्यप्रसंगेननवान्नकर्म द्वितीयचरणेनाह । अन्नप्राशनभैरिति । वसंतशरदोः ऋत्वोः अन्नप्राशनभैर्नवान्नंनवान्नकर्मबुधैःप्रोक्तम् । अन्नप्राशनभैरित्युपलक्षणं तस्मादन्नप्राशनोक्तं तिथिवारादिकमत्रग्राह्यम् साग्निकस्यनवान्नकर्मणाविनाव्रीह्यादीनां नवनवमितानां धान्यानांभक्षणेदोषप्रसंगाः

दावश्यकंकर्मैतत् । नवधान्यानीमानि "व्रीहयो यवगोधूमानीवाराः कंगुवैणकाः । शालयोमुद्गमाषाश्चनवधान्यानिचक्रमात्" एषांमध्ये शरत्संभवानिधान्यानिव्रीह्याग्रयणेन विनानभक्षणीयानिवसंतभवानियवाग्रयणेनाविनानभक्षणीयानीतिनियमादिकर्मशरद्वसंतयोःक्रियतइतियत्तत्अन्नप्राशनोदितैस्तिथिभादिभिः मासेषष्ठेष्टमेवेत्यत्रोक्तैर्नवान्नंकर्तव्यमित्यर्थः। अथोत्तरार्धेननृत्यसंगीतयोरारंभमाह । मैत्रार्कोत्येति । मैत्रमनुराधाअर्कोहस्तः अंत्यंरेवती वसवोधनिष्ठा उत्तरास्तिस्रः इंज्यः पुष्यःवरुणःशततारका इंद्रोज्येष्ठा तैर्नर्तनमारभेत् संगीतकंचआरभेत् कस्मिन्सति लग्नेवर्तमानेज्ञगुरुवीक्षितेसति कैः हिबुक गैः सौम्यैः चतुर्थस्थानस्थितैः सौम्यग्रहैः शेषंप्राग्वत् ॥७॥

द्वीशार्केन्दुदितीज्यवासवशिवाश्व्यंत्याग्निपाशींद्रभैः
पूर्वाभिः शुभदाविसिंहभतनौनानापशूनांक्रिया ॥
वारेष्वर्कचतुर्षुकोत्तरहरित्वाष्ट्रेष्वमारिक्तयो
रष्टम्यांनहितोदितास्वभगभेनस्याद्भदोषःकिल ॥ ८ ॥

अथनानापशूनांकर्म वृत्तेनैकेनाह । द्वीशेति । द्वीशं विशाखा अर्कोहस्तः इंदुर्मृगः अदितिः पुनर्वसुः इंज्यः पुष्यः वासवो धनिष्ठा शिवः आर्द्रा अश्विनीप्रसिद्धा अंत्यं रेवती अग्निः कृत्तिका पाशी-शततारका इंद्रोज्येष्ठा तैःपूर्वाभिस्तिस्रभिः विसिंहभतनौ विगतःसिंहोयेभ्यस्तानिविसिंहानि तानिचतानि भानि विसिंहभानि सिंह-रहितराशयस्तेषांतनुः लग्नंतस्मिन् नानापशूनांक्रिया शुभदाउदिता पशूनांक्रयविक्रयादिकर्मशुभदंप्रोक्तमित्यर्थः । अथोत्तरार्धेनवर्ज्य-माह । अर्कचतुर्षुवारेषु रविचंद्रभौमबुधवारेषु कोत्तरहरित्वाष्ट्रेषु कः रोहिणी उत्तरास्तिस्रः आसांसमाहारः कोत्तरंहरिः श्रवणः त्वाष्ट्रं-चित्रा एषु अमातिरिक्तयोः अमाअमावास्या रिक्ताचतुर्थीनवमीचतु-र्दशीनामन्यतमा तयोःअष्टमीप्रसिद्धा तस्यांनानापशूनांक्रिया हिता नउदिता। अपवादमाह। स्वभगभेसतिभदोषोनक्षत्रदोषःक्वचित्प-शुकर्मणि नस्यात् लग्नबलंप्राग्वत् । उक्तंच "द्व्यादित्यद्विवसुद्व्यां स्यकेंद्रद्वीशैः क्रियादिगोः॥ दर्शभूताष्टमीचित्राध्रुवकर्णैर्गमाद्यसत् ॥ सोमार्कवैधृतीपातेलग्नेपंचाननेबुधे। भद्रासंक्रांतिरिक्तासुपशुकर्मवि-

वर्जयेत्॥ शुभग्रहोदयेशुद्धनैधनेस्वर्क्षयोनिषु॥ रक्षावृद्धिक्रियाशस्ता-पशूनां मुनिभिः स्मृत" इति॥ तथाचागमांतरे "सोमेभौमेबुधेवा-थोनचाल्यास्तुरगाः शनौ" इति। अन्यच्च "पूर्वात्रयामृतमयूखवसुता-शनेषुशक्राग्निवाजिवसुवारुणशांकरेषु। एतेषुगोमहिषिदंतितुरंगमा-दि नाना प्रकारपशुजातिगतिः प्रशस्ता" इति॥ ८॥

द्व्यादित्यद्विवसुस्थिराश्विभमृदुस्वात्यर्कमैज्ञत्रया
कारान्हीज्यभृगूदयेद्विकमदेष्विंदौक्रियाश्वीहिता॥
तत्राप्यर्कभतःक्रमात्तिथिमितैः पश्चात्रिभिःसाभिजि
च्छस्तायानृसमातदुक्तभमुखैःकार्यापराभैर्बुधैः॥ ९॥

अथाश्वकर्मवृत्तेकेनाह। द्व्यादित्येति। द्यादित्यंपुनर्वसुपुष्यौ द्विव-सुधनिष्ठाशनतारके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धा मृदूनिप्र-सिद्धानि स्वातीप्रसिद्धा अर्कोहस्तः तैःज्ञत्रयाकारान्हिज्ञत्रयंबुधगुरु-शुक्राः अर्कःसूर्यःआरोभौमःएषामहःदिनं तस्मिन् ईज्यभृगूदये उदये लग्ने ईज्यभृगौ इति ईज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुते लग्नेइत्यर्थः। द्विकमदेषुइंदौ द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदःसप्तमम् एषुचंद्रेसतीत्यर्थः आश्वीक्रिया क्रयविक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात्। अथाश्वचक्र-माह। तत्रापीति। तत्रापि द्व्यादित्यादिषुनक्षत्रेषुसत्स्वपि अर्कभतः सूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुत्क्रमतस्त्रि-भिर्नक्षत्रैः साभिजित् यथातथाआश्वीक्रियाशस्ताशोभनास्यात्। एवंसामान्यतोश्वकर्मोक्त्वेदानीं विशेषमाह। येति। याआश्वीक्रिया नृसमा मनुष्यसदृशा सा क्रिया तदुक्तभमुखैः कार्या तस्मै मनुष्याय उक्तानि भमुखानि नक्षत्रादीनि तैः कार्येत्यर्थः। परा या नृसमानाभव-ति सा एभिः सामान्यैर्द्व्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः। लग्नबलं प्राग्वत्। तथाचनारदः। "विविष्णुचरभेक्षिप्रमृदुभेस्थिरभेषुच। वाजिकर्माखिलं सूर्यवारे कार्यं विशेषत" इत्यादि॥ तथाचोक्तम्। "घृतान्नचणकक्षीरतृणमुद्गादिभक्षणे। अन्नप्राशनवदृक्षंस्नानंसौम्य-ग्रहोदये। चौलोक्तंक्षुरकर्मादौभेषजेभेषजोदितम्। गर्भाधानोक्तम-श्वानां मैथुनेतु विलोकयेत्। गृहारंभोदितेकाले हयशालाविधीयते। शिक्षा विद्योक्तकाले च भूषणं भूषणोदिते। चर्मकर्मादिकं कार्यं

जययोगेशुभोदये। एवंखरोष्ट्रादिकं कार्यं पूर्वाह्णेवाहनादिकमिति"।९।

भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्यार्कारषष्ठ्यादिषु
श्राद्धाहेप्रतिपद्द्वयेपरिहरेद्धेतुंविनाभ्यंजनम् ॥
मांगल्यंविजयोत्सवोब्दवदनंदीपावलिर्हेतवो
भ्यंगस्यक्वथितादितैलमनसन्निंद्येह्निनित्येऽखिलम् ॥ १० ॥

अथाभ्यंगनिषिद्धकालमाह। भद्रेति। भद्राप्रसिद्धा संक्रमःसंक्रांतिः पातोव्यतीपातः वैधृतिः प्रसिद्धा सितः शुक्रवारः इज्योगुरुवारःअर्को रविवारःआरोभौमवासरःषष्ठ्याद्यःसर्वास्तिथयः ६,७,८,९,१०,११, १२,१३,१४,१५,३० तासुश्राद्धाहः श्राद्धदिनं प्रतिपद्द्वयंप्रतिपद्द्वितीये तस्मिन्हेतुंकारणंविनाअभ्यंजनं अभ्यंगंपरिहरेत्। कारणेसतिअवश्यं चरेदित्यर्थोस्मिन्। तथाचोक्तम्। "सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनवम्यांप्रातिप त्तिथौ ॥चतुर्दश्यामथाष्टम्यांषष्ठ्यांचैवविशेषत"इति। ग्रंथांतरे "चतुर्दश्यष्टमीचैवपौर्णिमास्यर्कसंक्रमः। तैलस्नानंनकुर्वीतसुतबंधुधनक्ष याददिति"॥ तथाचवृद्धमनुः। "दर्शेस्नानंनकुर्वीतमातापित्रोस्तु जीविनोः। नवम्यांचनचेत्तत्रनिमित्तांतरसंभवः। प्रतिपद्यनपत्यः स्याद्द्वितीयायामपत्निकः॥ दशम्यामधनः स्नाने सर्वं हंतित्रयोदशीति"। रत्नमालायाम् "रविस्तापंकांतिंवितरतिशशीभूमित नयोमृतिंलक्ष्मींचांद्रिः सुरपतिगुरुर्वित्तहरणम्॥ विपत्तिंदैत्यानां गुरुरखिलभोगानुभवनंनृणांतैलाभ्यंगात्सपदिकुरुतेसूर्यतनय"इति॥ अथाभ्यंगहेतूनाह। मांगल्यमिति। मांगल्यंविवाहादि विजयोत्सव आश्विनशुक्लदशम्यां क्रियते अब्दवदनं संवत्सरप्रतिपत् दीपावलिः प्रसिद्धा एतेभ्यंगस्य हेतवः कारणानि एषु निषिद्धतिथ्यादावपि अभ्यंगः कर्तव्यः। तथाचोक्तंव्यवहारसारे। "वत्सरादौवसंतादौसूतकांतेमहोत्सवे। दीपोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमोनचेति"। तथाचोक्तंस्कांदेविजयादशमीविषयम्। "निषिद्धमपि कर्तव्यं तैलाभ्यंजनमादरादिति"। अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह। क्वथितादिति। निंद्येन्हिक्वथितादितैलं अनसच्छुभंस्यात्। आदिग्रहणात् सार्षपसुगंधपुष्पवासितादितैलं गृह्यते एवं क्वथितादितैलं निंद्यादिनेपि शुभमित्यर्थः। उक्तंच। "सार्षपंगंधतैलंचयत्तैलं पुष्पवासितम्।

क्न्यांतरयुतंवापि नदुष्यति कदाचन। सूर्यशुक्रारवारेषुनिषिद्धासु तिथिष्वपि। कर्तव्येयदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति। रवौपुष्पं गुरौदूर्वा भौमवारे च मृत्तिका। भार्गवे गोमयं क्षिप्त्वा तैलस्नानं सुखावहमिति"। अथनित्याभ्यंगेविशेषमाह। नित्येखिलमिति। नित्येऽभ्यंगे अखिलं तैलं पक्वादिकं अनसत् शुभंस्यात्। उक्तंच। "नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथिदोषोनविद्यत" इति॥ १०॥

दिग्विश्वाद्रिदृगंकदर्शतिथिषुस्नानंनधात्रीफलैः
श्रीकामोथबुधांबुपक्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना॥
पुत्रीसोमदिनेप्रसूर्यमपितृत्वाष्ट्रेंदुमिश्रांबुप
क्रव्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजेस्नायान्निशास्येपि न॥ ११॥

अथप्रसंगेन तिलामलकस्नाने निषिद्धतिथीनाह। दिगीति। दिक् दशमी विश्वेत्रयोदशी अद्रिःसप्तमी दृक्द्वितीया अंकोनवमी दर्शोअमावास्या एतासु तिथिषु श्रीकामः धात्रीफलैः आमलकीफलैः स्नानंनाचरेत् तथाचोक्तम्। "यः करोतिदशम्यांचस्नानमामलकैः सह। पुत्रहानिर्भवेत्तस्य त्रयोदश्यांधनक्षयः॥ अर्थपुत्रक्षयस्तस्यद्वितीयायांनसंशयः। अमायांचनवम्यांच सप्तम्यांच कुलक्षय"इति॥ अथ स्त्रीणां बुधादिषु अभ्यंगनिषेधमाह। बुधोबुधवारः अंबुपक्षेश ततारका पितृभंमघा तेषु अभ्यंगस्तस्मात् अंगनास्त्री पतिघ्नीस्यात्। उक्तंच "स्नानंकुर्वंतियानार्यश्चंद्रेशतभिषग्गते॥ सप्तजन्मभवेयुस्ता विधवादुर्भगाध्रुवम्" इति। त्रिविक्रमशते "स्नानंनारार्कशुक्रेज्यविष्टिसंक्रांतिपर्वसु॥ द्व्यष्टषड्दिक्त्रयोदश्यांस्त्रियस्तुनमघाबुधैः"इति॥ अथपुत्रवतः सोमवारेऽभ्यंगनिषेधमाह। पुत्रीति। पुत्रवान्सोमवारे नस्नायात्। उक्तंच "पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनस्नायादुत्तरामुखः॥ सोमवारेतथाभ्यंगंवर्जयेत्सर्वथाबुधः" इति॥ अथप्रसंगेनप्रसूतिकास्नानेनिषेधकालमाह। प्रसूरिति। यमो भरणी पितरोमघा त्वाष्ट्रं चित्रा इंद्रोज्येष्ठा मिश्रेकृत्तिकाविशाखे अबुपः शततारा क्रव्यादो मूलम् ईश्वरभमार्द्रा एषांसमाहारस्तस्मिन्। कुपुत्रहरिजे कुत्सितः पुत्रः पुत्रभावोयस्यतत्कुपुत्रंतचतद्धरिजंचतस्मिन् यस्माल्लग्नात्पंचमस्थः पापग्रहोभवतितस्मिन्नित्यर्थः निशास्यंरात्रिमुखंसायंकाल

स्तस्मिन् प्रसूता नस्नायात् । शेषंलग्नबलंप्राग्वत् । उक्तंच "मघामूल विशाखार्द्राचित्रादितियमद्वये ॥ ज्येष्ठासार्पजलेशर्क्षेनैवस्नायात्प्र-सूतिका ॥ शुभग्रहयुतेलग्नेपंचमेपापवर्जिते ॥ परित्यज्यमहादोषान् सूतिकास्नानमाचरेत्" ॥ ११ ॥

मंदारान्यदिनेमृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्वलक्षेसुधा
योगेभेषजमाचरेत्सुमृतिकेंद्रारिव्ययांगेभिषक् ॥
तद्दद्यादिहविध्रुवेंदुतनयप्रद्योतनेरोगिणे
सृक्स्रावव्रणकर्मसूर्यकुजयोरह्नीहकेंद्रस्थयोः ॥ १२ ॥

अथौषधनिष्पादनमाह । मंदेति । मंदःशनिः आरोभौमःताभ्या मन्येरविचंद्रबुधगुरुशुक्रास्तेषांदिनं तस्मिन् मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्नक्षत्रैः वलक्षेशुक्लपक्षेसुधायोगेअमृतयोगे ग्रंथांतरप्रसिद्धे । सुमृतिकेंद्रा रिव्ययांगेशोभनानिपापग्रहरहितानि मृतिकेंद्रारिव्ययानियस्यतत् सुमृतिकेंद्रारिव्ययंतच्चतत् अंगंचतस्मिन् भिषक् वैद्यःभेषजमाचरेत् कुर्यात् । शेषंलग्नबलंप्राग्वत् । अथौषधदानमाह । तदिति । तदौष-धमिहानंतरोक्तेभादौदद्यात् । कथंभूते इह विध्रुवेंदुतनयप्रद्योतने ध्रुव नक्षत्रबुधरविरहिते । अथरक्तस्रावव्रणयोविशेषमाह । असृक्स्रावोर-क्तस्रावः व्रणः क्षतम् अनयोः कर्मसूर्यकुजयोरह्निदिवसेआचरेत् कयोः सतोः इहानयोः सूर्यकुजयोः केंद्रस्थयोःसतोः । तथाचोक्तम् "मंदा-रवर्जितेवारेचराक्षिप्रमृदुध्रुवैः ॥ सूर्यसौम्यैः केंद्रगतैर्भेषजोत्पादनंहि तम् ॥ रक्तस्रावंकुजेकुर्यात्तद्धोरायामथापिवा ॥ कुजेकेंद्रेऽथवामंदेर-वौवाविखलेष्टमे ॥ व्रणक्रियाकुजेसूर्येकेंद्रगेताह्निनेऽष्टमे ॥ शुद्धेषष्ठेचस-क्रूरेचरलग्नेयुवस्वरे" इति ॥ १२ ॥

याम्याहित्रयवायुमूलजलपोपांत्येंद्रहस्तांबुभे-
शांत्याजद्विपयोर्नृपैर्नवदिनैरन्यत्ररुग्णोविरुक् ॥
आदित्याद्यनिलध्रुवांत्यपितृभेशक्रेंदुनारेगद-
त्यक्तस्नानमनिष्टमिष्टमशुभेभादौखलास्तस्थिरे ॥ १३ ॥

अथप्रसंगेनरोगमुक्तिदिवसानाहवृत्तार्द्धेन । याम्यमिति । याम्यं भरणी अहित्रयम् आश्लेषात्रयं वायुः स्वाती मूलंप्रसिद्धम् जलपः

शततारका उपांत्यमुत्तराभाद्रपदा इंद्रोज्येष्ठा हस्तः प्रसिद्धः अंबुभंपूर्वाषाढा अस्मिन्नक्षत्रगणे रुग्णः रोगी शांत्याययथोक्तशांतिकेन विरुक्ज्वरमुक्तोभवति। अजद्विपयोः श्रवणविशाखयोः रुग्णः नृपैः षोडशभिर्दिनैः विरुक्स्यात्। अन्यत्रअन्येषुनक्षत्रेषुरुग्णोनवदिनैर्विरुक्भवति। एतज्ज्योतिषार्काभिप्रायंकिंचिद्रत्नकोशाभिप्रायमुक्तम्। तत्रयेषुनक्षत्रेषुज्वरितस्यमृत्युरुक्तः येषुचकृच्छ्रेणबहुभिर्दिनैर्ज्वरमुक्तिरुक्ता तत्फलमत्रशांत्याविरुगित्युक्तम्। क्वचिदन्यथाफलदर्शनात्। तथायेषुयेषुनक्षत्रेषुसप्तभिरेकादशभिर्दिनैर्ज्वरनिर्मोचनमुक्तम् तत्फलमत्रमध्यमत्वेननवदिनैर्विरुगित्युक्तम्। ग्रंथलाघवायस्वल्पांतरत्वात्। तथाचज्योतिषार्के "सप्ताहमृतिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः॥ कृच्छ्रेमृत्यूमृतीशैश्चकृच्छ्रेशान्यसुतान्नृपैः" इत्यादि॥ अथोराईनरोगमुक्तिस्नानमाह। आदित्येति। आदित्यंपुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलः स्वाती ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि अंत्यंरेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे गुर्केंदुवारेशुक्रसोमवारे गदत्यक्तस्नानंरोगमुक्तस्नानमनिष्टं स्यात्। तर्हिकुत्रकर्तव्यमित्यतआह। अशुभंभादौइष्टंशुभंस्यात्। कस्मिन्सतिखलास्तस्थिरेसति खलः पापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्च तत्स्थिरं वलास्मिन् स्थिरलग्नेपापेसप्तमेसतीत्यर्थः। तथाचोक्तम्॥ "वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांधिष्ण्यसंक्रमे॥ रोगमुक्तोनरस्नायात्कुवारर्क्षेतिथिष्वपि॥ द्यूनंपापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम्॥ सौम्यक्रूरयुतंरंध्रंरोगस्नानेरिभंतथा" इति॥चंद्रबलंसर्वत्रयोज्यम्। कुतिथिभादौसदित्यनेनचंद्रादिबलविषये मोहोमाभूदित्यत श्चंद्रबलं सूचितम्। यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तंतत्सर्वकर्मसुज्ञेयमिति सर्वग्रंथकारसंमतम्। तथाचोक्तंसंहितायांस्पष्टम् "स्नायाद्रोगविमुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयोः" इति॥ १३॥

द्रव्यंसंव्यवहारतोलघुचरैर्योज्यंचरांगेबुधै
धर्माष्टात्मजगेथतस्यहरणेहस्तोरविज्ञः कुजः॥
संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकंभांत्ययोश्चंद्रमा
वृद्धिश्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्याद्दणंतत्स्थिरम्॥ १४॥

अथद्रव्यव्यवहारंवृत्तेनैकेनाह। द्रव्यमिति। द्रव्यंसुवर्णादि संव्य-

वहारतः कुसीदव्यवहारेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । क चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति बुधेधर्माष्टात्मजगेसति धर्मोनवमम् अष्टमंप्र० आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्थानगते सतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्वोक्तंज्ञेयम् अथानंतरं तस्य प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य हरणं तस्मिन्विषये हस्तोनक्षत्रं रविः रविवारः ज्ञोबुधवारः कुजोभौमवारः संक्रांतिः सूर्यसंक्रमणदिनं भरणी प्रसिद्धा त्रिपुष्करो योगः यमो यमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगौ ग्रंथांतरप्रसिद्धौ ॥ रत्नमालायाम् ॥ "विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रातिथिर्यदि संस्पृशेत्सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणां कथंचनवासरे ॥ मुनिभिरुदितः सोयंयोगस्त्रिपुष्करसंज्ञक" इत्यादि ॥ कुंभांत्ययोश्चंद्रमाः धनिष्ठापंचकम् वृद्धिर्वृद्धियोगोपिशुभः हस्तादयोत्रस्वकीयद्रव्यग्रहणेशुभाः विदूनेबुधदिनंविना इह हस्तादौयद्दणंकुर्यात्तात्स्थिरंस्यात् । तथाचोक्तम् । "चरैः क्षिप्रैश्चरेलग्नेबुधेधर्मसुताष्टमे । व्यवहारंविनाद्रव्यप्रयोगोमुनिभिः स्मृतः । भरण्यांसंग्रहं कुर्यात्पंचकेज्ञेत्रिपुष्करे ॥ ऋणकर्मचरैः क्षिप्रैर्ऋणच्छेदः कुजेहितः । पंचकेपंचगुणितं त्रिगुणंचत्रिपुष्करे । यमलेद्विगुणंप्रोक्तं हानिवृद्ध्यादिकं बुधैः ॥ ऋणंभौमेनकुर्वीतनदेयंबुधवासरे ॥ ऋणछेदं कुजे कुर्यात् संचयंसोमनंदने ॥ हस्तार्कवारे संक्रांतौयद्दणं स्यात्कुलेषु तत् । वृद्धियोगेतथाज्ञेयमृणच्छेदं तु कारयेदिति" ॥ १४ ॥

तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्रवायुषुधनंनष्टादिकंनैतिकात्
भेऽध्यान्तेत्रिखशेषयोर्नंनतमेत्यंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् ॥
निद्यांप्रोक्तवदिष्टदेवतिथिभेथद्वीशमूलध्रुवैर्मृद्व
श्वीज्यकराम्बुपैः सुजलखाब्जांगेतरूनरोपयेत् ॥ १५ ॥

अथतीक्ष्णादिषु नष्टादिद्रव्यस्य प्राप्तिं तथा द्रव्यनिक्षेपं वृत्तार्धेनाह । तीक्ष्णेति । तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्राणि पूर्वोक्तानि वायुःस्वाती एषुनष्टादिकं धनंनष्टप्रयुक्तविनिक्षिप्तादिकं सुवर्णादिकं द्रव्यंनैति नागच्छति । तथार्कात् रोहिणीनक्षत्रात् भे इष्टनक्षत्रेऽध्यापतेचतुर्भक्तेसति त्रिखशेषयोः गतं न एति। अथद्रव्यनिक्षेपमाह। अंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् धनमित्यनुषंगः अंत्यंद्वादशं अंबुचतुर्थं अनयोः शुद्धिः पापराहित्यम् तस्यांसत्यांक्षिपेत् निक्षिपेदित्यर्थः ।

तथाचोक्तम् । "साधारणोग्रतीक्ष्णेषुस्वात्यांद्रव्यंनलभ्यते । दत्तंप्रयुक्तं निक्षिप्तंनष्टमित्याहनारदः" ॥ अथनृसिंहादिमंत्रविद्यासाधन मुहूर्त्तं तथा वृक्षारोपणमुहूर्त्तमुत्तरार्द्धेनाह । विद्यामिति । विद्यां मंत्रविद्यां प्रोक्तवत् वेदविद्योक्तभादौ विद्यां मौंज्युक्तभादौ इत्यामुक्तेः । तथास्वदेवतिथिभेस्वेष्टदेवतिथिनक्षत्रेसाधयेत् गुरुमुखात् गृह्णीयादित्यर्थः । तत्रआगमोक्तमंत्रग्रहणे अनध्यायदोषोनास्ति । ततुस्वदेवतिथिभेइत्यनेनैवपदेनपरिहृतम् । तथाचोक्तम् ॥ "मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्वाराकौंधर्मसत्क्रिया ॥ कार्याविद्योक्तभैर्दीक्षास्वदेवतिथिभेषुच" इति ॥ अथ वृक्षारोपणमाह । द्वीशंविशाखा मूलंप्रसिद्धम् ध्रुवमृदूनि पूर्वोक्तानि अश्विनीप्रसिद्धा ईज्यःपुष्यः करोहस्तः अंबुपः शततारा एभिर्नक्षत्रैः तरून् पादपान् रोपयेत् । कस्मिन् सुजलखाब्जांगे अंगेऽब्जः अब्जांगम् अंगलग्नं तस्मिन्नब्जः जलचरराशिश्चंद्रोवातदब्जांगमुच्यते । जलंचखंचजलखे शोभनेजलखे यस्यतत् सुजलखं तच्च तत् अब्जांगंच सुजलखाब्जांगं तस्मिन् शोभनेपापग्रहरहिते जलखे चतुर्थदशमेयस्याब्जांगस्यतस्मिन्नित्यर्थः । शेषंपूर्ववत् ॥ १९ ॥

उद्वाहर्क्षहरित्रयादितिहयेज्यर्क्षैस्तडागादयो
ज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः सितेदशमगेसिद्ध्यंतिसद्वासरे ॥
राजेक्षाश्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैः स्वकेंद्रायगैः
सौम्यैः शांतिकपौष्टिकेसचरभैरेतैः सुधर्मोदये ॥ १६ ॥

अथवापीकूपादीन् वृत्तार्द्धेनाह । उद्वाहेति । उद्वाहर्क्षाण्येकादश संख्यानिपूर्वोक्तानि हरित्रयं श्रवणत्रयं अदितिःपुनर्वसुः हयोऽश्विनी ईज्यःपुष्यः एभिस्तडागादयोजलाशयाः सिद्ध्यंति । कैः ज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः ज्ञोबुधः ईज्योगुरुः अब्जश्चंद्रः जलचरराशिश्चएतैस्तनुगैः लग्नगतैः । कस्मिन् सति सितेदशमगेसतिशुक्रेदशमगेसति । क सद्वासरे सद्गृहवासरेइत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ "चित्रास्वातिपुनर्वसू मृगशिरो मूलाश्विनी रोहिणी हस्तः पुष्यधनिष्ठकं शतभिषग्मित्रोत्तरारेवती ॥ एतेषुश्रवणान्वितेषु मकरे लग्ने च कुंभे झषे वापीकूपजलाशयादिखननं शस्तं प्रशस्तेदिने"॥ अन्यच्चोक्तम् ॥

"सर्वतोराशयारंभः कर्तव्योविबलैः खगैः ॥ छग्नस्थेङ्गेथवाजीवे लग्नेमन्देस्थितेखगे" इति ॥ अर्थोत्तरार्द्धेनराजदर्शनशांतिकपौष्टिकंचाह । राजेक्षेति । श्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैर्नक्षत्रैः राजेक्षाराजदर्शनंकार्यम् । सुगमम् । पुनः कैः सौम्यग्रहैर्द्विकेंद्रायगैः २, १, ४, ७, १०, ११, लग्नात् द्वि २ केंद्रा १,४, ७, १० य ११ गैःशुभग्रहैरित्यर्थः । शेषंप्राग्वत् । शांतिकपौष्टिकेआह । शांतिकपौष्टिकंएतैरेवनक्षत्रैः श्रवणत्रयादिभिर्विधेयं । कथंभूतैरेभिः सचरभैः चरनक्षत्रसहितैः । कस्मिन् सति सुधर्मोदये शोभनः पापरहितः धर्मोनवमं यस्यससुधर्मः सचासावुदयश्चसतथा उदयोलग्नं तस्मिन्नित्यर्थः । शेषंपूर्ववत् ॥ १६ ॥

दिव्यंनैवमलिम्लुचेविधुसितेज्यास्तेरवावष्टमे
मंदाराह्निखलोदयेस्थिरतनौकुर्यात्कृतेदोन्यथा ॥
श्रीशैलग्रहणायनेषुविषवेसंकीर्णजातात्युपा
कृत्युत्सर्गवधूप्रवेशनगयागोदासुनित्याब्दिके ॥ १७ ॥

अथवृत्तार्द्धेनदिव्यमाह । दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसितेज्यास्ते विधुश्चंद्रः सितः शुक्रः ईज्योगुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तः कृष्णपक्षेभवति । रवावष्टमेगोचरेणसूर्येष्टमे मंदाराह्निशनिभौमदिने खलोदयेपापराश्युदये यद्वा उदयेखलः खलोदयस्तस्मिन् स्थिरलग्नेदिव्यंनैवकुर्यात् । अत्रदिव्येकृतेसति अदोदिव्यमन्यथाविपरीतंस्यात् । असत्यवादिनोजयकरीभवतीत्यर्थः । अर्थादन्यत्कर्तव्यमितिसिद्धम् । लग्नबलंप्राग्वत् । अथगुरुशुक्रयोर्मौढ्यदोषः कुत्रकुत्रनास्तीतिवृत्तार्द्धेनाह । श्रीशैलःप्रसिद्धः यत्रमल्लिकार्जुनाभिधानं लिंगमस्ति । ग्रहणं सूर्यचंद्रयोः अयनेदक्षिणोत्तरे विषुवं मेषतुलासंक्रमः संकीर्णजातिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः वधूप्रवेशनं प्रसिद्धम् गयाप्रसिद्धा गोदा गोदावरी नित्याब्दिकं प्रतिवर्षं यत् क्रियते यथानवरात्रम् ॥ १७ ॥

ईशानाहिबलौहरेः शयनपर्यावर्तनेनैत्यके
यानेजीर्णगृहेवरोहमदनारोपेपवित्रार्पणे ॥

चातुर्मास्यविधौनजीवसितयोर्मूढत्वदोषोष्टका
सूत्साहांबरधारणेषुगादितोगर्भादिसप्तस्वपि ॥ १८ ॥

ईशानेति । ईशानाहिबलिः ईशानबलिःप्रसिद्धः. अहिबलिः सर्पबलिः हरेः शयनपर्यावर्तने विष्णोः शयनमाषाढशुक्लद्वादश्यां भवति । पर्यावर्तनं भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां भवति । नैत्यकं यानं नित्यगमनं जीर्णगृहं प्रसिद्धम् अवरोहः देवानांदोलारोहः पूजा विशेषः दमनारोपश्चैत्र्यां पवित्रार्पणं श्रावण्यां चातुमास्यविधौ चातुमास्यव्रते अष्टकाः पर्वणि या कक्षनाम्नांमासानां कृष्णाष्टम्यो-ष्टकाः मार्गपौषमाघफाल्गुनानां कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः । उत्साहाः पुत्रोत्पत्त्यादयः अंशुकधारणं वस्त्रधारणम् एषुजीवसितयोर्गुरु शुक्रयोर्मूढत्वदोषोनास्तीत्यर्थः ।नकेवलमेषुगर्भादि सप्तस्वपिगर्भा-धानाद्यन्नप्राशनांतेषु सप्तसु संस्कारेषु मूढत्वदोषोनगदितः गर्भा-द्यन्नप्राशनांतेष्वित्वत्रश्लोके यद्यप्युक्तं तथाप्यत्रप्रसंगादुक्तम् । तथाचगर्गः "नित्ययानेगृहेजीर्णेप्राशनेपरिजीर्णके ॥ वधूप्रवेशमांग-ल्येनमौढ्यंगुरुशुक्रयोः" ॥ भृगुः " उपाकर्मोपसर्जनंपवित्रदमना-र्पणम् ॥ अवरोहः सहेमंतः सर्पाणांबलिरष्टकाः ॥ ईशानस्यबलि र्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् । कुर्याच्छुक्रगुरोर्मौढ्येपतितीतिसुविश्चि श्रयात् " ॥ धर्मप्रदीपे ॥ "गोदावर्यांगयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये ॥ अयनेविषुवेचैव चातुर्मास्यव्रतेषु च ॥ उत्सवेषुचसर्वेषु सीमंतकतु-कर्मणि ॥ सुरासुरेज्ययोश्चैवमौढ्यदोषोनविद्यते" ॥ कालनिर्णये " नष्टेशुक्रेतथाजीवेसिंहस्थेचबृहस्पतौ ॥ कार्याचैवंस्वदेव्यर्चाप्रत्य-ब्दंकुलधर्मतः " ॥ मत्स्यपुराणे " मौढ्येपिचप्रकर्तव्यामिश्रजाति क्रियाःशुभाः ॥ सुरेज्यशुक्रयोर्वर्णीक्रियाश्चौलादिकानच" इति १८॥

शुक्रेज्यास्तमयेऽधिकक्षयजनुर्मासेषुजन्मर्क्षके
नापूर्वामरतीर्थदर्शनमियाद्गोदागयाभ्यामृते ॥
एष्वाषाढसहस्यविष्णुशयनेष्वप्यंतकर्मत्यजे
द्यद्वर्षाधिकलंबितंभवतितन्नोदागयातोन्यतः ॥ १९॥

इति मुहूर्तमार्तण्डे मिश्रप्रकरणम्

अथतीर्थयात्रानिषेधं प्रेतकर्मनिषेधं च सापवादं वृत्तैकेनाह ।
शुक्रेति । शुक्रेज्ययोः अस्तसमये अधिकः अधिमासः क्षयःक्षय-
मासः जनुर्मासोजन्ममासः तेषु जन्मर्क्षके जन्मनक्षत्रे अपूर्वंप्रथमं
तीर्थामरदर्शनंतन्निमित्तं नइयान्नगच्छेत् । काश्यामृते गोदागया
श्यामृते गोदागययोर्दर्शनं सदैव कुर्यादित्यर्थः । प्रेतकर्मनिषेधमाह ।
एष्विति । एषुगुरुशुक्रास्तादिषु आषाढः प्र० सहस्यःपौषः विष्णु
शयनेष्वपियद्वर्षाधिकलंघितं प्रेतकर्मभवतितत्त्यजेत् । गोदाग-
यातोन्यतः गोदागययोः सदैवकार्यम् । आषाढशुक्लद्वादश्यादि
कार्तिशुक्लद्वादशीपर्यंतं विष्णुशयम् । तथाचोक्तम् "बाल्येवाथ-
दिवावृद्धेशुक्रेचास्तमुपागते ॥ मलमासइवैतानिवर्जयेद्देवदर्शनम् " ॥
व्यासः " अधिमासेचजन्मर्क्षेनष्टयोर्गुरुशुक्रयोः ॥ तर्थियात्रानकर्त-
व्यागयांगोदावरींविना ॥ मलमासेप्यनावृत्तं तीर्थस्नानंविवर्जयेत् ॥
अनादिदेवतांद्रष्टुंशुचिः स्यान्नष्टभार्गवे"॥ तीर्थखंडे "गुरुशुक्रास्ता-
दिदोषः प्रोक्तोयस्तीर्थयामिनम् ॥ अपूर्वयायिनामेषनत्वसौपूर्व-
गामिनाम्" । पितृखंडे "शुक्रस्यास्तमनेचैवदेवेज्यस्यतथैवच ॥
प्रेतकार्यप्रदुष्येतप्रथमंवत्सरंविना" ॥ मांडव्यः "मलिनेजन्ममासे-
वामौढ्येवागुरुशुक्रयोः ॥ तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना" ॥
गरुडपुराणे " नकुर्याद्गुरुशुक्रास्तेतपुष्येस्वापेमलिम्लुचे ॥ विलंबितं
प्रेतकार्यं गयांगोदावरींविना" ॥ मेधातिथिः "अस्तंगतेगुरौशुक्रे
पुष्याषाढाधिमासके ॥ प्रेतकार्यं नकुर्वीतगयांगोदावरींविना" ॥
प्रेतमंजर्यां " प्रेतकार्याणिसर्वाणिव्रतस्नानजपादिकम् । वर्ज्यंशुक्रे
ज्ययोरस्तेगयांगोदावरींविना" इति ॥ १९ ॥

इति मुहूर्तमार्तण्डटीकायां मार्तण्डवल्लभायां मिश्रप्रकरणं समाप्तम्

पर्वाग्रादियुगष्टमीतितिथयोमध्वादिपक्षद्वये-
ऽनध्यायाश्चरसंक्रमाअथमधौवह्निश्चशुक्रेयमः ॥
राधेऽग्निस्त्वसितोयमः शुचिदृगाशार्कास्त्रयोदश्यथो
मार्गेकृष्णनगग्रहाविषदृगंकाशाम्मयः कीर्तिताः ॥ १ ॥

अथानन्तरं शांतिप्रकरणमारभ्यते ॥ "छिद्राण्येतानिविप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः॥छिद्रेभ्यः स्रवतिब्रह्मब्राह्मणेनयदर्जितम् ॥ तत्कालेतस्यरक्षांसि श्रियंब्रह्मयशोबलम् । सर्वमादायगच्छन्ति वर्जयंतीप्सितं फल" मित्यनध्यायेपठनादौप्रसङ्गात् मौंज्यादिनिषेधाच्च वृत्तद्वयेनानध्यायानाह। पर्वेति। पर्वेअमापूर्णिमा किलक्षणंपर्व अग्रादियुक् अग्रंप्रतिपत् आदिश्चतुर्दशीताभ्यां युक्युक्तम् अष्टमी प्रसिद्धा इतितिथयश्चतस्रस्तिथयः मध्वादिपक्षद्वये मधुश्चैत्रः तदादिषुमासेषु पक्षद्वयं शुक्लकृष्णाख्यंतस्मिन् अनध्यायाःस्युः कीर्तिताः कथिताः बुधैरित्यध्याहारः । अथान्यानाह । चरसंक्रमाः चरराशिसंक्रान्तयः मेषकर्कतुलामकरसंक्रांतय इत्यर्थः । मधुश्चैत्रस्तस्मिन्वह्निः वह्निसंख्याकस्तिथिस्तृतीयेत्यर्थः । शुक्रेमासेज्येष्ठेमासेयमः द्वितीया यत्रप्रकरणेशुक्लकृष्णपक्षानिर्देशोनदृश्यते तत्र शुक्लपक्षजस्तिथिर्ज्ञेयः । राधेवैशाखेऽग्निस्तृतीयाशुक्ले तुपुनः असितः कृष्णो यमः द्वितीया शुचिदृगाशार्काः शुचिराषाढः तस्य दृक्द्वितीया आशा दशमी अर्कोद्वादशी त्रयोदश्यपि आषाढशुक्लद्वितीयादशमी द्वादशीत्रयोदशीत्यर्थः ।अथमार्गेमार्गशीर्षे कृष्णनगग्रहौकृष्णसप्तमीनवम्यौ इषदृगंकाशाग्नयः इषः आश्विनः तस्य दृक्द्वितीया अंकोनवमी आशादशमी अग्निस्तृतीया आश्विनशुक्लद्वितीयानवमी दशमीतृतीयेत्यर्थः ॥ १ ॥

पौषेशस्त्वासिताद्दृगंकमुनयोंत्यैकृष्णखेटाद्रिदृङ्
माघेर्काब्धिदृगद्रयस्त्वसितजाबाव्हंकपृथ्वीधराः ॥
ऊर्जेद्यंकरवशिश्वराअसितजादृक्विश्वसूर्यानभ
स्येग्निःकृष्णदृगद्रिविश्वनवमीपैत्रेयमोन्यः श्रवाः ॥ २ ॥

पौषेति। पौषेशः पौषस्यईशः एकादशीशुक्ला तुपुनः असिता कृष्णाद्दृगंकमुनयः द्वितीयानवमीसप्तम्यः अंत्येफाल्गुने कृष्णखेटाद्रिदृक् खेटानवमी अद्रिः सप्तमी दृक्द्वितीया एषांसमाहारोखेटाद्रिदृक् कृष्णंचतत् खेटाद्रिदृक् च तथाकृष्णनवमीसप्तमीद्वितीया इत्यर्थःमाघेर्काब्धिदृगद्रयः अर्कोद्वादशी अब्धिश्चतुर्थी दृक्द्वितीया अद्रिःसप्तमी एतेशुक्लाः । तुपुनः असितजाबाह्वंकपृथ्वीधराः असि

सजाः कृष्णपक्षजाः बाणंकपृथ्वीधराः बाणुर्द्वितीया अंकोनवमी पृथ्वीधरः सप्तमी ऊर्जेकार्तिकेद्व्यंकरवीश्वराः द्विर्द्वितीया अंकोनवमी रविर्द्वादशी ईश्वरएकादशी एतेशुक्लाः तुपुनः असितजाः कृष्णपक्षजाः दृग्विश्वसूर्याः दृक्द्वितीयाविश्वेत्रयोदशी सूर्योद्वादशी नभस्यंभाद्रपदे अग्निस्तृतीयाशुक्ला कृष्णदृगद्रिविश्वनवमीः दृक्द्वितीया अद्रिः सप्तमी विश्वेत्रयोदशी नवमी पैत्रंमघा यमो भरणी अन्यः शुक्लः श्रवाः श्रवणः भाद्रपदशुक्लश्रवणइत्यर्थः २

योनध्यायतिथिःसपूर्वदिवसेस्तात्प्राङ्मुहूर्तोन्मितो
न्यस्मिन्वोदयसक्षणत्रयगतोब्रह्मेह नैवाभ्यसेत् ॥
पर्वाग्रादियुगष्टमीतिच तिथींस्त्यक्त्वेषुशास्त्रस्मृती
वेदांगानिसमभ्यसेच्चनिखिलेषूक्तंपठेन्नैत्यकम् ॥ ३ ॥

अथैषांनिर्णयंवृत्तेनैकेनाह । यइति । यःकश्चिदनध्यायतिथिः सपूर्वदिवसेऽस्तात्सूर्यास्तात्प्राक्मुहूर्त्तोन्मितः स्यात् । अत्रपूर्वदिवसेब्रह्मवेदंनोपठेत् । वाइत्यथवा अन्यस्मिन् दिवसेपरदिवसेक्षणत्रयगतो भवति । अत्रास्मिन्दिवसेब्रह्मनोसंपठेत् पर्वाग्रादियुगष्टमी पूर्ववत् पदविभागःइतिच तिथींस्त्यक्त्वाएषुअनंतरोक्तेषुअनध्यायेषुशास्त्रस्मृतीवेदांगानिसमभ्यसेत् । सुगमम् । निखिलेषुसर्वेष्वनध्यायेषुउक्तंपठेत् । नैत्यकंचपठेत् । उक्तमिति । यथाअमावास्यायांअश्वंस्तुजपेद्व्याहृतिपूर्विकांगायत्रींसप्रणवांसकृत्त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमंत्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानिच पवित्राणि नैत्यकंसंध्याहोमब्रह्मयज्ञादि । तथाचमनुः ॥ "वेदोपाकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके ॥ ननिरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रजपेषुचेति" ॥ वेदोपाकरणानिअंगानि । स्मृतिरत्नावल्यां । "नित्येजपेचनांगेचक्रतौपारायणेपिच । नानध्यायोऽस्तिवेदानांग्रहणेग्राहणेस्मृतः ॥ देवतार्चनमंत्राणांनानध्यायः स्मृतः सदा ॥ नानध्यायेजपेद्वेदान् रुद्रांश्चैवविशेषतः ॥ पौरुषं पावमानं च गृहीतनियमाद्वनः " इति ॥ स्मृत्यर्थसारे " चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषुच ॥ वेदांगन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणिचाभ्यसेत् " इति ॥ कूर्मपुराणे ॥ "इंदौवृद्धिक्षयं ग्रासेब्रह्मयज्ञंनकारयेत् ॥ नजपेद्वैदिकंमंत्रंगायत्र्यष्टोत्तरंशतम् " इति ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ॥ " अल्पंजपेदनध्याये पर्वण्यल्पतरं जपेत् " । ३ ॥

बभ्रन्त्वेणखराग्निजांब्वहिगजाश्वोष्ट्रांत्यमूकोन्नता
नोयानांनरितेत्र्यहं प्लवखगाद्यैर्नाचसज्योतिषम् ॥
स्त्रीगोस्थ्यंतरितेहरुत्सवनिशीथाशौचमार्गेषुच
च्छायायांनकपित्थशाल्मलिमधुश्लेष्मातकादेःपठेत् ॥ ४ ॥

अथनैमित्तिकाननध्यायान्वृत्तद्वयेनाह । बभ्रिवति । बभ्रुर्नकुलः ओतुर्मार्जारः एणोहरिणः खरःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः अजोमेषः अंबुउदकं अहिःसर्पः गजः प्रसिद्धः अश्वःप्र० उष्ट्रः प्र० अंत्योंत्यजातिः रजकचर्मकारादयः मूकःप्र० उन्नतोमत्तः अनःशकटः यानंशिबिकादि एभिरंतरितेगुरौसातित्र्यहंत्रिरात्रमनध्यायः प्लवोमंडूकः खगः पक्षी आदिशब्दाद्गोधादि एभिरंतरितेसज्योतिषमनध्यायः । अयमर्थः दिवाअंतरितेसतिसूर्यास्तमानपर्यंतमनध्यायः । रात्रावंतरितेरात्रिशेषपर्यंतमनध्यायइत्यर्थः । स्त्रीगोऽस्थ्यंतरितेऽहः स्त्री प्र० गौःप्र० अस्थिप्राण्यंगं एभिरंतरिते अहर्दिनमहोरात्रमनध्यायः । उत्सवोमहोत्सवोविवाहादिकः निशीथंमध्यरात्रम् आशौचंसूतकम् मार्गोध्वा एषुनपठेत् । चपरं कपित्थशाल्मलिमधुपश्लेष्मातकादेश्छायायांनपठेत् । सुगमम् । आदिशब्दात्कोविदारबिभीतकैरंडादीनांग्रहणम् ॥ ४ ॥

ग्रामांतः कुणपेश्वशूद्रनिकटेश्राद्धाशनेवक्रगे
तांबूलेग्रहणाद्गुरुक्षितिपतिप्रांताद्धुपोत्सर्गतः॥
भूकंपाशनिपाततः पुरदहेरिष्टावलोकात्त्र्यहं
गर्जेनार्तवकेत्र्यहंसमयजेसज्योतिरंतेसतः ॥ ५ ॥

ग्रामांतरिति । ग्रामांतःकुणपे ग्राममध्यं कुणपे प्रेतेसति न पठेत् ॥ श्वशूद्रनिकटेश्वानशूद्रसन्निधौनपठेत् । श्राद्धाशनेश्राद्धभोजनेकृतेसतिजीर्णावधि नपठेत् । वक्रगेमुखगते तांबूलेसातिनपठेत् । ग्रहणात्सकाशात् त्र्यहंनपठेत् । तथागुरुक्षितिपतिप्रांतान्मरणात्त्र्यहं उपोत्सर्गतस्त्र्यहं उपउपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः तथाउपोत्सर्गतः सकाशात्त्र्यहम् भूकंपाशनिपाततस्त्र्यहं कूकंपः प्रसिद्धः अशनिपातोविद्युत्पातः ताभ्यांत्र्यहं पुरदहेपुरदाहात् स्वब

सतिग्रामदाहादित्यर्थः । त्र्यहंरिष्टावलोकात् गंधर्वनगरभूतादि दर्शनात् त्र्यहंनपठेत् । गर्जेनार्तवकेऽयहं ऋतौभवः आर्तवः नआर्तवः अनार्तवः अनार्तवएवअनार्तवकस्तस्मिन् अकालगर्जेनेजाते सतित्र्यहंनपठेत् । समयजेऋतुजेगर्जेसति सज्योतिर्यथास्यात्तथान पठेत् । दिवागर्जेसतिसूर्यास्तपर्यंतं रात्रौगर्जेसतिसूर्योदयपर्यंतं नपठेदित्यर्थः । सतः अंतेस्वशाखिसत्पुरुषस्य मृतौजातेसतिस-ज्योतिर्नपठेत् ॥ ५ ॥

वाद्योलूकखरार्तजंबुकरवेसाम्नांचवातेजले
नीहारेपतिताभिशस्तनिकटेधावज्जनालोकने ॥
ग्रामांतेपितृकाननेप्यथसतानूनप्त्रिणीतेदिवं
तद्वत्सद्व्रतिनित्र्यहंनचपठेद्भुक्त्वार्द्रपाणिर्नच ॥ ६ ॥

अनध्यायांतरमाह । वाद्येति । वाद्यादीनां रवेशब्दे श्रूयमाणे साम्नांचरवेश्रूयमाणे वाते वातस्यसर्वदाविद्यमानत्वादतिवाते ज-लेजलमध्येनीहारधूमरूपोत्पाते पतितोजातिभ्रष्टः अभिशस्तोभि-थ्याभिशापीतत्समीपे धावज्जनालोकने धावन्मनुष्यालोकने ग्रामांते ग्रामसीमासमीपे पितृकाननेश्मशाने नपठेत् । सतानून प्त्रिणीतेदिवंस्वर्गं प्रति इतेगते मृतेसतित्र्यहंनपठेत् । तानूनप्त्रं नामघृतम् यागेयेनयेनऋत्विजासहस्पृष्टं स स तानूनप्त्रीतस्मिन्मृ-तेसति त्र्यहंनपठेत् । तद्वत्सद्व्रतिनिमृते सद्व्रतं वेदव्रतं चरितं येन-ससद्व्रती तस्मिन्मृतेत्र्यहं नपठेत् । भुक्त्वायावदार्द्रपाणिस्तावन्नपठेत् । अन्येऽनध्यायामूलग्रंथतोऽवगंतव्याः ॥ ६ ॥

रात्र्यर्द्धेमदनोमुनिर्दलयुतेयामेचतुर्थ्याद्यके
प्राग्रात्रौपठनं ह्युपाकरणतोमासंनिशाप्राग्दले ॥
श्वोनध्यायइतीहरात्रिपठनंवर्ज्यंसदासंध्ययो
र्घोरोपद्रवयामकेत्रिदिवसंदुर्भुक्प्रतिग्राहयोः ॥ ७ ॥

अथप्रदोषानध्यायानाह । रात्र्यर्द्धेमदनस्त्रयोदशी यस्मिन्दि-नेस्यात् मुनिः सप्तमी रात्रेर्दलयुतेयामेसार्द्धप्रहरेयद्दिनेस्यात् । अ-त्रदिनेप्राग्रात्रौपठनंवर्ज्यम् । हिनिश्चयेन । उपाकर्मतः सकाशात्

मासमात्रं रात्रेःप्राग्दलेपठनंवर्ज्यम्, श्वोऽनध्यायइतीहइत्यत्ररात्रि पठनंवर्ज्यम्। सदासंध्ययोरुभयोः पठनंवर्ज्यम्। चौरोपद्रवेण उपलक्षितोयामः प्रहरःतस्मिन् पठनंवर्ज्यम्। त्रिदिवसंदुर्भुक्प्रति-ग्राहयोः दुष्टभुक्प्रतिग्राहौदुर्भुक्प्रतिग्राहौतयोः दुष्टभोजनदुष्टप्रति-ग्राहयोः त्रिदिवसंपठनंवर्ज्यम्। तथाचश्रीधर्यांस्मृतिवचनानि॥ "अष्टम्यांचचतुर्दश्योःपञ्चदश्योश्चसूतके॥ श्रावेप्रतिपदोर्यत्रभये चैव महोत्सवे॥ रोगेयुद्धेविवादेचद्यूतेपथिनिशीथके। नाधीयीताशुचि-श्चापिनास्नातश्चनतंद्रितः॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः॥ त्रिरात्रंस्यादनध्यायोमृतेनृपगुरावपि॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां तु चैत्र्यांतुत्र्यहमिष्यते॥ अनध्यायस्तथाषाढ्यां श्रावण्यांकार्तिके तथा॥ तथैवमार्गशीर्षस्यपूर्णमास्यां न संचरेत्॥ अशन्याःपतने कं-पेभूमेर्दाहेपुरस्यच॥ मृगस्य सर्पमार्जारनकुलाद्यश्वदंतिनाम्॥ अंतरागमनेजोष्ट्रखराणांचत्र्यहंस्मृतम्॥ पताकातोरणादर्शरथयान-जलाग्निनाम्॥ मूकोन्मत्तादिशूद्राणामंतरागमनेत्र्यहम्॥ नारीणाम पिसर्वासांगवांचैवांतरागमे। अहोरात्रमनध्यायोगर्जनेरात्रिसंभवे॥ खुगर्जनेचरात्रौचापररात्रेदिनंस्मृतम्॥ दिनंतूभयसंध्यायामथास्थ्नां चांतरागमे॥ पक्षिमंडूकगोधाखुनराणांचांतरागमे॥ दिनेदिवसशेषः स्याद्रात्र्यांरात्र्याश्चतद्भवेत्॥ श्वसृगालरवेनृणांश्रोत्रियागमनेध्वनि। तात्कालिकोऽप्यनध्यायस्तांबूलस्यचभक्षणे॥ श्राद्धेनिमंत्रितोयस्तु भुक्त्वानाध्ययनंचरेत्। करिष्यंश्चतथाविप्रःप्राग्विप्राणांविसर्जनात्॥ एतेप्रोक्ताह्यनध्यायावैदिकास्तांत्रिकास्ततः॥ प्रवक्ष्यंतेऽष्टमीद्वंद्वेचतु र्दश्यांचकेवलैः॥ विषुवद्वितयेचैवमयनद्वितयेतथा॥ नपठेत्पाठयेद्धी-मान्पुराणमपिसत्तमः॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांयावदस्तमितरवौ॥ दिनशेषमनध्यायंवैदिकंपरिकीर्तितम्॥ तथोदितेदिवारात्रंतत्काल मुदितेतयोः॥ प्रतिपद्यांचसंक्रांतौतत्कालमखिलासुच॥ नभोनभ-स्ययोः कृष्णेमासयोस्त्रिदिनंद्विजः॥ नसप्तम्यामधीयीतत्रयोदश्यां चचैत्रयोः॥ सदात्रयोदशीयावत्प्राङ्निशियातिथिर्भवेत्॥ प्राह्णाद-थापराह्णांतादधीयीतनचद्विजः॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांप्रतिपद्यांच वर्जयेत्। धर्मशास्त्रपुराणानिशास्त्रंतात्कालिकंबुधः॥ विमिश्रितासु कर्तव्यंसप्तम्यादिषुयत्नतः॥पुराणाभ्यसनादीनिपंचदश्योश्चवानवा।

नांतरागमनेदोषः पुराणादिषुविद्यते ॥ नशस्यतेचतत्कालेघृतंसंप्राश्यवाबुधः ॥ नयिमानंशवंदृष्ट्वामहीस्थंवाद्विजोत्तमः ॥ अकालगर्जितादौचपर्वस्वाशौचकादिषु ॥ अनध्यायाबुधैः कार्या उपरागादिकेषुच ॥ श्वोनध्यायेचशर्वर्यांनाधीयीतकदाचन” इति ॥ स्मृत्यंतरे ॥ “प्रदोषेचत्रयोदश्यांनाध्येयंप्रतिपत्स्वपि” ॥ प्रदोषलक्षणम् “षष्ठीचद्वादशीचैवअर्द्धरात्रोननाडिका ॥ प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिका।” अर्द्धरात्रोननाडिकाअर्द्धरात्रात्घटिकयाएकयोनेत्यर्थः। अत्रनैमित्तिकप्रदोषमाह ॥ आपस्तंबः “श्रावण्यांपौर्णमास्यामध्ययनमुपाकृत्य मासंप्रदोषेनाधीयीत” इति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाचगर्गः “अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्रवणेनवा ॥ यावन्मासंपूर्वरात्रेनाधीयीतकदाचन” इति॥ नारदः ॥ “अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतमन्वादिषुयुगादिषु” ॥ मन्वादयोमत्स्यपुराणेऽभिहिताः “आश्वयुक्छुक्लनवमीकार्तिकीद्वादशीसिता ॥ तृतीयाचैत्रमासस्यतथाभाद्रपदस्यच ॥ फाल्गुनस्यत्वमावास्यापौषस्यैकादशीसिता ॥ आषाढस्यापिदशमीमाघमासस्यसप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमीकृष्णाआषाढस्यापिपौर्णिमा ॥ कार्तिकीफाल्गुनीचैत्रीज्यैष्ठीपंचदशीसिता । मन्वंतरादयश्चैतेदत्तस्याक्षयकारकाः” ॥ युगादयोविष्णुपुराणेदर्शिताः “वैशाखमासस्यतुयातृतीयानवम्यसौकार्तिकशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् ॥ अष्टकासुत्वहोरात्रंमृतंतासुचरात्रिषु ॥ मार्गशीर्षेतथापौषेमाघेमासेतथैवच । तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेतुसूरिभिः” ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् । “चतुर्दश्यांयदापर्वप्रागस्तादृदृश्यतेरवेः॥अनध्यायंप्रकुर्वीतत्रयोदश्यांतुधर्मवित् ॥ विद्युत्स्तनितवर्षेतुमहोल्कानांतुसंभवे ॥ अकालिकमनध्यायमेतेषुमनुरब्रवीत् ॥ स्तनितंमेघगार्जितम् । “अनुराधर्क्षमारभ्यषोडशर्क्षेतुभास्करः ॥ यावच्चरतिवैतावदकालंमुनयोविदुः ॥ कालेवृष्टौच तत्कालमकालेचात्रिरात्रकम् ॥ अतिमात्राथवावृष्टिर्नाधीयीतदिनत्रयम् ॥ अकालवर्षणेजातेजलौकाश्चप्रवर्तते ॥ एकरात्रमनध्यायमितिकात्यायनोब्रवीत् ॥ मेषेचवृषभेचैवतृणाग्रान्स्रवतेजलम् ॥ भूमिद्रावमनध्यायंकुर्वंतिवृषकुंभयोः॥अतऊर्ध्वंद्विपादेषुतृणप्रच्यवनंज

लम्।।तृणप्रच्यवनंतृणप्रवाहः।।चौरैरुपद्रुतेग्रामेचाग्निकारिते।।अकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वाद्भुतेषुच ॥ प्रादुष्कृतेष्वनग्नीषुविद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषरात्रौतथादिवा" इति ॥ मनुः । "निर्घातेभूमिचलनेज्योतिषांचोपसर्जने ॥ एतानकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि"॥निर्घातआंतरालिकोध्वानिविशेषः, ज्योतिषांचोपसर्जनंचंद्रसूर्ययोः परिवेषः। आपस्तंबः"प्रतिगृह्यद्विजोवेदानेकोद्दिष्टस्यकेतनम्। त्र्यहांतेकीर्तयेद्ब्रह्मराहोरन्यत्रसूतके"॥ केतनंनिमंत्रणम् । कूर्मपुराणे "समानविद्यंतुमृतेतथाचब्रह्मचारिणि॥ आचार्येसंस्थितेचापित्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम्" ॥ याज्ञवल्क्यः "त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेमृते॥ संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपातने॥ समाप्यवेदंद्युनिशमारण्यकमधीत्यच ॥ पशुमंडूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः॥ कृतेंतरेत्वहोरात्रंशक्रपातेतथोच्छ्रये" इति। पराशरः "सर्पस्यनकुलस्याथअजमार्जारयोस्तथा ॥ मूषकस्यतथोष्ट्रस्यमंडूकस्यचयोषितः॥ पुरुषस्यैलकस्यापिशुनोश्वस्यखरस्यच ॥ एषांयोवितत्श्चैवअंतरागमनेकृते ॥ त्रिरात्रमुवापसश्चत्रिरात्रमभिषेचनम्" ॥ अथतात्कलिकाः। "खरोष्ट्रगर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ॥ अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके॥ देशेऽशुचौवर्त्मनिचविद्युत्स्तनितसंप्लवे। भुक्तार्द्रपाणिरंभोंतरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥ पांसुवर्षेदिशांदाहेसंध्यानीहारभीतिषु ॥ धावंतः पूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते ॥ खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरथरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः" इति ॥ अथानध्यायापवादः । मनुः "वेदोपाकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके ॥ ननिरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रजपेषुच" इति ॥ ७ ॥

॥ इतिमुहूर्त्तमार्त्तंडटीकायांमार्त्तंडवल्लभायामनध्यायप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अथ पल्लीसरठयोःप्रकरणम् ।

दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्लीवरांगेहनुं
मुक्त्वानुःशुभदास्त्रियाःफलमिदंवामेतरव्यत्ययात् ॥
इत्याहुःसरठप्ररोहणफलंपातेन्यथैकेवृथा
पल्ल्यारोहणकेपिवस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छांतिकम् ॥१॥

इति पल्लीसरठयोर्विचारः ॥

अथपल्लीसरठयोः फलंवृत्तेनैकेनाह । दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्ली तथाहनुंत्यक्त्वावरांगेउत्तमांगेहनुंविनासर्वत्रशुभेत्यर्थः ॥ अर्थादन्यत्रनशुभाअन्यांगेषुपुरःपार्श्वपृष्ठेषुनशुभास्यात् ।अथस्त्रियाः विशेषमाह ।स्त्रियाः इदंपुरुषोक्तंफलं । वामेतरव्यत्ययात्ज्ञेयम् वामं वामांगम् तयोर्व्यत्ययोवैपरीत्यम् तस्मात्पुरुषस्यदक्षांगेयत्फलमुक्तंत त्स्त्रियाः वामांगेज्ञेयम् । पुरुषस्यवामांगेयदुक्तंतत्स्त्रियादक्षांगेज्ञेयमित्यर्थः । अर्थाद्यत्रांगेवामेतरविभागाभावस्तत्रपुरुषतुल्यंफलंज्ञेयम् ॥ वरांगेतूभयोःसमानमेवफलं वामदक्षिणफलाविशेषात् । सरठफलमाह । इत्याहुःसरठप्ररोहणफलमिति । एवमेवाहुर्मुनयइत्यध्याहारः ॥ सरठस्यप्ररोहणेपल्लीवत्फलमित्यर्थः । पातेसरठस्यपाते अन्यथाविपरीतंफलमाहुःसरठस्यप्ररोहणेयत्फलंतत्तस्यपानेविपरीतफलमाहुरित्यर्थः।एकेवृथाएकेआचार्याःवृथाफलमाहुः।सरठस्यप्ररोहणेएवफल पातेवृथाफलंनशुभंनचाप्यशुभमित्याहुःइत्यर्थः।पल्ल्यारोहणकेपिअन्यथाफलमाहुः पल्लीपतनेयत्फलंतत्तस्यारोहणेअन्यथाविपरीतफलमाहुः ।एकेवृथाफलमाहुः पल्ल्याःपतनेएवफलंप्ररोहणेवृथेत्येकेआहुरित्यर्थः। अथात्रविधिमाह। वस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छांतिकमिति । सचैलस्नानंकृत्वाशांतिकंशास्त्रोक्तमाचरेत् । तथाचज्योतिर्निबंधे "पल्लीस्पर्शफलंवक्ष्येयदुक्तंब्रह्मणापुरा ॥ ब्रह्मस्थानेभवेद्राज्यंस्थानलाभोललाटके॥ कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोःप्रियदर्शनम्॥नासिकायांसुगंधानिमुखेमिष्टान्नभोजनम्॥ कपोलयोर्भवेत्सौख्यंहनुदेशेमहद्भयम् ॥ भ्रुकुट्यांविग्रहश्चैवकंठेवाव्यसनागमः॥ कलिर्वंशेसुखंपृष्ठ्यां दक्षेवामेगदादयः॥ दक्षांसेविजयोनित्यंवामांसेशत्रुजंभयम् ॥ इष्ट

लाभोभुजेसव्येकूर्परेमणिबंधके ॥ दक्षेकरतलेद्रव्यंतत्पृष्ठेसद्व्ययोभवेत् ॥ वामेभुजेकूर्परेचमणिबंधेधनक्षयः ॥ वामेकरतलेहानिस्तत्पृष्ठेचार्थनाशनम् ॥ हृदयेराजसंमानंसौभाग्यंदक्षिणेस्तने ॥ दक्षपार्श्वेचभोगाप्तिः स्तनेवामेयशोधनम् ॥ वामपार्श्वेभवेत्पीडावामकुक्षौशिशोस्तथा ॥ दक्षकुक्षौसुतावाप्तिरुदरेचविशेषतः ॥ वस्त्राप्तिर्दक्षकट्यांचवामकट्यांसुखक्षयः ॥ नाभ्यांमनोरथावासिर्बस्तौगर्भच्युतिर्भवेत् ॥ गुह्येमृत्युर्गुदेरोगोदक्षोरौप्रीतिवर्द्धनम् ॥ वामोरौमृत्युतोदुःखंदक्षजानौसुवाहनम् ॥ पशुहानिर्वामजानौदक्षिणेजघनेसुखम् ॥ क्लेशःस्याद्वामजंघायांस्फिचिदक्षेर्थवृद्धिकृत् ॥ स्फिचिवामेस्त्रीवियोगोदक्षेगुल्फेप्रियागमः ॥ उपप्लवोवामगुल्फेपादयोर्गमनंभवेत्" ॥ अत्रयद्यपिसामान्येनोभयोर्गमनफलमुक्तं तथापिदक्षिणपादेगमनाल्लाभोवक्तव्यः । वामपादेगमनेहानिर्वक्तव्या "पुरोभागेचदुवार्त्तानष्टवार्त्ताचपृष्ठतः ॥ वामेहानिर्धनंदक्षेपरितोभ्रमणेक्षितः ॥ वामदक्षिणभागेनयत्फलंकथितंनृणाम् ॥ विपर्ययेणतत्स्त्रीणांज्ञेयंशेषंद्वयोःसमम् ॥ इत्थंपल्लयाः प्रपतनेफलंज्ञेयंविचक्षणैः ॥ एतदेवफलंविद्यात्सरठस्यप्ररोहणे ॥ पल्लयाःप्ररोहणेचैवपतनेसरठस्यच ॥ तयोःफलस्यव्यत्यासात्तद्वदेवहिजायते ॥ पल्लयाःप्ररोहणंरात्रौसरठस्यप्रपातनम् ॥ नातिदुष्टफलंविद्यात्व्याधिमुग्रंविपर्यये ॥ पतनानंतरंयस्यरोहणंयदिजायते । पतनेफलमुत्कृष्टंरोहणेल्पफलंभवेत् ॥ मृत्युयोगेचजन्मर्क्षेविष्टयांपातेचवैधृतौ ॥ चंद्रेष्टमेचसक्रूरेलग्नेविघ्नंप्रजायते ॥ अंगंदक्षिणमारुह्यवामेनोत्तरतेस्फुटम् ॥ तदाहानिकरीज्ञेयाव्यत्ययेनतुहानिदा ॥ चरणादूर्ध्वगोभूयः सद्योरोहतिशीर्षणम् ॥ प्राज्यराज्यंतदादत्तंपल्लीश्वेताविशेषतः ॥ चिंतिताभ्यधिकंलाभंस्थिताभोजनभाजने ॥ पादांगुलीषुसंपादाद्धानिश्चमहतीभवेत् ॥ पल्लयोःसरठयोर्वापियुग्ममंगेशुभेपतेत् ॥ दंपत्योर्जायतेप्रीतिर्निंद्यभागेवियोगता ॥ शीर्षस्योपरिपतिताशुभायपल्लीसितानान्या ॥ सितगृहगोधास्पर्शेसर्वेष्वंगेषुशोभनाज्ञेया ॥ कृकलासः पतेद्यस्यमूर्ध्नितद्विघ्नशांतये ॥ मृतसंजीविनींविद्यांजपेन्मुडितमस्तकः" ॥ अथपल्लीसरठयोः शांतिः ॥ "पल्लीसरठयोः स्पर्शेसचैलंस्नानमाचरेत् । पंचगव्यंप्राशयित्वाकुर्यादाज्यावलोकनम् । शस्तेवाप्यथवाशस्तेयदीच्छेदात्मनःसुखम् ॥

पुण्याहवाचनंकृत्वाशांतिकर्मसमाचरेत् ॥ प्रतिरूपंसुवर्णेनकुर्याद्वि-त्तानुसारतः । रक्तवस्त्रेणसंवेष्ट्यगंधपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥ तदग्रेमृन्मयंरम्यंकलशंजलपूरितम् ॥ वस्त्रमाल्यैरलंकृत्यस्थापयेत्तंडुलोपरि ॥ पंचामृतंपंचगव्यंपंचरत्नानिशक्तितः ॥ पंचवृक्षकषायांश्चनिक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥ पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैर्लोकपालान्क्रमेणच ॥ अग्निसंस्थापनंकृत्वा होमकर्मसमाचरेत् ॥ मृत्युंजयेनमंत्रेणसमिद्भिः खादिरैः शुभैः ॥ तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ अष्टोत्तरशतंवापिकुर्याद्वि-त्तानुसारतः ॥ अभिषेकंततः कृत्वापावमान्यस्यचद्विजैः ॥ पुण्यवारुणसूक्तैश्चदोषशांत्यैद्विजोत्तमः ॥ धौतांबराणिधृत्वाथस्वर्णवस्त्रतिलान्ददेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदित्थंशांतिकर्मकरोतियः ॥ तस्यायुर्विजयोलक्ष्मीः कीर्तिर्बुद्धिः शुभंभवेत् ॥ पल्लीसरठयोः शांतिः कथितासृगुणापुरा ॥ शौनकायमुनींद्रायलोकानुग्रहकारिणे” इति ॥१॥

इतिमुहूर्तमार्तण्डटीकायांमार्तण्डवल्लभायां शान्तिप्रकरणम् ।

स्वर्क्षाच्चंद्रखलास्त्रिखारिषुशुभाःसप्ताद्यगोब्जःपुन
श्चापुत्रद्व्यव्ययधर्ममृत्युषुकविःस्वास्तत्रिकोणेगुरुः ॥
सौम्योव्यंत्यसमेखिलाभवगताःशुक्लेनवेषुद्विग
श्चंद्रोथोनिजभात् शुभंनवहतंत्र्यद्रीषुशेषंनसत् ॥ १ ॥

अथगोचरप्रकरणं विवक्षुस्तावज्जन्मराशेः सकाशात् कोग्रहः कस्मिन्स्थानेशुभःकस्मिन्नशुभइति चंद्रशुक्लपक्षेविशेषंताराबलंचवृत्तेनैकेनाह । स्वर्क्षाच्चंद्रखलाइति । स्वर्क्षात्स्वजन्मराशेःसकाशात् चंद्रखलास्त्रिखारिषुशुभाः स्युः । त्रिःतृतीयं खंदशमं अरिः षष्ठं तेषु चंद्रखलाः चंद्रःप्र० खलाः पापग्रहाःरविभौमशनिराहुकेतवःशुभाःशुभफला भवंति पुनः सप्ताद्यगः अब्जश्चंद्रः शुभः स्यात् सुगमम् । आपुत्राद्व्यव्ययधर्ममृत्युषुकविः शुभःस्यात् आपुत्राज्जन्मराशितः क्रमेण पंचपर्यंतं १, २, ३, ४, ५ व्ययोद्वादशं धर्मनवमं मृत्युरष्टमं एषुकविः शुक्रःशुभः स्यात् । स्वास्तत्रिकोणेगुरुः शुभःस्यात् । स्वंद्वितीयं अस्तंसप्तं त्रिकोणंनवमंपंचमं तत्रगुरुः बृहस्पतिः शुभःस्यात् । सौम्योव्यंत्यसमेशुभःस्यात् सौम्योबुधः विगतमंत्यंयस्मात्तद्व्यंत्यं तच्चतत्

समंचतथा तस्मिन् द्वादशस्थानवर्ज्जे समस्थाने द्वितीयचतुर्थ
के शुभः स्यादित्यर्थः । अखिलाभावगताः शुभाःस्युःसर्वेग्रहाःएका
दशस्थाने शुभाः स्युरिति । शुक्लेनवेषुद्विगः चंद्रः शुभः स्यान्नकृष्ण
पक्षइति । अथताराबलमाह । निजभात् शुभं नवहृतं त्र्यद्रीषुशेषंनसत्
निजभंस्वजन्मनक्षत्रम् तस्मात् शुभंदिननक्षत्रपर्यंतं संगण्यनवहृतं
सत् त्र्यद्रीषुशेषंत्रिसप्तपंचशेषंनसत् न शुभम् । अन्यच्छुभमित्यर्था-
त्सिद्धम् । तथाचविशेषसंग्रहः व्यवहारसारे । "पंथाहानिःप्रियंव्या-
धिर्दैन्यं स्वास्थ्यं गतिं गदं । पापं सुखंधनंहानिं करोत्यर्कः स्वजन्म
भात् । वस्त्रंहानिधनंरोगं पीडांवित्तप्रियंवसु । भयंसुखधनंरोगं
करोतींदुः स्वजन्मभात् ॥ २ ॥ भयंहानिंधनंवैरंदुःखंलाभं भयंक्ष-
यम् । पापंलाभंसुखंहानिंजनेभौमफलं क्रमात् ॥ ३ ॥ बंधंलाभं भयं
वित्तंशोकं लक्ष्मीक्षयंधनम् । रोगंभोगंसुखंहानिं करोतिज्ञः स्वजन्म
भात् ॥ ४ ॥ भयंवित्तंरुजंहानिं लाभंशोकंसुखंरुजः । मानंदैन्यंधनं
पीडांकरोति जन्मभाद्गुरुः ॥ ५ ॥ जयंवित्तंधनंसौख्यं पुत्रान्वैरं
शुभंसुखम् । धर्मंदुःखंधनं लाभं जनेः शुक्रोददातिवै ॥ ६ ॥ भयंशोकं
धनंदुःखंहानिं सुहृत्क्षयं मृतिम् । पापंश्रमंधनंहानिंजनेः पंगुफलं
क्रमात् ॥ ७ ॥ राहुकेत्वोः फलंशनिकुजवत् ॥ १ ॥

गोचरवेधचक्रम्

सूर्यस्य				चंद्रस्य						म.	श.	रा.
६	१०	५	३	३	१	११	८	२	६	३	११	६
१२	४	११	९	९	५	४	११	७	१२	१२	५	९

बुधस्य						गुरोः					शुक्रस्य								
८	५	८	४	६	११	२	५	११	७	९	२	८	११	९	३	८	३	६	९
१	२	११	३	९	१२	१२	४	८	३	१०	७	१	४	५	११	५	१	१२	११

षष्ठांत्येखजलेसुतायभवनेत्र्यंकेरवेः स्यान्मिथ
स्त्र्यंकेजन्मसुते खकेमृतिभेवद्व्यस्तेषडंत्येविधोः ॥
त्र्यर्केलाभसुतेसपत्नतपसोव्यर्काशुभानांव्यधो
ष्टाद्येपुत्रधनेष्टखेकसहजेर्यंकेभवांत्येविदः ॥ २ ॥

पुण—अथसर्वेषांग्रहाणांवेधंवृत्तद्वयेनाह । षष्ठांत्येइति । षष्ठंप्रसिद्धम् त्यंद्वादशंतस्मिन्मिथः परस्परंवेधः तद्वत्खजलेसुतायभवनेत्र्यंके अयंरवर्वेधः स्यात् अत्रांकन्यासएवव्याख्यानम् सप्तम्युपलक्षितैः पदैः वेधाज्ञेयाः तद्यथा षष्ठां ६ त्ये १२ ख १० जले ४ सुता ५ य ११ भवनेत्रि ३ अंके ९ रवेः सूर्यस्यायंवेधः त्र्यं ३ के ९ जन्म १ सुते ५ ख १० के ४ मृति ८ भवे ११ द्व्य २ स्ते ७ षंडे ६ त्ये १२ विधोर यंवेधः । त्र्य ३ के १२ लाभ ११ सुते ५ सपत्न ६ तपसो ९ व्यर्काशु भानांव्यधोयं विगतोर्कोयेभ्यस्तेव्यर्कास्तेचतेअशुभाश्चव्यर्काशुभाः रविरहितपापग्रहाः तेषामयंवेधइत्यर्थः । अष्टा ८ द्ये १ पुत्र ५ धने २ ष्ट ८ खे १० क ४ सहजे ३ यें ६ के ९ भवां ११ त्ये १२ विदः बुध स्यायंवेधः ॥ २ ॥

द्व्यस्तेष्टादिमयोः खकेनवसुतेत्रीशेष्टपुत्रेत्रिक
ल्पेऽर्यत्येंकभवेभृगोर्ज्ञशशिनोःशन्यर्कयोर्नोव्यधः ॥
विद्धोव्यस्तफलोभवेद्दिविचरोहेमाद्रिविंध्यांतरे
खेटर्क्षाद्व्यधखेचरंविगणयान्यत्रोभयंजन्मभात् ॥३॥

द्व्यस्तेति । द्व्य २ स्ते ७ ष्टा ८ दिमयोः १ ख १० के ४ नव ९ सुते ५ त्री ३ शे ११ ष्ट ८ पुत्रे ५ त्रि ३ कल्पे १ यें ६ त्यें १२ कं ९ भवे ११ भृगोः शुक्रस्यायंवेधः । गुरोर्वेधः संस्कारप्रकरणेकथितः । सोत्र स्विद्धोज्ञेयः । अत्रवेधविधानेज्ञशशिनोः बुधचंद्रयोः शन्यर्कयोश्चपर स्परंनव्यधःस्यात् । परस्परंवेधोनास्ति । एतदुक्तंभवति । विंध्यहिमालय- योर्मध्येजन्मराशेः सकाशात् अन्यतमग्रहाधिष्ठितराशिपर्यंतं गण यित्वा तद्राशेः सकाशात् यथोक्तवेधस्थानपर्यंतंगणयेत् तत्रयदिक- श्चिद्ग्रहोभवतितदागणितोग्रहोविद्धोभवति । अन्यदेशेषुजन्मराशेः सकाशात् उभयग्रहंतद्वेधनस्थानंचगणयेत् । यदावेधस्थानेकश्चिद्ग्रहो भवति तदान्योग्रहोविद्धोभवति । तत्रसूर्यस्यशनिवेधोनास्ति शनेः सूर्यस्यवेधोनास्ति । एवंचन्द्रबुधयोः परस्परंज्ञेयम् । अथवेधनप्रयोज नमाह । विद्धोव्यस्तफलोभवेद्दिविचर इति । विद्धोग्रस्तोव्यस्तफलः